Хакы 6 р. 20 к.

УЗЭДЕЬИЙНЕШР

ТАТАР ХАЛКЪ МАСАЛЛАРЫ

ДЕВЛЕТ НЕФИС ЭДЕБИЯТ НЕШРИЯТЫ
ТАШКЕНТ — 1959

Тертиб эткенлер:
Р. Тынчеров, Ю. Болат
ве *К. Джаманакълы.*

КРЕМЛЬ ЙЫЛДЫЗЛАРЫ

Мамут чобан пек чокъ йыл яшагъан. О къадар чокъ йыл ки, гъалиба ер юзюнинъ не заман яратылгъаныны да биле.

Чобан пек яман къартайгъан. О, байгъа чалышкъан. Байнынъ къою чокъ амма, адалети аз, бельки де ич ёкъ.

Байда иш чокъ. Къойлар сюрюнен, амма чобан бир озю. Чобанны бай ярамай беслей. «Къырларда кунеш бол, кунешнен кечин, чобаным», дей. Дей де, чобанны мыскъыллай. Заваллы чобан шай этиб кунешнен кечине. Байнынъ иши чокъ амма, адалети аз. Бельки де ич ёкъ. Чобан къартнынъ къартийи де бар, амма балалары ёкъ.

Бунынъ олыб кечкени чокъдан. Къарт чобан джайлавгъа кете, къой бакъа. Къойлар орюшлерге тырмаша ве манърашалар. Къарт чобан оларны арашдырыб юре. Джайлавда къарт чобаннынъ омрю агъыр кече. Кунешнинъ сыджагъындан Мамут къартнынъ териси чатлай, чатлакълардан чыкъкъан къан тамчы-тамчы ерге тюше. Топракъ, къанны къабул этиб, багърына синъдире. Топракъ да бир анадыр! О, къарт чобаннынъ къаныны юрегине чекиб ала да, къандан дюльбер-дюльбер къырмызы ташчыкълар ясай.

Къартнынъ бир досту бар: сабанджы Амза. О да байгъа чалыша. Байнынъ топрагъы чокъ амма, юреги ёкъ. Бай онъа да аш бермей. «Чёльнинъ авасы яхшы, аванен кечин»,

дей. Дей де, сабанджыны мыскъыллай. Шай этиб заваллы сабанджы аванен кечине.

Амза топракъда чокъ чалышкъан, чокъ терлеген, чокъ агълагъан. Юзюнден тер, козьлеринден яш тамлагъан, бу тамлалар ерни сылаткъанлар. Топракъ да бир анадыр! О, эм терни, эм козь яшларыны багъырына синьдире де, олардан эльмаз киби къавий демир япа.

Инсанларгъа не керек оладжагъыны топракъ яхшы бильген.

Къартлар олюмге азырлангъанда Амзанен Мамутнынъ къартийлери эки бала догъуралар. Адларыны Адалет ве Бахт къоялар. Бири адалетли, къуветли; экинджиси—бахтлы, къуванчлы ола. Бай буны эшиткенинен, козьлерини акъайтыб, э-э! — дей.

Балалар тез оселер. Осал кишилер оларны ольдюрмеге къарар берелер. Я къуветни насыл ольдюрирсинъ? Оларны зиндан бир къобагъа сакъламагъа къарар берелер. Къувет ве Адалетни, Бахт ве Къуванчны халкъдан сакъламагъа къарар берелер. Я Адалетни сакълаб олурсынъмы?

Вакъыт кече. Куньлерден бир кунь керчекден инсанлар келе де, айдынъыз Къувет ве Адалетни, Бахт ве Къуванчны зиндандан чыкъарыб йиберейик, дейлер. Барсын, ер юзюнде юрсюнлер, дейлер. Иште бундан сонъ Къувет ве Адалет, Бахт ве Къуванч ер юзюнде юрюб башлайлар. Бундан сонъ инсанлар топракъкъа айталар: сенинъ юзюнъни алай пisликден темизледик, темиз-пак этдик, дейлер. Айт, топракъ, энди сен инсанларгъа не берирсинъ? — дейлер. Топракъ озь багъырыны ача да: иште зенгин хазинелер, оларны менден ал да, файдаланынъыз, — дей.

Топракъ инсанларгъа къатты демир бере. Бу демирден инсанлар машина япалар. Ер юзюне бир даа тер тамламасын, барсын балабан машиналар ишлесин, дейлер. Иште инсанлар чёллерде юрген машиналарны япалар. Сонъ, буюк адамлар, бутюн топракъларгъа бизим топрагъымызнынъ недай темиз-пак ве аджаиб олгъаныны косьтермек керек, дейлер. Энъ юксек къырда отурсанъ биле, оны корьмек мумкюн олсун. Энъ чукъур дереде булунсанъ биле, оны корьмек мумкюн олсун. Дюньяда яшагъан бутюн инсанлар бу топракъда, бизим топракъда яшамакънынъ не къадар арув экенини корюб бильсинлер.

Инсанлар топракъдан сорайлар: биз бутюн дюньягъа нур сачмакъ истеймиз, оны насыл япайыкъ? — дейлер.

Топракъ кене багъырыны ача да, инсанларгъа аджаиб дюльберликде къырмызы ташчыкълар бере.

Бу ташчыкълар къайнаб тургъан къандан, Мамут къартнынъ къанындан ве онынъ киби юзь бинълернен Мамутнынъ къанындан асыл олгъан. Инсанлар бу ташчыкълардан йылдызлар ясагъан ве оларны энъ юксек бир ерге аскъанлар. Къаерден къарама, бу йылдызларны мытлакъ корерсинъ. Бизим бахт ве къуванч ичинде яшагъанымызны бутюн дюньягъа косьтериб туралар.

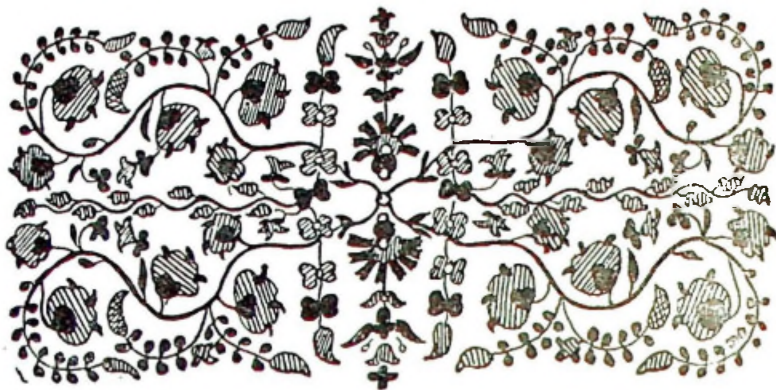

ОР ТОПРАГЪЫ

Ор топрагъы аджджы эди: авучынъа алыб, тилинъе тийсетсенъ, тилинъни якъа ташлай эди. Ким билир, ничюн экен?

Халкъ шойле дей. Топрагъымызгъа пек яман чокъ инсан къаны синъген, пек яман чокъ козь яшы тёкюльген, топрагъымыз ана шунынъ ичюн аджджы.

Эй-эй, не дее билирсинъ, къан олгъан ердe козь яшы да олур.

Мына мен де омюр сюрдим. Эки огълум бар эди. Мазаллы, сагълам, яш огъланчыкълар эдилер. Я омузлары? Оларнынъ омузлары ян-янаша къоюлгъан эки адамнынъ омузы къадар кенъ эди.

Яхшы, пек яхшы огъулларым бар эди. Ор топрагъында пек чокъ вакъытлар ишледилер. Топрагъымыз исе, чокъ къан тёкюльгенинден, озюни мешакъатлы дуя эди ве пек аз берекет бере эди. Инсанларгъа яшамасы пек къыйын эди.

Лякин мен, эгер инсанлар топрагъымызны туздан арындырсалар, берекетимиз онъ олур, деб тюшюне эдим. Огъулларым осюб етер, сонъ мен, оларнынъ кенъ омузлары артына сакъланыб, къаар-къасеветсиз яшарым, дей эдим. Уфачыкъ, заиф бир къартийим де, даа не тюшюне билирим?

Огъулларыма сагълам, шенъ-шерамет къызлар тапыб эвлендиририм, дей эдим. Къувансынлар, шенъленсинлер, зенгинликнинъ кереги ёкъ. Бир де бир ерде айрым зенгинлик бармы, онда темиз инсанлыкъ, темиз шенълик оламаз. Ойле зенгинлик козь яшындан догъар ве козь яшы догъурыр.

Келинлерим манъа эки торунчыкъ догъурыр, деб тасавургъа дала эдим. Меним янъы башдан эки огълум олур, мен оларны бакъар, осьдюририм. Келинлериме исе, кулюкдайын, эвинъизлен чыкъмай отургъанынъыз не? Кет, ойна, кезининъиз, дерим. Бу вакъыт бир торуным юкълагъан олур, экинджисине исе мен айнени йырларым:

Ай -я, ай-я, айясы,
Къачан тиер файдасы;
Яз тиймесе, къыш тиер
Бу баланынъ файдасы...

Шай этиб, татлы-татлы тюшюнджелерге дала эдим. Лякин мына бир кунь огъурсызлыкъ кельди. Эй-эй, дейим, огъурсызлыкъны эвиме йибермем, оны огъулларыма якъын кетирмем. Кой халкъы манъа айта:

— Огъулларынъны сакъла, къартий! Коюмизге душман кельди. Огъулларымызны алыб, баба ве агъаларына къаршы ёлламакъ истейлер. Оларнынъ бабалары, агъалары Тюрк валынынъ о тарафында, топрагъымызны татлы этеджек адамлар арасына кетдилер. Душманлар, беязмыз, деб юрелер амма, бакъсанъ, озьлери копекден сасыкълар пислер.

— Ёкъ,— дейим мен,— огъулларымны душмангъа бермем, огъурсызлыкъ къолуна бермем! Заиф бир къартийчик олгъаныма бакъмасынлар. Къапуны вуджудымнен къапатыр да, багъырырым:

— Сизге не керек, мельунлар? — дерим.— Огъулларымны бермем, бермем! — дерим.

Мына орталыкъкъа къаранлыкъ чёкди. Къапу ачылды. Бакъсам, беязлар келиб кирдилер, аякъларыны урыб-урыб багъырмагъа башладылар.

— Огъулларынъны аладжакъмыз,— дейлер.

Мен багъырам, агълайым:

— Бермем, — дейим, — бермем!

Бакъсам, огъулларым манъа ишарет эте ве къулагъыма фысылдайлар:

— Агълама, ана, юрегинъни авучынъа чыкъарыб къойма, оны бу мельунларгъа косьтерме,— дейлер.— Оларнынъ тюшюнгенлери чул тутмаз, биз эп бир олардан къачыб

кетермиз. О тарафдаки, топрагъымызнынъ адъджысыны битиреджек адамларгъа къачыб кетермиз,— дейлер.

Бу сёзлерни айтды да, кетдилер...

Гедже эди. Къаранлыкъ гедже эди. Мен бир озюм къалдым. Эп багъырдым. Юректен агълаб багъырдым. Лякин огъулларым къайтыб кельмедилер. Мен, юрек сесимни эшитиб кельмеселер, бельки лампа ярыгъыны корюб келирлер, дедим де, геджелер бою эвимде лампа якъыб, беклеб турдым,— кельмедилер.

Чокъ бекледим... Куньлерден бир кунь озюмизнинъкилер кельдилер. Лякин мен огъулларымны оларнынъ арасында тапалмадым.

Куньлер, афталар, айлар акъар сувдай келиб кечдилер. Топрагъымыз эп тазерди. Энди топрагъымыз огъулларымнынъ бою юксеклигинде экин осьдюриб башлады.

Я чичеклер! Эвеллери мында юфкъа отлар, когетлер осе эди, тюслери де тыпкъы меним сачларым киби ап-акъ эди. Шимди исе, ана озюнъ бакъ, орталыкъ чичек ве ешилликнен къаплангъан! Ал, узь бир чичек де, такъ коксюнъе! Эгер сенинъ коксюнъ бир де бир вакъыт бала эмизген олса, бу чичек санъа шу сёзлерни айтыр:

— Агълама, аначыгъым! Биз мында, бу азиз топракъда, акъикъат ичюн, татлы топракъ ичюн ятамыз. Бу чичеклер бизим къанымыздан догъдылар. Энди аналар чокъдан-чокъ балалар, сагълам, бахтлы балалар догъурырлар. Олар сизлернинъ яшайышынъызны кунь-куньден даа гузеллешдирмек ичюн яшар ве куреширлер. Агълама, аначыгъым, агълама!

Чичеклер мына шай дейлер. Мен агъламайым. Козьлеримден тыгъырыб тюшкен яшларгъа бакъманъыз. Мен агъламайым. Мен халкъ бахты ичюн ольген огъулларымны хатырлайым. Бакъынъыз, топрагъымызда не къадар огъуллар пейда олды. Мен оларгъа бакъа да, къуванам: огъулчыкъларым, тосунчыкъларым, къозучыкъларым, дейим.

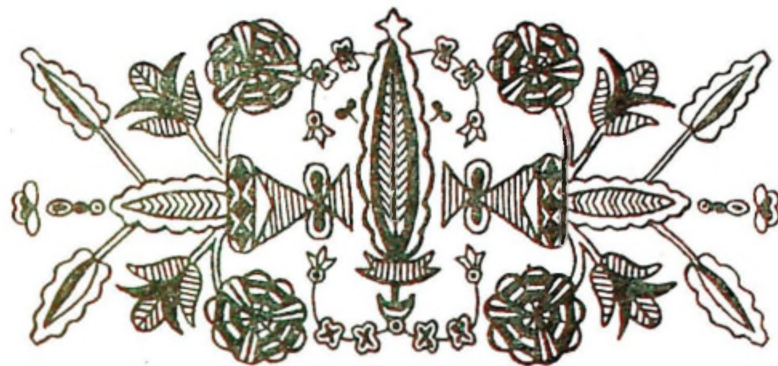

ДЖАНЛЫ ОЗЕН

-эй, коюмизнинъ башына нелер келмеди? Буларны тильнен айтыб, къалемнен языб битирамазсынъ...

Мында душманлар олгъан вакъытда, бизим топрагъымыз аякъкъа котерилгенде, биз къартлар ве къартанайлар, эвлядларымызгъа:

— Кетинъиз, айды кетинъиз, бизим еримизнинъ юзюни денъиштиреджек адамларгъа барынъыз, оларгъа къошулынъыз ве ярдым этинъиз,— дедик.— Биз сизге ярдым этермиз,— дедик.

Бизим огъланларымыз дагъларгъа, орманларгъа чыкъыб кетдилер. Орманлар шувулдай, дерсинъ агълай эдилер. Коюмизде душман тура эди. Куньлер агъыр эди. Пек агъыр эди...

Ябанджыларнынъ силя ве ашайтлары бар эди. Дагъларда гизленген бизим огъланларнынъ исе не силялары, не де ашайтлары ёкъ эди.

Биз, къартлар, элимизден кельгени къадар огъулларымызгъа ярдым этер эдик. Огъланларымыз орманларда бош отурмай, чалыша, куреше эдилер. Ашайтдан пек замет чеккенде, озенчикке къарай да:

— Сен, озенчик, пек шенъсинъ, коюмизнинъ янындан кечиб кетесинъ. Сен бизимкилерге айт, бизде отьмек битди, дей эдилер. Озенчик де оларгъа:

— Яхшы, айтырым,— деб ашагъы догъру акъыб кете эди. О, кой ичинден яваш-яваш акъыб кеткенде:

— Къартлар, огъланларынъызнынъ отьмеги биткен, замет чекелер,— дей эди.

— Я биз оларгъа отьмекни насыл алыб кетермиз, ёлларны душман къапатды да? — деб сорай эдик.

Озенчик:

— Сиз, къартлар, къапуста япракълары алынъыз, оларнынъ устюне отьмек салынъыз, о якъыны мен озюм беджеририм, — дей.

Биз шай да япамыз. Озенчик, устьлеринде отьмек олгъан къапуста япракъларыны къыргъа къаршы алыб кете. Мен буны озь козюмнен корьдим, сен кульме, озенчик бизим огъланларымызгъа ялынъыз отьмек дегиль, керек олгъан эр шейни ташыды. Куньлерден бир кунь озенчик бизге:

— Сиз, къартлар, не къараб турасыз, огъулларынъызгъа силя керек,— деди.

Бизлер, мадамки бизим огъулларымызгъа силя керек, бу силяны тапайыкъ да, огъулларымызгъа йиберейик, дедик. Дедик де, силяны озенчикке теслим этдик. Озенчик явашдан силяларны юкъары догъру акъызыб алыб кетди. Онда ялыгъа ташлады. Огъулларымыз, силяланыб, еримизнинъ юзюни денъишдиреджек адамларгъа къошулдылар. Къошулдылар да, бирликде душманны айдаб йибердилер. Иште бойле этиб огъулларымыз топрагъымызнынъ юзюни бир тамам темизледилер ве койге къайтыб кельдилер. Бутюн къартларнынъ огъуллары къайтыб кельди. Ялынъыз меним огълум къайтыб кельмеди. Мен озенчикке къараб:

— Я Асан къайда? — дейим.

Озен индемей турды. Сонъ, явашдан манъа бир тери къалпакъ алыб кельди. Къарасам, Асанчыгъымнынъ къалпагъы. Мен озенчикке:

— Озенчик, огълумны не кетирмейсинъ, оны кетирмек о къадар зормы? — дейим.

Озенчик огълумны да кетирди... Акъырын-акъырын кетирди де, тегиз бир ялыда къалдырды. Озю ёлунен акъыб кетди.

Ялыгъа огълумнынъ аркъадашлары кельдилер. Асанны, огъулчыгъымны, чалгъынен комдюлер. Дженазеге бутюн джемаат топланды.

Мен чокъ яндым, чокъ агъладым. Лякин не чаре? Эй, огълум, сени эм орман, эм озен, эм де бутюн яхшы адамлар хатырлайлар. Сен, огълум, ич бир вакъыт ольмезсинъ, биз эпимиз сени хатырда тутармыз.

ОРЬМЕ ЮЗЮК

Бизим койде пек чокъ дюльбер яшлар ве къызлар бар. Корюле, аналарынынъ къарыны къуветли олгъан, шунынъ ичюн балалары да сагълам ве дюльбер догъгъанлар. Бизлер, къартлар, оларгъа бакъыб къуванамыз.

Куньлерден бир кунь коюмизде худжур бир бала догъды: онынъ къулакълары солуб къалгъан япракълар киби салынгъан, башы бир тарафына яптайыб къалгъан, козьлери атылыб чыкъкъан, тишлери исе ирилей-уфакълы олыб бир-бири ичине къарышыб къалгъан. Тени аякъларындан башына баргъандже юнпен орьтюльгер. Аякълары кемер киби къыйыш, къоллары десенъ турна аякълары киби индже эдилер. О, ойле бир бешарет эди ки, койдеки халкъ бу бала ана къарыны догъургъан бир шейге ошамай, дей. Бу баладан эм къоркъалар, эм оны севмейлер. Бала куньден куньге осе ве озюнинь къыйыш-къунгъыр аякъларынен кой бойлаб юре.

О. зурна чалмакъны пек яхшы огренген. Лякин зурна чалгъанда, онъа бакъмайджакъсынъ, чет бир ерде туруб, ялынъыз динълеб отураджакъсынъ. Къызлар ойнамакъ истегенде, оны чагъыра ве:

— Сен, бала, мынавы чалынынъ артына отур да, чала бер, юзюнъни корьсетиб бизлерни къоркъузма, — дейлер.

Заваллы яш шай да япа. Къызларгъа ачувланаджагъы кельмей, О, ялынъыз озюни аджыгъанларыны истей.

Эй-эй, заваллы яшнынъ юрегини кимсе бильмей. Онынъ юреги теренге сакълы, бу юрек къайгъырмагъа да, сызламагъа да, агъламагъа да биле, лякин оны анълагъан адам ёкъ.

Куньлерден бир кунь бу яш озен ялысына келе. Бакъса не корьсюн, озен бойлаб эмен япрагъы ялдай. О бу япракъны къыйыш къолларына алыб, озюнинъ къоркъунчлы козьлеринен бакъмагъа ве тюшюнмеге башлай:

— Аджеба бу япракъ не ичюн тап бу къадар дюльбер экен? Онынъ вуджуды ёкъ, тек бир юрек ипчиклери къалгъан, шунынъ ичюн дюльбер олса керек. Эгер мен юрегимнинъ ипчиклеринен нагъыш ишлесем ве ондан гузель бир шей орьсем, насыл олмаз экен? О вакъыт мени севмеселер де, бельки аз бучукъ аджырлар.

Яш ойле де япа: терисини, сонъ этини кесиб ала; юреги ачылгъандан сонъ, бирер-бирер онынъ ипчиклерини созуб ала ве бу ипчиклерден аджаиб дередже дюльбер бир шейлер орьмеге башлай. Бу шейлерни корьген адамлар, оларнынъ дюльберлигинден айран олыб, козь тикиб, бакъыб къалалар.

Бир кунь койнинъ энъ гузель къызы бу яшкъа келе де:

— Эй, огълан, — дей, — сен юрегинъден созуб чыкъаргъан бу иплерден манъа бир юзюк орьмезсинъми? Сенинъ япкъан бу шейлеринъ гедже ве куньдюз козюм алдындан кетмейлер.

Яш, къызны динълеб:

— Яхшы, гузель къыз, орерим,— дей.

Бир къач куньлерден юзюк азыр ола. Къыз, башыны кенаргъа чевириб, яшкъа тек бир къолуны узата. Яш озюнинъ саф юрегининъ иплеринден орьген юзюгини къызнынъ пармагъына кечире. Кечире амма, бу арада аджаиб бир шей ола. Дюльберлернинъ дюльбери сайылгъан къыз бир ан ичинде бешарет, джиренч ве къоркъунч бир махлюкъкъа чевириле. Халкъ ондан къоркъуб эв-баркъларына даркъашыб кетелер. Къыз исе не япаджагъыны бильмей, ункюр-ункюр агъламагъа башлай. Къызнынъ бойле бир бешаретке чевирильмеси, онынъ юрегини къаплагъан ялдызнынъ учуб кетмесинден ве ачувлы, мераметсиз, джиренч ве кунджю юрегининъ ачылыб къалмасындан себеб экен.

Яш, къызгъа аджыныб, онынъ пармагъындаки юзюкни чыкъарыб ала. Къызгъа кене де эвельки йылдызы — дюльберлиги къайтыб келе. Лякин бу ишден сонъ къызынынъ юзюне ич бир яш йигит, ич бир адам, атта-ана ве бабасы биле бакъмагъа джийрене.

Яш, юрек иплерини созуб чыкъарыб, аджаиб дюльберликде шейлер япмакъны девам эте. О, акърансыз дюльберликде сонъки юзюкнинъ пагъышыны ишлеб битиргенинен, оле. Юзюк онынъ башы уджунда къала. Халкъ, турна аякълары киби индже ве чиркин къолларнен ишленген бу аджаиб юзюкке къараб, бу яшнынъ юреги бюллюрдай темиз олгъаныны билелер.

Иште о куньден сонъ халкъ арасында, бет сымасына дегиль де, юрегине бакъыб дост ара, деген лакъырды даркъагъан.

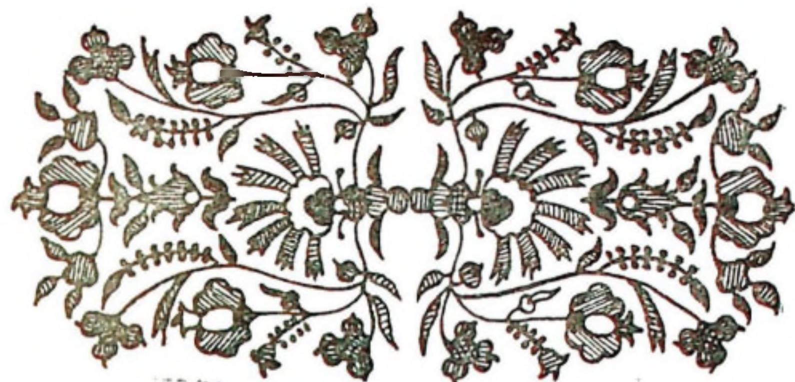

ХАН ВЕ ЙЫЛАН

Бир заманларда Къырымда пек балабан ве къоркъунч бир йылан олгъан. Адамлар ондан къоркъа ве адыны эшитселер, титрей экенлер. Йылан олса, не олгъан, ондан мытлакъ къоркъмакъ керекми? Санки онынъ юрегини корьгенлер, онынъ нелер тюшюнгенини бильгенлер!

Куньлерден бир кунь бу йылангъа хабер кельген. Фелянча ханнынъ бир къызы бар, дегенлер; хан: «къызымны байлыгъымдан да, падишалыгъымдан да, озюмден де зияде севем» деб макътана, дегенлер.

Йылан, бу хаберни эшиткен сонъ, ханнынъ яланджы юрегини тешкериб корьмек истеген. Чюнки о, ханларнынъ озьлеринден башкъа ич кимсени севмегенлерини пек яхшы биле экен.

Мына йылан геджелернинъ биринде сарайда ханнынъ одасына сюйрелиб кире де, онынъ къулагъы ичине сызгъырмагъа башлай. Хан абдыраб уяна ве аз къала къоркъудан акъылыны чылдыраджакъ дереджесине келе. Белли я, ханлар тышдан бакъкъанда къараман, батыр корюнселер де, аслында пек къоркъакъ олгъанлар.

Йылан ондан:

— Хан дегенлери сенсинъми шу? — деб сорай.

Хан:

— Эбет, меним,— деб джеваблана.

Йылан, сёзюни девам этиб:

— Айткъанларына коре, сен къызынъны озюнъден зияде севе экенсинъ, догъруми? — дей.

— Догъру! — дей хан. Дей амма, чырайы ап-акъ кесилиб къала.

Йылан, ханнынъ ялан айткъаныны сезиб, оны денъеб бакъмакъ истей.

— Мен сенинъ къызынъны озюме къадын этиб алмакъ истейим,— дей йылан.— Къызынъны манъа бермесенъ, тутар да, бутюн падишалыгъынъны якъыб-йыкъыб чыкъарым, сарайынъдан таш устюнде таш къалдырмам, озюнъни исе тиленчи япарым, кой-койден тилениб юрерсинъ. Лякин эсинъден чыкъарма, санъа бир локъма отьмек берген адам тапылмаз, отьмекни чалышыб къазанмакъ керек, амма сен бир шей япмагъа бильмейсинъ.

Бу сёзлерни эшитиб, хан даа зияде къоркъкъан. Лякин не япсын, яланджы юрек догърусыны айтмагъа алышмагъан, онынъ ичюн хан да:

— Мен къызымны озюмден зияде севем,— деб текрарлагъан.

— Яхшы,— деген йылан, — шай олса, ярын саба сен озюнънинъ падишалыгъынъны куллер ичинде кореджексинъ.

Энди хан, къоркъусындан агълаб башлагъан ве:

— Ал, къызымны дегиль, джанымны да ал, тек байлыгъыма, падишалыгъыма тийме,— деген.

Джийренювнинъ не олгъаныны бильмеген йыланнынъ юрегинде ханнынъ бу сёзлеринден сонъ джийренюв дуйгъулары пейда олгъан. О, ханнынъ яшлы козьлерине бакъыб:

— Юрегинъ йылан юрегинден де бетер экен, хан! — деген.— Меним къызым олуб да, сен оны менден тутуб алмакъ ичюн демир киби къыздырылгъан бир сюнгюнен мени джезаласанъ да, бутюн тенимни тельме-тешик этсенъ де, бутюн мал-мулькюмни тутуб алсанъ да, мен къызымны бермез эдим. Сенинъ юрегинъ яланджы экен, хан! Манъа коре, эндиден сонъ инсанлар йылан акъкъында дегиль де, ханлар акъкъында айтсынлар, йыланнынъ юрегине дегил де, ханларнынъ юрегине бакъсынлар, ондан джийренсинлер.

Йылан бу сёзлерни айткъан да, йылышыб, озь ювасына къайтыб кеткен.

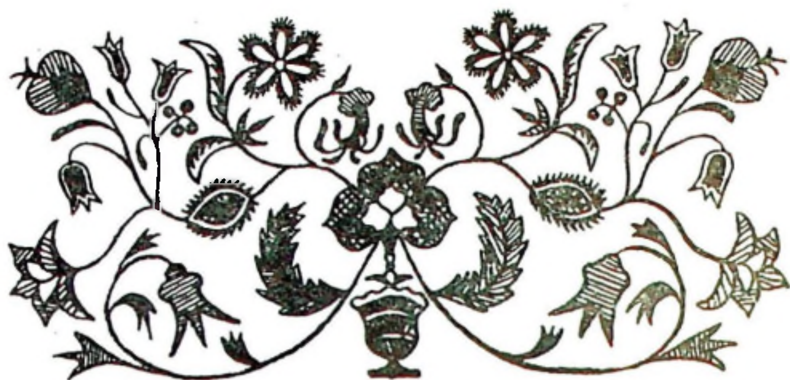

ДЖИГЕРДЖИ КЪАРТ

ски заманларнынъ биринде пек зенгин, пек саран бир адам яшагъан. Бу адам пара топламакъ ве мал артдырмакъ ашкъына аш-сувдан вазкечиб, ялынъыз джигер ашамакънен кунь кечире экен. Шунынъ ичюн де онъа Джигерджи къарт дегенлер.

Мына бу Джигерджи къарт куньлерден бир кунь тюшюнджеге далгъан: джигер манъа пек паалыгъа отура, эр бир окъкъасына тамам учь капик берем! Котериледжек масрафмы бу? Къасабкъа барыб бакъмакъ керек, бельки джигер бираз уджузгъа тюшер, деб ойлана.

Бойле бир къараргъа кельген сонъ, Джигерджи къарт учь-дёрт саат ёл юрюб, къасабкъа бара ве къасабчыдан:

— Къардашым, джигер уджузмы? — деб сорай.

— Окъкъасы эки бучукъ капик,— деб къасаб джеваб бере.

— Ой анасыны, паалы экен де! — деб Джигерджи къарт теренден кокюс кечире.— Я бунынъ уджуз олгъан ери ёкъмы?

Джигерджи къартнынъ саранлыгъыны бильген къасаб, оны къомшу койге йибере.

— Тез олунъыз, кечикменъиз, джигерсиз къалырсыз,— дей.

Джигерджи къарт, къан-терге пишиб, эки-учь саатлик ёлдан сонъ къомшу кой къасабына барыб ете.

— Къардашым, джигер уджузмы? — деб сорай.

Къокъуб башлагъан джигерлерини тез-тез сатыб йибермек къасеветинде олгъан къасаб:

— Сизге окъкъасыны бир бучукъ капикден саярым, — дей.— Къач окъкъа чекейим?

Джигерджи къарт, джигернинъ уджузлугъына къызыб:

— Еди окъкъа чек, къардашым,— дей,— ёл узакъ, баре бир афта ашамалыкъ олсун.

Джигерджи къарт, сасымагъа башлагъан джигерлерни дорбасына толдурыб, ёлгъа чыкъа. Азмы кете, чокъмы кете, бир даа бакъса, акъшам олгъан.

— Я барыб да огюме хырсызлар чыкъса, дорбамны алсалар, мен не япарым? Он бучукъ капигим авагъа савурылыб кетсинми? Ёкъ, алла косьтермесин, джигерсиз къалгъандже, джанымны алсынлар.

Джигерджи къарт, ёл кенарындаки къавеге барыб кире.

— Алла мусафирини къабул этинъиз,— дей,— къавенъизде бир акъшам геджелемеге мусааде беринъиз!

Къаведжи:

— Буюрынъыз! — деб джеваблана ве къарткъа къапуны ача.

Джигерджи къарт, гъарибликке урыб:

— Къардашым, ятакъ парасы сорманъыз, мен тиленджи бир къартым,— дей.

Къаведжи бу къартнынъ ким олгъаныны бильсе де, индемей, «Мен санъа ким олгъанынъны бильдиририм» деб тюшюне де, къартнен савлукълашыб, озь одасына кире.

Къавеханенинъ ичи пек къыйметли килимлер, макъатлар, атлас миндерлер ве алтын, кумюш савутларнен донатувлы экен. Джигерджи къарт бу зенгинликке ачкозьлюкнен бакъыб тургъан арада, ичери башдан-аякъ ипек кийинген, башы ве къоллары алтыннен ялтырагъан дюльбер бир къадын келиб кире, пуф тёшек тёшей, атлас ёргъан джая ве къарткъа:

— Гедженъиз хайырлы олсун! — деб, янаша одагъа чыкъыб кете.

Ёргъунлыкъдан ве юкъусызлыкъдан меджалсыз къалгъан Джигерджи къарт аман тёшекке кире. Кире амма, джигер кене акъылына тюше: джигерим хырсызламазлармы? — деб

тюшюне.— Пуф тёшек тёшеб, мени юкълатмакъ истейлер, сонъ джигерлериме бир хиянетлик япаджакълар. Ёкъ, джанымы беририм, джигерлерими бермем. Шакъа дегиль, тамам он бучукъ капик тёледим.

Джигерджи къарт, джигер дорбасыны пуф ястыкъ астына сокъуб, башыны ястыкъкъа ясландыра. Лякин козьлерине кене де юкъу кирмей. Ач хырсызлар ана кельдилер, ана келеджеклер, мени ольдюриб, джигер дорбасыны аладжакълар, деб ятсы маалине къадар козь юммай. Ятсы мааллеринде исе яваша одадан эки кольге чыкъыб, арангъа кирелер. Джигерджи къарт: «Бу да насыл муджизе экен?»— деб яткъан еринден атылыб тура, джигер дорбасыны къолтугъы астына сыкъа ве кольгелернинъ пешинден кете. Бакъса не корьсюн, къаведжинен къадыны чокъмар таякъларнен ур-патласын аран ичиндеки топракъ обасыны котеклейлер. Таякъларыны котериб эндирген сайын:

— Мына санъа! Мына санъа! Сагъ олгъанда аш ашамадынъ, джигер ашадынъ, ольген сонъ таякъ аша! — дейлер.

Къадын ве къоджа такъатлары еткендже топракъ обасыны котеклеб, сонъ одаларына къайтыб кирелер.

Джигерджи къарт: «Бу не алямет экен?» деб сабагъа къадар тюшюниб-ташыныб чыкъа. Эртеси куню, къаведжи ичери киргенинен, Джигерджи къарт ондан:

— Топракъ обасында ким бар, сиз оны не ичюн котеклединъиз? — деб сорай.

Джигерджи къарткъа джевабында къаведжи дей:

— О, топракъ обасы дегиль де, къабирдир, бу къабирде котекке ляйыкъ бир адам ята. Биз оны эр гедже котеклеймиз.

Джигерджи къарт ольгенден сонъ котекленген мерумынъ талиинен меракъланыб:

— Я о не япкъан, не къабаат ишлеген? — деб сорай.

Къаведжи:

— Динъленъиз, къартым, айтыб берейим, — деб икяесине башлай.— Бу эв де, эвнинъ ичиндеки бу зийнет де, озен боюндаки багъчалар да, сизге тёшек тёшеген къадын да къабирде чюрюб ятмакъда олгъан джинасирнинъ эди. Бай бир киши олгъанына бакъмадан, ашамады-ичмеди, озюни де, къадыныны да ач тутды, бутюн омрю байлыкъ топлады. Ач яшады, ачлыкъдан ебериб де кетди. Лякин оледжекде биле ачкозьлюги къалмады. Байлыгъыны о бир дюньягъа алыб кетмек мумкюн олмагъаныны анълагъан сонъ:

— Мезарымны азбарымда къазынъыз, къабирими корюб, мал-мулькюме токъунмагъа къоркъсунлар, — деб васиет этди.

Байнынъ къадыны, эри ольген сонъ, чокъ агълаб турмады, манъа эрге чыкъмагъа разылыкъ берди. Мен де оны севе эдим. Биз эвлендик. Раат-раат, муаббет яшаб башладыкъ. Лякин бизим бахытлы омрюмизни кедерлеткен бир ал бар эди: геджелери бу джинасир къарт, къабиринден азбаргъа чыкъа, азбарны долана, сонъ отура-тура, къанлы джигер ашай эди!

Биз бу джинасирнинъ гъаиб олыб кетмесини тилеб, геджелернен дуа этиб чыкъдыкъ амма, дуамыз къабул олмады. Бир кунь, къавеге бир дервиш келе къалды. Биз онынънен акъыл танышдыкъ. Бу дервиш бизге шойле деди:

— Мерум бу фани дюньяда пек саран бир адам олгъаны ичюн, бакъий дюньягъа баргъан сонъ дженнетке де, джеэннемге де къабул этильмеди. Ана, яшамагъа ер тапамагъаны ичюн серсериййлик этиб юре, сизге хиянетлик япмакъ истей. Оны котекленъиз, аджымадан котекленъиз. Эр акъшам ятсы мааллеринде къызылчыкъ таякълары алыб, къабирини баса-бас таякъланъыз ве таякъларынъызны котериб эндирген сайын, оны энъ яман сёзлернен сёгюнъиз.

Биз дервишнинъ айткъаны киби япа башладыкъ. Аллагъа шукюр, мерум бай шу куньден сонъ пейда олмады.

Джигерджи къарт, сес-солукъ чыкъармадан, къаведжининъ икяесини динълей, сонъ аякъкъа турыб, къаведжининъ къолуна беш кумюш пара тутдура:

— Ал, къардашым, бу — ятакъ парасыдыр,— дей ве ёлгъа чыкъа.

Къаведжи, Джигерджи къартнынъ пешинден кулюмсиреб:

— Эй, къартым, джигер дорбасыны унутдынъыз, алынъыз! — деб багъыра.

Джигерджи къарт артына биле айланыб бакъмадан:

— Керекмей, копеклерге беринъиз,— деб ёлуна девам эте. Дос-догъру базаргъа келиб кире. Эт тюкянындан ярым къой ве бир къурсакъ май алыб, эвине йибере; бакъкъалдан бир къуту эльва , бир къопкъа бал ве бир мети де пенир алыб, эвине йибере; араба тутыб, арабаны пиринч, ун, шекер чувалларынен толдурыб, эвине йибере.

Джигерджининъ эвине бу ашайт малларынен хаммаллар келе башлагъанда, Джигерджининъ къадыны неге огърагъаныны бильмей, шашыб къала. Бир даа бакъса, чуваллар-нен юклю араба да келиб къала. Заваллы къадын текмиль шашыб-шашмалагъанындан:

— Ёкъ-ёкъ, сиз янъылдынъыз, биз бойле шейлер ашамаймыз, биз ялынъыз джигер ашаймыз, — деб хаммалларны ве арабаны къайтармакъ истей.— Бу эв Джигерджининъ эвидир, бу эвге джигерден башкъа шей кельмез, джигерни де Джигерджининъ озю алыб келир,— дей.

Хаммаллар ве арабаджы:

— Бизни Джигерджининъ озю йиберди, — деб юклерини ташлаб кетелер.

Джигерджининъ къадыны бу маллар янында бир озю къалгъан сонъ, корьгенлерим бельки тюшюмдедир, деб шубеленмеге башлай. Къана, пармагъымны тишлеб бакъайымчы, дей де, тишлерини пармагъына батыра. Батыргъанынен вайылдаб йибере. Бу ара Джигерджининъ озю де келиб къала. Келиб къала амма, оны да танымакъныкъ чареси ёкъ: башында кирли явлукъ ерине каракуль къалпакъ, майлы джюббе ерине тери якъалы чекмен, аякъларындаки исе хасыр чарыкъ дегиль де, йылым-йылым йылтырагъан потик!

Джигерджи азбар къапудан киргени киби:

— Эй, апакъай, тез ол, чиберек пишир, къыйманы аджыма, майны къытма, чёюнни майгъа толдура-толдура пишир, къолум-къомшугъа да етсин! — деб багъыра.

Къоджасынынъ худжур сёзлерине шашыб къалгъан къадын:

— Акъай, санъа бир шей олмадымы, акълынъны ойнатмадынъмы? — деб сорай.

— Ёкъ, апакъайчыгъым, акъылымы мен шимди тапдым: инсан малгъа дегиль де, мал инсангъа керек экен. Умюд этем ки, бир кунь ола, олюб къалсам, сен севимлинънен келиб, меним къабирими котеклемезсинъ.

— Акъай, бу насыл лакъырдыдыр? Сен, гъалиба, сайыдан акъылынъы чылдыргъансынъ. Барыб моллакъайны чагъырайыммы?

Джигерджи къарт:

— Айды, апакъай, давран, чибереклерни пишир, о якъыны сонъ лаф этермиз,— дей де, пычакъларны алыб, къыйма чекмеге башлай.

РЕССАМ

адишалардан бирининъ метли бир рессамы бар экен. Ресимджиликни пек севген бу падиша, рессамны озь сарайында тутыб, кимерде бир онынънен фикирлеше экен.

Мына бу рессам бир кунь саба падишанынъ одасына кире. Бакъса, падиша кедерли бир алда, терен тюшюнджелерге далыб, ойланыб отура.

Рессам:

— Падишам, юзюнъизде кедер, козюнъизде гъам-къасевет сезем. Бунынъ себебини анъламакъ мумкюн дегильми? — деб сорай.

Падиша юкъусыз козьлерини рессамгъа тикиб:

— Достум, бу гедже менде асыл олгъан дуйгъуларымны санъа бильдирмек ичюн, сени беклеб отура эдим,— дей.— Кельгенинъ пек яхшы олды. Мен бугунгеджек севги недир бильмей эдим ве бу акъдаки лафларны бош бир шей зан эте эдим. Энди мен де севда олдым ве севгининъ не къадар аджаиб шей олгъаныны юрегимнен, бутюн барлыгъымнен сезиб алдым.

Рессам, яш падишанынъ бу сёзлерини эшитиб, айран къала.

— Падишам, севгинъизнинъ себебчисини бильмек мумкюн дегильми? — деб сорай.

Падиша, башыны тёбен алыб, теренден кокюс кечире.

— Меним севгимнинъ себебчиси дюньяда яшамагъан ве лякин бутюн къыяфетинен хаялымда джанлангъан аджаиб бир къыздыр. Онынъ дюльберлиги инсан тилинен тасвирге кельмез бир муджизедир. Мен оны тюневин акъшам тюшюмде кордим. Онынъ сельбидай тегиз эндамы, алтындай балкъылдаб, тизлерине тюшкен къылабдан сачлары, кулюб тургъан эля козьлерини къоралаб алгъан къайтан къашлары, баарь кунешидай парылдаб тургъан юзь сымасы, тазелигинен энъ аджаиб мейваларны анъдыргъан ал янакълары мына шимди де козьлерим алдында. О, кулюмсирей. Онынъ тебессюми, къуйыб ягъгъан ягъмурдан сонъ пейда олгъан кунешнинъ къуванчлы шавлелерини анъдыра. Онынъ бутюн корюниши севги, къуванч ве шадлыкъ нурларынен нагъышлангъан. Мен оны севдим. Бутюн барлыгъымнен севдим.

Рессам, падишанынъ тюшюни динълеб отургъанда, тасвирге кельмез бу къызнынъ къыяфети бутюн тафсилятынен онынъ козю алдында джанлана.

Падиша, сёзюни девам этиб:

— Достум, мен чокъ диярларны кезиб чыкъсам да, шу куньгедже бойле табиий бир гузелликке раст кельмеген эдим,— дей.— Ярдым эт, тапайыкъ, бельки бойле бир дюльбер акъикъатда да бардыр!

Рессам, падишанынъ риджасына джевабланаракъ:

— Падишам, эгер менде акъикъий рессамджылыкъ истидаты олгъаны догъру бир шей исе, мен о дюльберни мытлакъ тапарым.

Рессам озюнинъ ресимханесине къайтыб кельгенинен, фурчасыны ала да, хаялында джанлангъан дюльбернинъ ресимини япмагъа башлай. О, бу ишнен пек меракълана, аш ве сувыны унута, гедже демей, куньдюз демей, ресимнен огъраша; козю алдындан бир сание биле дюльбернинъ къыяфети эксик олмай. Ниает, ишке тюшкенининъ еддинджи куню, ресимни битириб, кенар чекиле. Бакъса не корьсюн, ресимден тыпкъы анавы къыз бакъыб тура.

Рессам, ресимни алыб, сарайгъа кете, оны сарай мусафирханесининъ диварына аса. Сонъ падишаны чагъырыб:

— Падишам, тюшюнъизде корьген къызынъыз бу дюльбер дегилми эди? — деб сорай.

Падиша, ресимни дюльбернинъ озю беллеб, онъа къаршы чапкъыла, къолларыны кериб, къызны къучакълайджакъ ола... Лякин авучлары къатты диваргъа ургъанынен, бунынъ къыз дегиль де, ресим олгъаныны анълай.

— Сен бу къызны къайда корьдинъ? Тез ол, мени де алыб бар, мен де корейим, — дей.

Рессам:

— Падишам, мен бу къызны корьмедим, лякин сизнинъ тасвиринъиз шу дередже ачыкъ эди ки, оны козь огюне кетириб, бу ресимни яздым, — дей.

Падиша, бу ресимни шеэрнинъ энъ къалабалыкъ бир мейданына асыб къоймаларыны ве келиб-кеткенлернинъ эписинден бойле бир къыз корюб-корьмегенлерини сораб бильмелерини эмир эте.

Шай да япалар. Бу аджаиб дюльбернинъ ресимини корьмек ичюн бутюн падишалыкъдан адамлар келе. Лякин олар бойле бир гузельге раст кельмегенлерини айталар.

Баягъы вакъытлар кече. Асретлик дуйгъулары падишаны дюньядан вазкечдире; о, бир озю къалыб, геджелер бою ойланыб-тюшюниб тура.

Бир куньбу шеэрге эджнебий мемлекетден мал кетириб, керван келе. Туджджарлар сатыш-алыш ишлерини битирген сонъ, шеэрни доланыб, мейданлыкъкъа барыб чыкъалар. Бир шейлер бакъыб тургъан халкъ обасыны корюб, якъын келелер. Бакъсалар не корьсюнлер, ресимден оларнынъ падишасынынъ къызы бакъыб тура.

— Бу бизим падишамызнынъ къызыдыр! — деб багъырышалар олар. — Бу ресимни ким япды, тилегини айтсын, ресимни сатыб алмакъ ичюн саранлыкъ этмемиз.

Рессам, лакъырдыгъа башкъа бир джерьян бермек ниетинен, шойле дей:

— Бу ресим сатлыкъ бир шей дегильдир. Бизим яш падишамыз бу ресимни эдие оларакъ сизнинъ падишанъызнынъ къызы ичюн япдырды. Эгер разы олсанъыз, мен де сизлернен кетиб, бу ресимни падиша адындан къызнынъ озюне берир эдим.

Туджджарлар яш падишанынъ ализадлыгъындан айран къалыб, рессамнынъ озьлеринен бирликде кетмесине къуванчнен разылыкъ берелер.

Рессам девелерден бирине миниб, ёлджуларнен бирликде, ёлуна реван ола. Пайтахт шеэрге барыб ете. Сарай бекчилеринден рухсет алыб, ичери кире ве падиша къызыны корюб, шашыб къала: бу къыз тыпкъы онынъ зан эткен ве ресимге алгъан къызынынъ озю экен.

Рессам, яш падишанынъ селямыны бильдире ве ресимни падиша къызынынъ къолуна тутдырыб:

— Бу ресим сизлерге падишанынъ эдиесидир,—дей.

Падиша къызы, ресимде озюнинъ суретини таныб, тааджюбде къала.

— Мени корьмеден, меним ресимими алгъан рессам кимдир? — деб сорай.

— Ханым, мемлекетимнинъ падишасы энди чокъдан берли хаялынъызнен яшай. О, сизлерни тюшюнде корьген ве шу куньден башлаб, асретлик къайгъыларынен азаб чеке. Бу ресимни, падишам тарафындан берильген тасвир ве тафсиляткъа эсасланаракъ, мен ишледим.

Падиша къызы:

— Сизлер акъикъий рессам экенсинъиз, чюнки бир адамнынъ хаялындаки ойларыны бутюн инджеликлеринен ялынъыз акъикъий рессам бере билир, — дей.

Рессам:

— Ханым, мемлекетимнинъ падишасы сизлерге озюнинъ селямыны ве омюринъизге бахт тилегенини бильдирмемни риджа этди,— дей. — Бильмек керексинъиз ки, сизлер онынъ тюшюне келиб, онынъ юрегини эсир алгъан куньден берли, о, ялынъыз сизнинъ хаялынъызнен яшай ве сизге къавушмакъ кунюни эки козьнен беклеб тура.

Падиша къызы баягъы бир вакъытлар тюшюниб тургъан сонъ:

— Чокъ языкъ ки, мен падиша азабынынъ себебчиси олгъаным, — дей. — Кунеш гедженен къавушмагъаны киби, мен де ич бир вакъыт сизнинъ падишанъызнен къавушамам, чюнки мен эрге тиймемек ичюн озь виджданым алдында джевабкярым.

Падиша къызынынъ джевабы рессамны тааджюбде къалдыра.

— Ханым, алемден башкъа бир къарар этменъизнинъ себебини анъламакъ мумкюнми?

— Эльбет де мумкюн,— дей падиша къызы.— Бойле бир къараргъа кельмем тесаддуфий бир шей дегильдир. Биз, сарай къызларынен бирликде, куньлерден бир кунь чёльге кезинтиге чыкъкъан эдик. Уйле устю афатлы бир ягъмур ягъды, дагъларднан сель олыб кельген сув, ёлда не раст кельсе, ювуб, озюнен бирликде денъизге алыб кетди. Ягъмур, апансыздан башлагъаны киби, бирден токътады

ве кок юзюнде кене де баарь кунеши пейда олды. Чёльден къайтыб келеяткъанда, джылгъа боюнда отурыб, теляшнен, акъкъан сельни сейир этдик. Бир даа бакъсакъ, сель устюнде, пытакъларнен къарышыб, бир къач дане къуш ювасы пейда олды. Ювалардаки къуш балачыкълары чивильдеше-агълаша ве устьлеринде даа тюк битмеген къанатчыкъларыны къакъыб, дёрт козьнен имдад беклеб отуралар. Оларны къуртармакъ ичюн тек ана къушлар огъраша, кимерде бир олюм телюкесине къалсалар да, ювалар устюне авелениб, балачыкъларыны къуртарув чарелерини къыдыралар. Ата къушлар ёкъ эди. Олар, бала-чагъаларыны унутыб, телюкеден къачкъан ве къаерлердедир ойнашыб-йырлашыб юрелер. Мен бу леваны корьгенден сонъ, эркеклерден джийрене башладым.

Рессам, падиша къызынынъ икяесини динълеб, индемей тура. Сонъ, падиша къызы мусафирханеден чыкъыб кетмеге азирленгенде, онъа бир риджада булуна.

— Ханым, — дей,— рухсет этсенъиз, мен бир къач куньлер сарайда къалыб, сизнинъ оданъызны ярашдырмакъ ичюн бир къач сюрет ясар эдим.

Падиша къызы разылыкъ бере ве рессам, вакъыт кечирмеден, ишке тюше. Бир къач кунь ичинде дёрт ресим япыб, оданынъ дёрт кошесине илиб сала. Падиша къызы сарай адамларыны йыгъыб, бу ресимлерни сейир этмеге башлай.

Ресимлерден биринде шойле бир лева тасвирленген: яш бир авджы танъ атар мааллеринде буюк бир тавшан аткъан. Бу тавшан, джан аляметинен чекишиб, ерде ята. Дигер бир тавшан исе, догъаяткъан кунешнинъ шавлелери астында яшлы козьлерини йылтыратыб, терен бир къайгъы ве кедернен, атылгъан тавшангъа бакъыб тура. Авджы яш, тюфегине яслангъан бир алда, тавшаннынъ къайгъысына къапылыб, ойгъа далгъан.

Экинджи ресимде, авджылыкънынъ дигер бир шекли тасвирленген. Къырджыман бир авджы кок тюслю бир тавшан аткъан. Авджынынъ хышымындан къуртулгъан экинджи тавшан, табанына къувет бериб, къачыб кетеята. Авджы, тюфегини козьлеб, къуршунларыны энди онынъ пешинден ёлламакъда.

Учюнджи ресимде, кокке аралашкъан кок бир сарай, сарай азбарында гуль багъча, бу гуль багъча ичинде учушыб юрген эркин къушлар тасвирленген. Бу аджаиб ман-

зарагъа къараб, насылдыр бир дюльбер яш, хаялла-
ныб тура.

Дёртюнджи ресимде, афатлы ягъмур булутларынен орьтюльген эмен дагъы, дагъ этегинде шемшек урувындан яныб тургъан дегирмен, дегирмен сачагъы тюбюнде озь балаларыны къуртармакъ ичюн джан аляметинен чекишкен гогерджинлер тасвирленген.

Падиша къызы ве сарай адамлары ресимлерни пек бегениб, рессамнынъ усталыгъына шашыб къалалар, лякин бу ресимлерде тасвирленген леваларнынъ маналарыны анълаб оламайлар. Рессам оларнынъ дикъкъатыны озюне джельб этиб, шойле дей:

— Биринджи ресимде тасвир этильген эркек тавшан, къадынынынъ олюм азабынен чекишмекде олгъаныны корюб, къадынсыз омюр менимчюн арамдыр, дер киби, озюнинъ де атылмасыны беклей. Авджы яш, бу айваннынъ тюшюнджелерини анълаб, кедерлениб тура. Экинджи ресимде бунынъ аксини коресинъиз. Мында эркек тавшан атылгъан, ыргъачы тавшан исе, ювамдаки балаларым бакъымсыз къалмасын деб, озюни олюм телюкесинден къуртармагъа тырыша. Учюнджи ресимде тасвирленген зийнетли лева падишамнынъ сарайыдыр, хаялланыб тургъан яш исе, меним падишамдыр. Дёртюнджи ресимде ата ве ана гогерджинлернинъ озь балаларыны къуртармакъ ичюн бирликде тырышмалары тасвирленген. Бу ресимлерден ич бириси бош хаял дегиль. Булар, падишамнынъ козинен корюб, сонъ манъа айткъан вакъиаларынынъ тасвиридир.

Сарай сейирджилери рессамнынъ изаатыны динълеген сонъ, дагъылышыб кетелер, къыз исе рессамнен озь одасында къала.

— Сизнинъ ресимлеринъизни корюб, падишанъызнынъ насыл бир адам олгъаныны анъладым,— дей падиша къызы. — Сёзнен айтыла бильмеген дуйгъуларны, ресимлеринъиз анълатыб берди. Меним дуйгъу ве тюшюнджелерим, падишанъызнынъ дуйгъу ве тюшюнджелеринен бир келе. Мен оны корьмесем де, онынънен муаббет яшай биледжегиме эмин олдым. Мен эвельки фикиримден вазкечем, падишанъызгъа эрге чыкъмагъа разылыкъ берем.

Рессам, озюнинъ ресим зенаатынен бойле зор бир ишнинъ тюбюнден чыкъкъанына къуваныб, мемлекетине къайта ве падишасына онынъ хаялынынъ джанлы тасдыкъыны тапкъаныны ве бу къыз эрге тиймеге разылыкъ бергенини бильдире. Падиша, инсанларнынъ бири-бирини анълавда рессамджылыкъынынъ не къадар буюк бир эмиети олгъаныны анълаб, сарай рессамыны падишалыкъда энъ буюк бир адам иляп эте ве мемлекетде энъ истидадлы яшларны огретиб, рессамлар азырлав ишини онъа авале эте.

Чокъкъа бармадан той-дюгюн отькериле. Падишалыкънынъ энъ метли адамы оларакъ, тёрде рессам отура. Кейф-сефа къыркъ кунь, къыркъ гедже девам эте. Асрет, асретине къавушыб, акъ мурадларына иришелер.

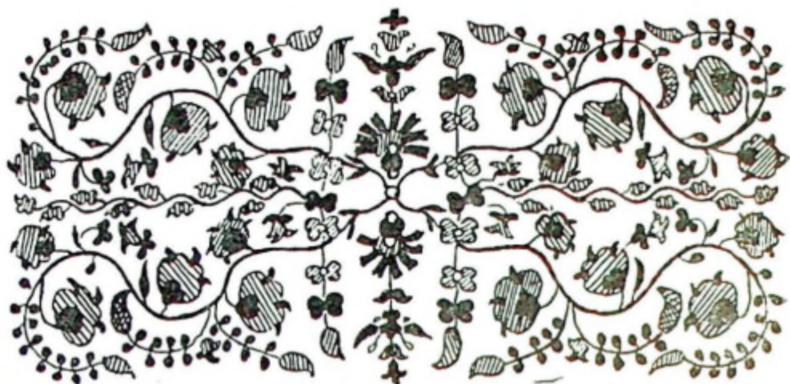

КЪУЛ ОГЪЛАН, Я ДА ЙИГИТКЕ ЕТМИШ УНЕР АЗ ОЛУР

Бир заманда бар экен, бир заманда ёкъ экен, бир койлюнинъ акъылбалигъ чагъына кельген бир огълу бар экен. Бу, пек акъыллы, пек чалышкъыр бир огълан экен: кой ишлерининъ алайыны бир минсиз япар экен — ер сюрер, экин экер, оракъ орыр, чалгъы чалыр, арман басар, атбакъар, сыгъыр сагъар ва атьта эв де джыйыштырыр экен.

Яш олса да, баш экен бу огълан. Чокъ иш япмагъа бильсе де, бильгенинден ич бир вакъыт къанаатленмез экен. Онынъ кетдикче даа чокъ иш биледжеги кельген. Бу истеги кунь-куньден осиб эп буюгенинден, огълан бир кунь бабасынынъ янына келе де, дей:

— Бабай, кеченлерде биз, базаргъа чыкъарыб, бир араба пиченнен беш чувал богъдай саткъан эдик. Шунынъ парасыны манъа бериб турынъыз. Учь йылдан, бельки даа эрте, мен о параны сизге арткъачынен къайтарыб беририм.

Бабасы огълунынъ озь сёзинде къави бир адам олгъаныны пек яхшы биле экен: дедими,— япар. Лякин о, огълуна пара неге керек олгъаныны бильмегенинден, айретде къала. Огълундан сорай:

— Акъылынъа бир шейлер кельгендир даа? — дей.

Огълан бу суальге шу джевабны къайтара:

— Дюньяда пек чокъ икмет бар. О икметлерни биз, мында, коюмизде отурыб, тюшимизде биле корьмеймиз. Мен дюньягъа чыкъаджакъ, элимден кельгени къадар чокъ шей кореджек ве чокъ шей огренеджек олам. «Омрю узундан сорама, козю узакъдан сора», дей тургъанлар. Мен эр шейни озь козюмнен кориб бильмек истейим. Ялварам, бабай, о параны манъа бериб турынъыз.

Койлюнинъ джаны агъыра.

— Демек, иш, ана-бабанънынъ разылыгъында дегиль де, парада экен, ойлеми? — дей койлю.

Огълан, бунъа къаршы кете:

— Ёкъ, менчюн ишнинъ башы — сизнинъ разылыгъынъыз. Лякин мен билем: эвден чыкъыб кетеджегиме разы олмасанъыз, сиз манъа пара да бермезсиз.

Койлю сорай:

— Дегенинъни япаджагъынъ пек келеми?

Огълан бунъа:

— Дегеним — бильмек истегенимдир. Яшайджагъым не къадар чокъ кельсе, биледжегим де о къадар чокъ келе! — деб джеваб бере.

Ахры-сонъу баба разы ола. Огълан, бабасынынъ берген парасыны чарыкъ чулгъавынынъ астына сакълай да, ёлгъа чыкъа.

Бир кунь кете, бир ай кете бизим огълан,
Отьмекнен сув ашы ола — ашай тургъан;
Чёллерде от, дагъларда таш — ятакъ онъа,
Къашкъыр кибн улуй берген еллер—ёргъан.

Кунь кете, ай кете, йыл кете ве ниает бош къумлыкъда къурулгъан бир мермер сарайгъа барыб ете. Бакъса не корсюн, сарайнынъ огюнде багъдаш къурыб къарт бир адам отура. Адам, огъланнынъ селямыны алыб, оны къаршысына отурта.

— Не ишнен кельдинъиз? — дей.

Огълан, дюньяда мумкюн олгъаны къадар даа чокъ шей бильмек арзусы къальбини якъкъанындан, узун ёлджулыкъкъа чыкъкъаныны ве шимди аджаиб дереджеде гузель мермер сарайнынъ не себебден бош къумлыкъда къурулгъаныны бильмек ичюн, бу адамнынъ янына кельгенини айтыб анълата. Адам онынъ лафыны дикъкъатнен динълей де, о лафыны битирген сонъ, къонакъбайлыкъ урметинен, сорай:

— Сиз сувсагъандырсыз, ач олгъандырсыз?
— Тешккюр,— дей огълан.— Шукюрлер олсын, ашым, сувым янымда. Манъа джан дереджесинде керекли бир шей олса, о да...
— Айтынъыз, айтынъыз. Фикир озен дегильдир,— оны тыйнакъламакъ олмаз!
— О да — икмет саиби адамлардан бильги алмакъдыр, — дей огълан.
Къонакъбай ондан:
— Икмет саиби адамлардан бильги алмакъ дейсизми?— деб сорай да, онъа бир табакъ беяз кягъыд узата: — Язы язмагъа биледирсиз, табиий?
— Билем.
— Бильсенъиз, къафанъыз ичинде шу дакъикъасы долангъан фикирни мына кягъыдкъа язынъыз да, сонъ кягъыдны манъа къайтарыб беринъиз!
Огълан, къонакъбайнынъ дегенини япа. Къонакъбай огъланнынъ язысына бир козь кездире де, янашадан мавы кягъыд табагъы алыб, онъа бир шейлер яза. Сонъ, мавы кягъыдны огълангъа узата да, сорай:
— Буны сиз яздынъызмы?
— Ёкъ, — дей огълан. — Меним язгъаным беяз табакъ эди, ана анда тирсегинъиз янында ята.
— Башда окъуб чыкъынъыз да, сонъ айтырсыз! — дей къонакъбай ве мавы кягъыд табагъыны огъланнынъ алдына сюре.
Огълан, кягъыднынъ устюндеки языгъа козь ташлагъаны киби, шашыб къала: онынъ беяз кягъыдкъа язгъаны тыпкъы-тыпкъына мавы кягъыдгъа авушкъан.
— Тылсыммы бу, не? — дей огълан.
— Замет, девамлы агъыр замет! — деб джевабланa къонакъбай. — Манъа бакъынъыз! Эр бир адам киби, меним де озь язым бар эди. Лякин тек бир озь язым манъа азлыкъ этди. Мен — уфачыкъ, чаресиз бир махлюкъ! — энъ олмагъанда языда бутюн алем буюклигинде олмакъ истедим. Бунынъ ичюн озь-озюмнен куреш мейданына тюшмеге меджбур олдым. Азаблы куреш чокъкъа сюрди, — чокъ чекишдим. Лякин озь-озюмнен куреште ахры-сонъу мен енъиш къазандым. Энди меним, бир дегиль, алемде не къадар окъур-язар адам олса, о къадар язым бар. Амма сиз тылсым дейсиз. Мартавал о сизнинъ тылсым дегенинъиз!
Айретде къалгъан огълан, къонакъбайгъа ялвара:

— Менден не къадар чокъ замет, къувет, гъайрет ве себат талаб олынса, мен о къадар замет, къувет ве гъайрет тёкмеге азырым. Тек, унеринъизни манъа да огретинъиз!

Эвели ве ахры яшавнынъ — замет.
Догъар тек заметден шефкъат, мерамет.

Ай кече, йыл кече,— тер тёке огълан,
Сонъунда язылар саиби олгъан.

Кене де адымлай ер юзю бойлаб,
Эп янъы бильгилер, унерлер ойлаб.

Авада гурь сеслер эшитиле къала,
Кемане, зурналар тараф ёл ала.

Чалгъы ве тюркю сеслери къаведен келе экен, — огълан къаве нинъ ичине барыб кире. Дивар джагъалары бою чекильген сетлернинъ устюнде отургъан адамлар, оглеринде фильджан-фильджан къавелери, аджаиб тюркю ве чалгъы сеслерине далгъанлар. Ортада ашыкълар тюркю айтышалар, чалгъы такъымы оларгъа зиль тута.
Огълан, ичильмей сувыб къалгъан къавеси ерине, бир къаве даа сымарлай. Лякин тылсымлы чалгъы ве тюркю сеслерининъ мефтюнли тесиринден озю эп алевленген, эп авеленген арада, янъы кетирильген къавеси де сувыб къала. О, бирини даа сымарлай.
Ашыкъларнынъ бири устюн чыкъа. Кимсе онынъ киби дюльбер йырлар айтамай, кимсе онынъ киби муляйим маналы чынълaмай. Халкъ оны алгъышлай:
— Машалла, машалла, — дей.
Ашыкъкъа сырыкъ толусы атлас, йипек мал, эки де къочкъар берелер. О, сазынынъ теллерини чынълата бериб, сагъына-солуна баш эге-эге, къаведен чыкъыб кете.
Огълангъа кереги де бу. О, еринден сычраб турыб, чарчабык тышарыгъа чыкъа да, ашыкънынъ пешине тюше. Далгъын ашыкъ серсерий меджнунлыгъындан аля айынмагъан, сазыны чынълата-чынълата, къаранлыкъ сокъакъ бою тюркюлеб кете.

Къайт энди, къайт энди ханенъе, ашыкъ,
Къайт сени беклеген аненъе, ашыкъ;
Юм козинъ, амма, бакъ, юрегинъ, ашыкъ,
Уянықъ олсын бир даненье, ашыкъ!

Этден бир парчадыр юкъулы юрек.
Дерьяга фуртуна, далгъалар керек.
Юм козинъ, амма, бакъ, юрегинъ, ашыкъ,
Чайпалсын эр даим дерьядай ташыб!

Огълан, пармакъ уджларында, ашыкънынъ пешинден кете ве, ашыкънынъ тюркюсини динълеб, тосат-тосат байгъын бир алгъа келе. Тюркю сеси явашлаб тынгъан сонъ, о, озюни бильдирмек ичюн, тамагъыны къыра да,дей:

— Акъшам шерифлеринъиз хайырлы олсын!

Ашыкъ токътай. Айланыб бакъса, артында адам коре. Онынъ акъшам шерифини ала да, дей:

— Кокдеки йылдызларнынъ турушына бакъсанъ, энди яры геджени кечкенге ошай.

— Догъру,— дей огълан.— Лякин сиз мени афу этинъиз. Къаве ханеге кириб, сизнинъ сесинъизни эшиткеним киби, заман менчюн шып токътады. Тек бир мекян къалды. Мекянда сиз къалдынъыз, сизинъ тылсымлы, аджаиб сесинъиз, кунь киби айдын, дерья киби терен фикирли тюркюлеринъиз, йырларынъыз къалды. Мен къавеханеге киргенде акъшам устю эди. Кирдим де, заман токътады. Демек, шимди даа янъы акъшам олды.

Огълан лафыны битирген сонъ, ашыкъ тюшюнджели-тюшюнджели айта:

— Фикир тарызынъызны бегендим,— дей.— Эскен ельге ошай. Тырышсанъыз, сиз яхшы бир ашыкъ ола бильрсиз.

Огълан севине. Бакъ, парлакъ фикир ве сырлы сеслер багъына ашыкънынъ озю манъа ёл ача, деб тюшюне де, гурь сеснен дей:

— Пешинъизге такъылгъанымнынъ себеби де бу. Изин беринъиз, сизге: оджам, дейим!

— Демек, мерамынъыз меним талебем олмакъ экен? — Ашыкъ бирден ачувлангъангъа ошай ве бундан сонъуны серт-серт айта: — Сизнинъ тышынъыз, корюнишинъиз менчюн тек бир къадедир, тешкериб корейим: ичинде не бар экен? Онъа коре арекет этерим.

Бу вакъыт олар, ашыкънен огълан, энди ашыкънынъ эвине барыб еткен олалар.

Саз чынълады бир тылсымдай, бильмиш олынъ,
Сёз чыбырды къыгъылчымдай, бильмиш олынъ;
Не мешекъкъат эп янмакъ, эп кескинлешмек,
Бир гъазынынъ къылычындай, бильмиш олынъ!

Муджизели сеслерге яш далды энди,
Терен фикир къулы олыб къалды энди;
Учь ай кечди, учь йыл кечди, там бир ашыкъ
Олыб кене илери ёл алды энди.

Огълан эп кете. Оны къара къасевет баса. О, анасыны, бабасыны пек яман сагъына. Сёзини ерине кетирмегенине де сыкъыла: учь йылдан сонъ бабасына арткъачынен къайтарыб береджек парасыны алты йыл кечкен сонъ да къайтарамай. Эвлядлыкъмы бу? Ана-бабасынынъ янындан чыкъыб кеткенде даа янъы акъылбалигъ олыб еткен бир огълан эди, энди дживан бир яш олды. Бунъа бакъмай,эп ёллар ичинде сюрюне. Ишми бу?

— Коюме къайтайым, анамы-бабамы корейим, манъа зар-интизар олгъан козьлерини опейим, сыджакъ козь яшларыны силейим, — дей де, ёлыны денъиштире

Омюр экен тегенекли бир багъчадай,
Къанландыра аякъ, къолны адым-адым.
Тиш этинен аначыгъы ашын чайнай,
Бабасына таягъы да бермей ярдым.

Гъайыб олгъан гурь азбарнынъ берекети,
Оджакъда тек куль къалгъан мал, сермиядан...
— Огълым-огълым! — дей бабасы. — Озюнъ кетиб,
Бизлерни де алыб кетдинъ бу дюньядан.

Ёлджы яш, буны кориб, океленив-океленив агълай. Ана-бабасынынъ аджыныкълы алы онынъ юрегине оте. Онынъ ичинде, тышында не бар исе,— алайыны онъа азиз ана-бабасы берген. Я бунынъ къаршылыгъына онынъ оларгъа береджек неси бар? Сёниб бараяткъан бу эки мукъаддес ышыкъкъа дюньяда олгъан бутюн эйиликлерни япмакъ истегинен алевленген атешли юрегинден ве огренген унерлеринден башкъа ич бир шейи ёкъ. Лякин бу истек ве бу унерлерге шу дакъкъасы кимсе эки ша биле бермез. Не япмалы?

Ахры-сонъу яш, козь яшыны силе де, бабасына дей:

— Мен сизге минетдарым, бабам, сизнинъ къаршынъызда борджлым. Сизден одюнч алгъан парамны айтмайым: борджым бундан чексиз буюк. Мен сизге ялварам, мени къул базарына чыкъар да, сатынъыз, — парасы борджымнынъ энъ олмагъанда уфачыкъ бир къысмыны одер. Юрегим эр алда азачыкъ раатлыкъ тапар. Къарарым къат-

тыдыр,— нафле замет этиб, къарарыма къаршы чыкъманъыз!

Къул базарында ёлджы яш бабасына дей:

— Мени тек озюм косьтерген адамгъа сатмагъа разы олынъыз. Эм базарлыкъны мен озюм япаджагъым.

Козь яшларына тююле-тююле агълагъан бабасы, чаре ёкъ, разы ола.

Бир чокъ къул алыб сатыла. Козь яшларыны тёккенлер, яшнынъ бабасындан гъайры да, чокъ ола.

Мына яшнынъ бабасынынъ янына бир тюдждждар келе. Тик назарлы, къатты адымлы, киббар бир тюдждждар.

— Бу къатырнынъ фияты не? — дей.

Яш огге чыкъа да, озю джеваб бере:

— Мени сатмагъа меджбур олгъан саибим, менден айырыладжагъына яныкълаб, тильден аджиз къалды. Бу себебден, озюмни сатув базарлыгъыны мен озюм алыб бараджагъым.

Тюдждждар къыза.

— Ойле олса, айт бакъайым: фиятынъ не? — дей.

Яш, тюдждждарнынъ къызгъаныны анъламагъан ола да, шу джевабны бере:

— Фиятым паалы. Къоркъам, паранъыз етмез. Вакъытынен азиз саибим мени, онынъ тек озюне белли йигитликлерим ичюн, пек паалыгъа сатыб алгъан эди. Бу себебден, саткъанда да, уджузгъа сатмайджакъ ола.

Тюдждждар сабырындан чыкъа.

— Мен сорайым: фиятынъ не? — дей.

Тюдждждар гурь сеснен сорагъаны киби, яш да гурь сеснен джеваб бере:

— Он бинъ алтын! — дей.

— Он бинъ дейсинъми? Барсын, он бинъ олсын. Ал, къартым, парасыны!

Тюдждждар буны айта да, яшнынъ бабасына сайыб-сайыб, бир оба алтын бере.

Бабанен огъул козь яшы ичинде бири-биринен эльвидалашалар.

Тюдждждарнынъ ялыда гемилери бар экен; о, къулнынъ гемилерден бирине алыб кетильмесини эмир эте.

Гемиге кетирильген сонъ, яш анълай: геминииъ башы кягъыд оюнына къапылгъан, геджесини-куньдюзини оюн башында кечирир экен. Тамам яш келир алдында, гемининъ башы озь парасынен бирге, геми саибининъ парасыны да

ютдыргъан. Геми башы биле экен: бу иши ичюн онъа къатты джеза бериледжек, атьта ольдюриле де биледжек.

Яш, буны анълаб, геми башынынъ одасына барыб кире де, дей:

— Хаберим бар: ишинъиз мартавал экен! Мен сизге ярдым этеджек олам.

Юрегине олюм атеши тюшкен геми башы бирден бирге джанлана:

— Параненми? — дей.

— Ёкъ, унеримнен! — деб джеваблана яш.

— Демек, сиз де ойнайсыз? — дей геми башы.

Яш, бунъа шу джевабны бере:

— Ёкъ, мен ялынъыз ютам. Сизнинъ яныныъызгъа кельмекден макъсадым да шу: усул къулланыб, яни намуссызлыкънен, сизни юткъанлардан паранъызны ютыб алыб, кене сизге къайтармакъ. Ал кетин из мени оларнынъ янына!

Геми башы ерге йыкъылыб, яшнынъ аягъына юзь сюре:

— Бу алымдан къуртарсанъыз, къулынъыз олмагъа азырым! — дей.

Яш сертейиб, геми башыны ерден турсата:

— Козь яшынъызнынъ манъа кереги ёкъ! — дей. — Манъа керек шей шу: яхшы урба тапыб, мени шу саат кийиндир, къушандыр да, ялыгъа, оюн аркъадашларынъызнынъ янына алыб барынъыз. Оларгъа гемининъ саиби мына будыр, деб анълатынъыз. Эм бильмиш олынъыз: юта-юта-, мен, аякъ ёлгъа деб, эки кере тышарыгъа чыкъар ве къайтыб келирим. Учюнджи кере чыкъкъан сонъ бир даа къайтмам. Сиз, озюнъизни менчюн раатсызлангъан косьтерир де чыкъыб гемиге келир ве мени гемиде тапарсыз. Анъладынъызмы?

Оюнджылар чокъ ярамаз, уста экен, —
Янларындан инджелери бошаб кеткен...
Я бу манъкъа? Геми, малын ютдырыр да,
Ёней къояр акъыртындан ахрет бетке...

Лякин бу не? Бир шей олды усталаргъа,
Билиб ойнаб, эр заман тек ютсалар да,
Ишлерини шимди шайтан бозса керек,
Алтынлары ола эп олардан эрек.

Оюнджыларнынъ алай алтыныны ютыб алгъан сонъ, къул огълан учюнджи кере тышарыгъа чыкъа да, бир даа айланыб къайтмай.

Эвельден анълашкъанлары киби, геми башы къул огъланны гемиде тапа. Къул огълан, геми башынынъ ютдыргъан озь парасыны ве геми саибининъ парасыны сая да, къайтарыб бере.

Арадан къач кунь сонъ малнен юкли геми ёлгъа чыкъа. Гемининъ саиби, алышвериш ишлеринен, ялыда къала. Денъиз бою кете-кете, геми бир шеэрнинъ ялысына барыб ете. Бу — геми саибининъ яшагъан шеэри экен. Геми башы, къул огъланны озюне чагъырыб ала да, дей:

— Ёлумыз даа девам этеджек. Лякин, ёлгъа чыкъаджакъда, саибимиз манъа эмир берген эди: меним шеэримнинъ ялысында токъта да, мынавы мектюбни къорандама еткизинъиз, деген эди. Бу ишни сиз япаджакъ экенсиз. Саибимизнинъ эмири ойле.

Къул огълан мектюбни ала да:

— Саибнинъ эмири ерине кетириледжек эбет, — деб ёлгъа чыкъа ве, бир аз кеткен сонъ, зенгинлер къорандаларына не яза экенлер, деб меракъланыб, мектюбни ачса, шашыб къала. Мектюбде шу дешетли сёзлер язылы экен:

«Эмир этинъиз: кягъыдны кетириб кельген адамны шу саат богъсынлар. Чет бир мемлекетде, эр кеснинъ козю менде олгъан вакъытда, бу адам мени къолайсыз бир вазиетке къойды: къул ола турыб, озю ичюн менден о къадар чокъ пара къопарды ки, бу парагъа мен ондайын бинъ къул сатыб ала билир эдим. Бунъа бизде талавджылыкъ дерлер. Талавджыларны исе,—я асарлар, я богъарлар. Бу къулны богъынъыз! Эмирим будыр, — эмиримни дераль ерине кетиринъиз!».

Саибининъ, инсангъа дуйдурмадан энъ вахши яманлыкълар япа бильген бир джелляд олгъаныны анълаб, яшнынъ манълайына бирден-бирге салкъын тер тюше. Корь сен, оны, богъаджакъ экенлер. Я не ичюн? Алышверишде бир кере алдангъан да, ана шунынъ ичюн. Кягъыд оюны киби, алышверишде де тек бир намуссызнынъ иши ёнер. Онынъ иши юре, демек башкъаларыны алдата! Амма озю алданмакъ истемей. Озю башкъаларына япкъаныны башкъасы онъа япса, о, буны талавджылыкъ сая, оны богъмагъа къарар бере.

Лякин... къул огълан чокъ тюшюниб отурмай, бир табакъ темиз кягъыд сатыб ала да, тыпкъы саибининъ язысы киби бир язынен шу сёзлерни яза:

«Сизге шу мектюбни кетириб келеджек дживан яш бу ерлернинъ мешур задекянларындан бирининъ огълудыр, оны урьмет ве итибарнен къаршылаб алынъыз, эм де танъры таала азретлери къызымызны онынъ назар шерифине сыджакъ косьтерсе, меним къайтаджагъымны беклеб отурмай, буюк бир той япыб, къызымызны онъа беринъиз! Эмирим будыр,—эмирим дераль ерине кетирильсин».

Тюдждржарнынъ къызы зарарсыз бир къыз экен,— къул огълан онъа эвленмеге разы ола. Буюк бир дюгюнь япалар. Тюдждржарнынъ озю бу орталыкъда айтувлы бир адам олгъанындан, дюгюнге о мемлекетнинъ падишасы да келе.

Дюгюнь къызгъанда, эр кес кейфлениб, ойнагъан, йырлагъан, кульгенде, бирден-бирге киев баланынъ озю ортагъа чыкъа да, сазыны чынълатыб, шу сёзлерни айта:

Саиб кете, къул келе,
Дей ки: заде ул келе.

Заделиги тилинде,
Козь яшы — юрегинде.

Саиб келир, къул кетер,
Къайтылмаз ерге етер.

Ойнай бер, къул, шай экен,
Къана сенинъ яш бикенъ?

Къул огъланнынъ чокъ гузель макъамнен айтылгъан бу сёзлери падишагъа тесир эте. О, бу сёзлерде гизли бир мана олгъаныны анълай да, бу ашыкъ меним сарайымнынъ, мемлекетимнинъ шаныны артдыра билир, деген къараргъа келиб, шу эмирни бере:

— Фелян тюдждржар къайсы бир ялыгъа келиб тюшсе де, оны шу саат тутыб къапат ве къатыма алыб келинъиз!— дей.

Падиша эмри къатты,— онъа къаршы кетмек олмаз. Бу себебден, тюдждржарнынъ гемиси бу мемлекетнинъ ялыларындан биринде ленгер ташлагъаны киби, тюдждржарны шу саат тутыб къапаталар. Апайы аман къоджасына барыб:

— Озюнъни сыкъма, раат ол,— дей.— Киевимиз падишанынъ якъын бир адамы олды. О, падишагъа айтыб, сени бу белядан къуртарыр.

Тюдждржар шаша:

— О насыл киев? — дей.

— Насыл оладжакъ,— дей апай.— Озюнъ, кягъыд языб, задекян бир огъланны ёллагъан эдинъ де!

Тюджджар, къызыб, атылыб тура.

— Ахмакълар! — дей.— Мен, богъуб ольдюрнинъиз, деб сизге бир къул ёллагъан эдим. Сиз исе оны задекян беллегенсиз.

Апай:

— Ботен айтма, акъай, ботен айтма,— дей де, анавы кягъыдны чыкъарыб, тюдждаргъа бере.— Бу сенинъ эмиринънен олгъан шей, эмиринъден чыкъкъанымыз ёкъ, — дей.

Тюджджар, кягъыдны абыл-къубул бир къач кере окъуб чыкъа да, сонъ вайваламагъа башлай:

— Аман, не япкъаным мен? Алма деб тюшюнген де, армут дей къойгъаным. Акъылымны ойнаткъандырым даа... Падишанынъ да бундан хабери олгъандыр... Мени къапатдырмасынынъ себеби де будыр...

Тюдждар, серсемджесине къызыб, бир талай сёз даа айтаджакъ олса да, шу ерде бекчилер келе ве оны падишанынъ сарайына алыб кетелер.

— Отурынъыз! — дей падиша.

Лякин тюдждар отурмай:

— Къулым турсын, сонъ отурырым, — дей.

Падиша куле:

— Ким о сизинъ къулынъыз? — деб сорай.

— Янашанъызда отургъан адам.

Бу сёзлерни эшитиб, падиша сертее.

— Сизнен мендайын бинълердже адамынъ ерини тута биледжек бир йигитнинъ къул олмасы мумкюн дегиль. Бу дживан ашыкъ сизнинъ киевинъиз ве меним тебамдыр. Сизге эмирим шу: киевинъизнен къол-къолгъа тутышыб эвинъизге къайт да, муаббет-муаббет яшанъыз!

Къайнатанен киев падишанынъ сарайындан берабер чыкъалар. Лякин тышарыда ёллары айырыла: къайната сагъгъа кете, киев исе, буны кориб, солгъа айлана.

ЭЛЯЛ СЮТ

Элял бир адамнынъ ер юзюнде тул апайынен оксюз огъланчыгы къалгъан. Апайы да, бу адамнынъ озю киби, элял олгъанындан, озюни ве огълуны, ашлыкъ чёллеринден башакъ, дагълардан кийик мейва топлаб, халкъкъа намуслы хизмет этиб, кечиндирген.

Огълу дюльбер, сагълам бир бойдакъ олуб еткен сонъ, анасы оны, озю тири экенде, эвлендирмеге къарар берген.

Янаша койде тыпкъы онынъ киби дигер бир тул апай бар экен. Тек бунынъ огълу дегиль де, дал-фидан къызы осюб еткен.

Огъланнынъ анасы, ялынъыз элял сютден элял бала догъгъаныны бильгенинден, тута, къызнынъ анасына озю къудалыкъкъа кете. Къызнынъ анасы къызны бунынъ огълуна бермеге разы ола. Бир къач куньден олар, озь аралары той япыб, яшнен къызны эвлендирелер.

Эртеси куню келинчек, къоджасынынъ мал-мулькюни бир кореджек олуб, азбаргъа чыкъа. Бир даа бакъса не корьсюн: онынъ озь азбары киби, къоджасынынъ азбары да тап-такъыр. Айланыб къоджасына къайта:

— Джаным, козюм, къоджам, бир данем! — дей.— Эдждадларымдан къарт бабама, къарт бабамдан бабама, ондан да манъа беш алтын мирас къалгъан. Мына олар! Базаргъа чыкъ да, бу алтынларгъа баре бир огюз сатыб

ал. Огюз чалышыр, озюмиз чалышырмыз, шай этиб нефакъамызны тапармыз.

Йигит, омрюнде ильк кере базаргъа чыкъа да, келинчек айткъаны киби, бир огюз сатыб алыб, эвине къайта.

Къаршыдан, эшекке атлангъан бир адам келиб чыкъа. Чыкъа да, йигитке айта:

— Огюзинъ яхшы амма, меним эшегим даа яхшы. Кель, денъишейик!

Йигит, бу адамнынъ огюзге ихтияджы тюшкендир даа, дей де, огюзини бериб, къаршылыгъына эшек ала.

Бир аздан йигит, эчки джетиб баргъан бир адамнынъ пешинден етише. Селям, келямдан сонъ, бу адам йигитке айта:

— Эшегинъ яхшы амма, меним эчким даа яхшы. Кель, денъишейик! — дей.

Йигит бу адамгъа да къаршы кетмей. Эшегини бериб, эчки ала. Эчкини джетиб бараяткъанда, кенардан, чалылар арасындан, къолуна къалпакъ туткъан бир адам келиб чыкъа.

— Эчкинъ яхшы амма, меним къалпагъым даа яхшы, — дей бу адам.— Кель, денъишейик!

Энди йигит, эчки бериб, къалпакъ ала.

Койнинъ янашасындан, ташлар арасындан, шапырыбкопюриб, бир озен акъа экен. Йигит, таштан ташкъа сычраб, озенни кечеяткъан вакъытында, бирден бирге саллана. Йигит озюни тута амма, къалпагъы тюшюб кете. Сув пек чабик ташыб акъкъанындан, къалпакъ шу саат козьден гъаиб бола.

Шай этиб, базаргъа беш алтыннен чыкъыб кеткен яш, ондан бом-бош къайта.

Койнинъ тюкянджысы шакъылдаб куле.

— Хи-хи-хи... шимди къавгъа чыкъар. Келинчек йигитни илле бир шыпырыр. Эм ойле япмаса, акъылсыз олур,— дей.

Шу ерде отургъан моллакъай, тюкянджыгъа ярдымгъа келе:

— Келинчек гузель шейчик. О серсемни эвинден къувуб чыкъарса, даа яхшы этер. Чюнки екдиргенден базиргян олмаз, еккен — базиргяндыр!

Тюкянджынен моллакъайдан гъайры, бир ёлджу да бу ерге келиб токътагъан экен. Ана шу ёлджу, отургъан еринден тура да, тюкянджынен моллакъайгъа айта:

— Экинъиз де янълышасынъыз,— дей.— Мен киев баланы да билем, келинчекни де. Олар эляял сют эмген балалар. Ойле адамлар арасында мал къавгъасы олмаз!

Тюкянджы кене куле.

— Хи-хи-хи... Корерсинъ, олар — тёбелеширлер,—дей.

Моллакъай да тюкянджынынъ тарафыны тута.

— Къавиль этем: къавгъа олюмнен нетиджеленир, — деб багъыра.

Ёлджу энди къыза:

— Айса, мен де къавиль этем,— дей ёлджу:— эгер бу мал гъаибы ичюн о эки бала бири-бирине энъ олмагъанда азачыкъ терс бакъсалар биле, мен омрюмнинъ сонъ куньлерине къадар сизнинъ экинъизге бир кереден бедава, богъаз токълугъына чалышырым.

— Эгер олар шу саат тёбелешмеселер, мен санъа юзь алтын берерим, — дей тюкянджы.

— Эгер оларнынъ къавгъасы олюмнен нетиджеленмесе, мен юзь алтын даа къошарым! — дей моллакъай.

Ёлджу, юректен къызса да, лафыны тынч-тынч айта:

— Мен разым,— дей.— Лякин бильмиш олунъыз: къавильден макъсадым пара къазанмакъ дегиль. Меним мерамым башкъа. Мерамым—сиз. Оны шартымдан анъларсыз. Шартым исе шудыр: къавильни мен ютсам, параны манъа дегиль де, о эки балагъа береджексиз. Разысызмы?

— Разым! — багъыра тюкянджы.

— Разым! — айкъыра моллакъай.

Бу арада йигит, базардан къайтыб, эвине кире. Келинчек оны софра толусы къысметинен къаршылаб ала. Софранынъ устюнде отьмек бар, сыджакъ шорба бар, джилек бар. Йигит, къарныны ашкъа тойдургъан сонъ, келинчек ондан сорай:

— Сонъ, джаным, козюм, къоджам, бир данем! Базар насыл олды? — дей.

Йигит:

— Джанынъ огюз истеди, огюз алдым, — деб джеваблана.

Келичек севине.

— Вай, не арув. Барыб, огюзимизни корейик де!

Йигит, еринден къыбырдамай.

— Огюзни мен эшекке денъишдим,— дей.

Келинчек даа зияде севине:

— Эшекке? Вай, не гузель. Эшек огюзден даа хайырлы.

Зоргъа къалгъанда аркъасына атланыб кетмек де мумкюн. Айса юр, барыб, эшегимизни корюб келейик!

Йигит, кене ериндеи къыбырдамай.

— Эшекни мен эчкиге денъишдим,— дей.

Келинчек даа зияде джошуб:

— Эчкиге, дейсинъми? Вай, не яхшы! Акълыма эчки кельмегенди! Сен чокъ акъыллы экенсинъ. Эчки бизге сют берир, къозулар. Не яхшы! Айды, юрь, барыб эчкимизни корейик! — дей.

Йигит, бу кересинде де ериндеи къыбырдамай.

— Эчкини мен къалпакъкъа денъишмеге меджбур олдум, — дей.

Келинчек, севингенинден тап делиреджек дереджеге келе.

— Къалпакъ! Ондан даа яхшы денъиш олурмы? Сен дюльберсинъ, такъатлысынъ, темизсинъ! Къалпакъ санъа ой да ярашыр! Эр кес сени бегенир: бакъ, келинчекнинъ акъайы не гузель, дер. Чыкъарса, корейим де къалпагъынъны!

— Къалпакъны озен алыб кетди,— дей йигит.

Келинчек абдырай.

— Озен дейсинъми? О насыл олду? — деб сорай.

Йигит бунъа шу джевабны бере:

— Айланыб копюрден кечеджек олсам, вакъыт гъанб этеджегим, сени кечикиб кореджегим. Бу себебден, озенни таш-ташдан сычраб кечмеге къарар бердим. Ташнынъ тайылчакъ ерине баскъаным, бирден аягъым тайылыб кетди, аз къалды, сувгъа йыкъыладжакъ эдим. Лякин сени тюшюндим де, шу саат къуветим кельди: озюм аман къуртулдым амма, къалпакъ тюшюб кетди.

— Къалпакъ! Тек бир къалпакъ! — Келинчек, пек яман севингенинден, бирден бирге агълаб йибере. — Къысметим буюк экен, пек буюк экен! Озен де пек акъыллы, пек инсанетли даврангъан: тек бир къалпагъынъны акъытыб алыб кеткен. Къалпакъ тапылыр! Я барыб да, озен сенинъ озюнъни акъытыб алыб кеткен олса, мен сени бир даа къайдан тапар эдим! Вай, къысметим, бахтым не къадар буюк экен!

Ёлджу, къавиль парасыны алыб, оны йигитнен келинчекке ёллай.

Гюкянджынен моллакъай исе, джебден пара кеткен сонъ бирден бирге достлукъларыны унута къала ве бирибиринъ богъазына япышалар.

— Сен серсемге ола, юзь алтыным кетди,— деб хырылдай тюкянджы.

— Меним о, сен джинасирге ола, юзь алтындан къуртулгъан,— деб пышылдай моллакъай.

Ёлджу, кулюб, бир тосат буларгъа бакъыб тура да, сонъ дей:

— Уруша беринъиз! Къавгъа—арам сют эмгенлернинъ арджыдыр, уруша беринъиз!

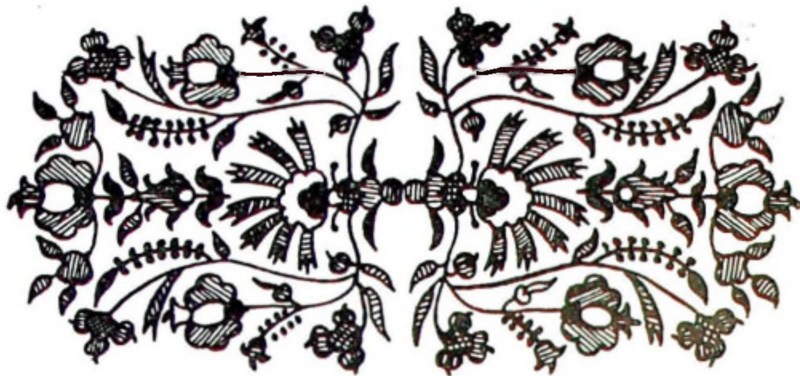

АРСЛАННЫНЪ АЛИДЖЕНАБЛЫГЪЫ

Эски заманларнынъ биринде Комюрджи бир къарт бар экен. Бу къарт, дагъдан агъач комюри кетириб сата ве къорандасыны шунынънен кечиндире экен.

Бир кунь Комюрджи къарт ип ве чувалыны сыртына урыб, дагъ ичине киреяткъанда, бир арслангъа раст келе. Раст келе де, тарс этиб токътаб къала. «Огге кетсем, арслан парчалар, арткъа къайтсам — аркъадан якъалар» деб къоркъа ве не япаджагъыны бильмей, тургъан еринде къатыб къала. «Арслан йигит айванлыр, къоркъмай барсанъ, урьмет этер, токъунмаз» деб тюшюне ве арслангъа къаршы юрюш эте. Арслан исе бу вакъыт терек тюбюне келиб чалкъа ята, ынърана ве аякъларындан бирини алмашдыра бере. Арсланнынъ индемей тургъанындан юрекленген Комюрджи къарт, «бакъайымчы, бу айваннынъ аягъына не олгъан!» деб, ерге эгиле, арсланнынъ панджасыны къолуна ала. Бакъса не корьсюн, арсланнынъ аягъына балабан бир ярчыкъ кирген, шишиб, иринлешиб къалгъан.

Комюрджи къарт пычагъыны чыкъарыб, шишикни яра, ярчыкъны чыкъара, шишик ичиндеки иринни акъызыб йибере, сонъ ялаб ала.

Аягъынынъ агъырысы бираз къалгъан сонъ, арслан козьлерини ача ве Комюрджи къарткъа бакъыб:

— Сагъ ол, достум, сен мени джеэннем азабларындан къуртардынъ,— дей. — Эйиликке кемлик косьтермек олмаз, юрь, мен де санъа бир йигитлик япайым,— дей.

Бара-бара, бир куль тёпеге барыб етелер. Арслан панджасыны ерге уруб:

— Мына, достум, бу ерни къаз, сенинъ бахтынъ бу ерде комюлидир,— дей.

Комюрджи къарт ерге бир-эки лескер ургъанынен, балабан бир куп чыкъа. Ачыб бакъса, куп рыкъма-рыкъ алтын толу. Комюрджи къарт къуванчындан аз къала акълыны чылдыраяза.

— Купни ал да, эвинъе кет,— дей арслан. — Сенинъ эйилигинъи ве меним йигитлигими унутмамакъ, даима дост олуб яшамакъ ичюн сен эр кунь бир чанакъ шорба кетирирсинъ ве оны бирликде отурыб ашармыз.

Комюрджи къарт купни алыб, эвине кете. Янъы эв япдыра, сыгъыр ала, бала-чагъасыны башдан-аякъ кийиндире. Койде бай адамлардан бири олуб къала. Арсланны да унутмай. Эр кунь бир чанакъ шорба алыб бара ве арсланнен бирге отурыб, муаббет-муаббет ашайлар.

Куньлерден бир кунь Комюрджи къарт: «Инсанлар ашны чанакъдан къашыкънен ашайлар, мен исе бу джанаварнен бир софра башында отурыб, къашыкъсыз ашайым. Фий, не къадар джийренч бир шей! Ашагъанда арсланнынъ силекийлери де чанакъкъа акъыб тюше. Ёкъ, мен энди арсланнен бир софрагъа отурмам»,— дей.

Комюрджи къарт бу къарагъа кельген сонъ, арслангъа кене бир чанакъ шорба алыб бара. Арслан ашай, Комюрджи къарт исе бакъыб тура.

— Я санъа не олду, сен не ашамайсынъ? — деб сорай арслан.

Комюрджи къарт, ялан айтыб:

— Къарным токъ, мен ашаб кельдим,— дей.

Арслан зоралб:

— Догърусыны айт, менимнен не ичюн ашамайсынъ?—дей.

Комюрджи къарт айтмагъа меджбур ола:

— Ашагъанда сенинъ агъызындан силекийлер чыбыра, онынъ ичюн мен джийрене башладым, — дей.

Бу сёзлерни эшиткенде, джанавар деб анъылгъан арсланнынъ козьлеринде яш пейда ола.

— Факъыр олгъанда джийренмей эдинъ, энди джийрене башладынъмы? — дей.

Комюрджи къарт:

— Эр алда мен инсаным, сен исе джанаварсынъ,—дей.

Озюнинъ досту деб сангъан адамдан бойле сёзлерни эшиткен сонъ, арсланнынъ юреги даа зияде сызламагъа башлай.

— Балтанъны ал да, меним башыма ур! — дей арслан.

Арсланнынъ сёзлеринден шашыб къалгъан Комюрджи къарт:

— Ёкъ, мен озюме эйилик япкъан джанаваргъа бойле хиянетлик япамам,— дей.

— Санъа айтам, балтаны ал да, меним башыма ур! Сен урмасанъ, балтаны алыр да, сенинъ башынъны мен парчаларым,—дей арслан.

Комюрджи къарт: «озь башымны парчалаткъаным не я», — деб тюшюне ве балтаны котериб, арсланнынъ башына яндыра. Къангъа булангъан арслан ынърана бериб:

— Энди кет.— дей.— Тамам къыркъ кунь дегенде къайтыб келирсинъ.

Олар савлукълашалар: къарт эвине кете, арслан дагъда къала. Тамам къыркъ кунь дегенде Комюрджи къарт къайтыб келе. Бакъса не корьсюн, арсланнынъ башындаки яра бир тамам савулгъан, ярадан ыз биле къалмагъан.

— Яранъыз савулгъан амма, мен анълаб оламайым, бойле бир яра сизге не керек эди? — дей Комюрджи къарт.

Арслан джеваб ерине, бир йыр айтыб бере:

Савулыр йигит бедeнинде.
Балта, къылыч ярасы;
Ич савулмаз йигит юрегинде
Тильнинъ япкъан ярасы...

Иште, достум, башымдаки яранынъ тамам къыркъ кунь дегенде савулгъаныны корьдинъ, лякин юрегимде зеэрли сёзлеринънен ачкъан яранъ ич бир вакъыт силинмейджек. Сен биринджи кере манъа раст кельгенде йигитлик япыб, аягъымнынъ иринини акъыздынъ, шишикнинъ ичинде бир шей къалмасын деб, оны атъта яладынъ биле. Бираз зенгинлешкен сонъ ,дост танымай башладынъ, менимнен бир чанакъдан ашамакъдан биле джийрендинъ. Манъа арслан дерлер, йигит дерлер, достларым да йигит олмалы. Айды кет, козюме корюнме, мен сенден джийренем! Бу тавда бир даа корюльме, джетме-джетинъ де корюльмесин.

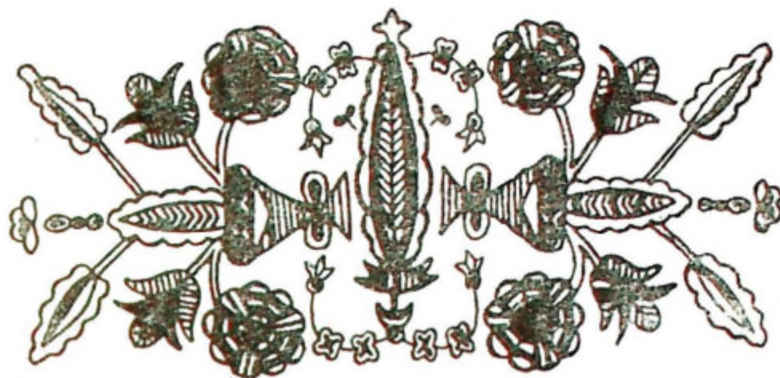

БАШДАН АТКЪАРЫЛГЪАН КЪУДА

адиша огълу, ат миниб шеэр бойы кезингенде, бир азбар ичинде чамашыр ювмакъда олгъан бир къызны коре. Коре де, онъа севда ола.

Бу тесадуфдан сонъ падиша огълу кунь кечирмеден бу ерлерде пейда ола ве сырасыны тюшюриб къызны корьген сайын севгиси даа зияде алевлене. Артыкъ чыдаб турмагъа сабыры къалмагъанындан, юрек сырларыны бабасына айтыб бермеге меджбур ола. Падиша, огълуны яры сёзде болюб:— Сен не, шашырдынъмы? — деб кесиб ташлай. — Факъыр къызына эвленмек истейсинъми? Унут, акълынъа биле кетирме.

Падиша огълу кедерлене. Куньлернен девам эткен асретлик азаблары ниает оны тёшекке тюшюре. Бирден бир огълунынъ ятыб къалгъаныны корьген падиша да, башыны урмагъа ер тапамагъанындан, везирини чагъыра.

— Огълум хасталанды, тез вакъытларда бир дерманлар тапмасакъ, ихтимал... — деб сёзюни битирмеден къалдыра.

Везир:

— Алла ядрдымджынъыз олсун,— деб ташлай. —Айтынъыз, падишам, не тюшюнесинъиз, садыкъ къулунъыз эр бир сёзюнъизни ерине кетирмеге азыр.

— Огълумнынъ дерманы анавы факъырнынъ къызыдыр. Сен бир кисе алтын алыб, шу адамгъа бер. Зан этем ки, о, бир кисе алтынгъа озь къызыны севине-севине берир. Къыз,

огълума эглендже олуб, бир къач куньлер сарайда яшар. Огълумнынъ къызгъа олгъан авеслиги биткен сонъ, къызны башдан аткъарырмыз. Сонъ насыл, бу къуруптыны бегенесинъми?

Падиша алдында ялтакълыкъ косьтермеге алышкъан везир:

— Бойле акъыллы шейлерни уйдырмагъа ялынъыз падишам къабилиетлидир,— деб дёрт букюлиб теменна эте де, бир баш олуб факъырнынъ эвине кете. Кете амма, чокъкъа бармадан бош къолнен къайтыб келе.

Ишнинъ бойле олуб чыкъкъанына пек тааджюбленген падиша:

— Къыз къайда? Оны ничюн алыб кельмединъ? — деб сорай.

Къолайсызлыкъда къалгъан везир:

— Падишам, — дей. — Шу факъыр пек анъсыз адам экен: мен къызымы бир кисе алтынгъа дегиль, падишанынъ бутюн падишалыгъына да бермем, деди. Бу да етмегендай, даа бир такъым олмагъыр шейлер де айтыб ташлады.

— О да насыл шейлердир?

— Эгер падишамыз факъыр къызларыны алтынгъа сатыб алмакъ мумкюн, деб тюшюне исе, о, яман падиша экен,— деди.

Падиша, ачувындан къарпуздай къызарыб-бозарыб, факъырны асдырмакъ, кесдирмек, ер юзюнден ёкъ этмек ичюн эмир бермеге азыр олгъан бир вакъытда, огълу келиб къала.

— Бабам, эр бир инсан ичюн озь эвляды къыйметлидир. Шунынъ ичюн факъырнынъ менлигини де ашаламанъыз. Эгер факъыр къызыны манъа къадынлыкъкъа мунасиб корьмей экенсиз, о алда къызгъа да токъунманъыз. Мен олюб кетсем биле, оны севгилим этиб, намусыны кирлемем.

Бу вакъиадан сонъ падиша огълу тёшекден турмай. О, сарарыб, къуруб къала. Огълуны олюм панджасындан къуртармакъ ичюн башкъа чаре тапмагъан падиша, факъыр къызыны огълуна къадын этиб алмакъ къарарына келе ве къудалыкъкъа кене шу везирни йибере.

— Энди факъыр къуваныр,— деб тюшюне падиша.— Шакъамы: олмайджакъ бир койлю падишагъа къуда, падиша огълуна да къайната оладжакъ!

Везир факъырнынъ азбарына барыб киргенинен койлюондан:

— Кене не кельдинъ? — деб сорай.

— Мужде! Мужде! — деб багъыра везир. — Махрадж беринъиз!

— О да насыл махрадж?

— Къуванчлы хабер кетирдим, къартым: падиша азретлери къызынъызны озь огълуна келин этиб аладжакъ. Мен къуда олуб кельдим. Ойна, куль, йырла: падиша огълу киевинъ оладжакъ!

Койлю, озюни сыкъмадан:

— Э, балабан шей, киевим оладжакъ экен! — деб ташлай. — Манъа киев олмакъ истеген яшнынъ озю ким я?

— Айтам да: падиша огълу! Ёкъса инанмайсынъмы?

— Мен онынъ кимнинъ огълу олгъаныны сорамайым, ким олгъаныны, не япмагъа бильгенини сорайым.

— Не япмагъа дейсинъми?..Э, не япмагъа бильсин, яваш-яваш падишалыкъ этмеге огренир даа.

— Бир вакъытлары хораз да Сулейман падиша олгъан. Падиша олмакъ не о, акъыл да керекмей, усталыкъ да, ишлемек де. Амма иш япмакъ ичюн, буларнынъ эписи керек. Къана айтчы, падиша огълу насыл бир иш япмагъа биле?

— Иш! Падиша огълуна иш не керек? О иш огренмей, падишалыкъ этмекни огрене.

— А-а, мына не, демек падиша огълу азирге дуаджы, шаймы? Меним къызым исе ялынъыз бугюнини дегиль, ярыныны да тюшюне: мен эрге чыкъсам, балаларым олур, бу балаларны бакъмакъ ичюн иш севген, ишлемеге бильген адам керек, дей. Бар, падишагъа айт, меним къызым падиша огълуна къошакъ дегиль.

Шай этиб, факъыр койлю падиша къудасыны башдан аткъара.

ТУВАРЧЫНЫНЪ АКЪЫЛЛЫ КЪЫЗЫ

Куньлерден бир куньпадишалардан бири халкъны топлагъан да:

— Дюньяда къаттыдан къатты, кучьлюден кучьлю ве татлыдан татлы недир? — деб сорагъан.

Падиша, бу суаллерге догъру джеваб берген адамгъа буюк бахшыш адагъан.

Озюни эр кимден акъыллы деб сайгъан баш везир:

— Падишам, дюньяда эр шейден къатты демирдир, эр кесден кучьлю арсландыр, энъ татлысы шекердир, — деб джеваб берген.

Падиша бу джевабнен къанаатленмеген. Падиша сарайынынъ бутюн адамлары, падиша узурына келиб, джеваб бермеге тырышкъанлар, лякин оларнынъ джеваблары да падишаны къандырмагъан.

Бу хабер бутюн мемлекетке джайраб кете ве узакъ койлерден биринде яшагъан факъыр бир туварчыгъа барыб ете.

Бу туварчынынъ айнынъ он дёрди киби дюльбер ве пек акъыллы бир къызы бар экен. Бу къыз бабасындан бу хаберни эшиткенинен:

— Бабам, бу суаллерге мен джеваб тапарым ве лякин бу джевабны кимден эшиткенинъизни падишагъа айтманъыз, озюм тюшюниб тапдым, денъиз,— дей.

Туварчы:

— Яхшы, къызым, дегенинъдай япарым, къана джевабыны айт корейим,— дей.

Къыз айтыб бере:

— Дюньяда къаттыдан къатты — ат туягъыдыр, кучьлюден кучьлю — ельдир, татлыдан татлы — тильдир.

Туварчы, къызынынъ берген джевабларына къанаатлениб, дос-догъру падишанынъ сарайына бара. Рухсет алыб, падишагъа кире де:

— Падишам, эмир этсенъиз, сизинъ суаллеринъизге джеваб берир эдим, — дей.

Падиша:

— Къана, айт корейим,— дей.

— Падишам, дюньяда къаттыдан къатты — ат туягъыдыр, кучьлюден кучьлю — ельдир, татлыдан татлы — тильдир.

Падиша туварчынынъ берген джевабларына тааджюблениб:

— Бу джевабларны санъа ким огретди? — деб сорай.

Туварчы:

— Озюм тюшюниб тапдым, падишам,— дей. Дей амма, падиша бунъа инана къоймай ве зорламагъа башлай. Чаресизленген туварчы не япаджагъыны бильмей:

— Бу джевабларны манъа къызым огретди, — дей.

Падиша, туварчыгъа бир торба алтын бере де, къызыны сарайгъа алыб кельмесини эмир эте. Туварчы къувана-къувана эвине къайтыб келе ве къызына падишанынъ эмрини бильдире. Бильдире амма, къыз разы олмай, падиша сарайында меним ишим ёкъ деб, инадлыкъ эте.

Туварчы, падишагъа къайтыб келе ве къызынынъ кельмек истемегенини бильдире. Бу вакъыт падиша озюнинъ баш везирини къызгъа йибере:

— Оны мытлакъ мында алыб кель! — деб эмир эте.— Мен той-дюгюн япыб, шу къызны къадын этиб алмакъ истейим, — дей.

Баш везир, туварчынынъ эвине келиб, къызгъа:

— Къызым, падиша азретлери санъа эвленмек истей, сен бахтияр оладжакъсынъ,— дей.— Юрь, къызым, сарайгъа кетейик.

Къыз, баш везирнинъ теклифине шу джевабны къайтара:

— Мен разым, лякин сарайгъа барыб тюшмезден эвель, падишадан истеклерим бар. Эгер падиша меним истеклерим-

ни ерине кетирсе, о вакъыт сарайгъа барыб тюшмеге разылыкъ беририм.

Везир:

— Талабларынъны айт, къызым,— дей.

Къыз:

— Падишагъа барсанъыз, айтынъыз, о манъа: он беш бала, йигирми дживан, отуз дели, къыркъ акъыллы, элли къоюн, алтмыш таякъ, етмиш тавукъ, сексен сыгъыр, докъсан папий, юзь юмурта берсин. Мына, падишадан истеклерим булардыр, — дей.

Везир:

— Эй къызым, бойле уфакъ-тюфек шейлерни тапмакъ падиша ичюн зор бир иш дегильдир,— дей де, джёнеб кете.

Везир, падишанынъ узурына келиб:

— Падишам, туварчынынъ къызы ахмакъ бир къыз экен, — дей. — Сизден алтын истейджеги ерине, бир такъым олмагъыр шейлер талаб этди.

Везир, туварчы къызынынъ истеклерини бирлей-бирлей айтыб бере. Падиша динълеген сайын ачувлана. Меселенинъ фаркъына бармагъан везир:

— Падишам, сиз не ичюн раатсызланасынъыз, бутюн бу шейлерни тапмакъны мен озь бойнума алам.— дей.

Падиша даа зияде ачувланыб:

— Сен бу лафларнынъ манасыны анъладынъмы? — деб сорай.

— Падишам, бу лафларда не мана ола билир, ахмакъ къыз акълына не кельсе, айта берди де.

Падиша:

— Ёкъ, къыз ахмакъ дегиль де, сен ахмакъ экенсинъ, — дей.—Динъле, бу лафларнынъ манасы мына не демекдир. Он беш бала дегени — он бешде бала эдинъ демекдир; йигирми дживан дегени—йигирмиде дживан эдинъ демекдир; отуз дели дегени — отузда деликъанлы эдинъ, къыркъ акъыллы дегени — къыркъда акъылбалигъ олдунъ демекдир; элли къоюн дегени — эллиде къойдайын ювашландынъ, алтмыш таякъ дегени — алтмышда таякъны элинъе алдынъ демекдир; етмиш тавукъ дегени — етмишде тавукъ къадар такъатынъ оладжакъ, сексен сыгъыр дегени — сексенде сыгъыр киби матювлешеджексинъ демекдир; докъсан папий дегени — папий лай ашагъаны киби, докъсанда буламыкъ ашайджакъсынъ демекдир, юзь юмурта дегени де — юзьге киргенде юмурта киби тез гъаиб оладжакъсынъ демекдир.

Бу лафларынен, о, манъа кельмек истемегенини бильдирди.

Падиша, къашларыны даа зияде чатыб ве чырайыны сытыб:

— Сен, къабакъбаш, бу сёзлернинъ манасыны анъладынъмы? — деб везирден сорай.

Везир исе, адий бир койлю къызындан биле акъылсыз олгъаныны анълаб:

— Энди анъладым, падишам,— дей де, утангъанындан, ер ярылса ернинъ тюбюне кириб кетмек дереджесине келе.

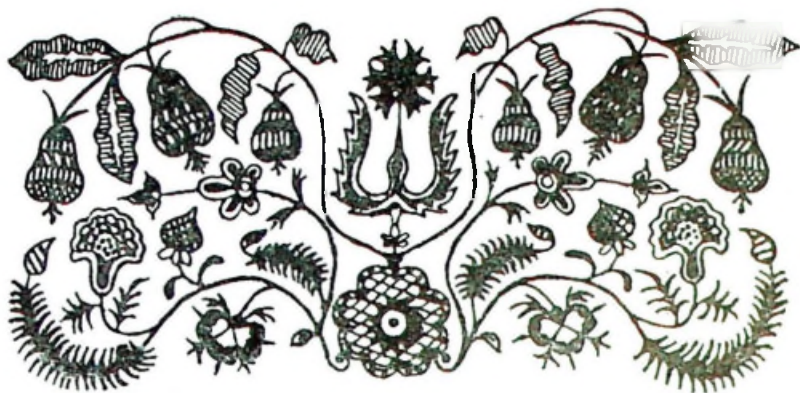

АЛИМ ЭШЕК

Хангъа келиб айталар: анавы къарт чобан бар да, шу эриф сенинъ везиринъни ашшалаб юре. Эм о, буны пек айнеджи япа: озь эшегине дарылгъан ола амма, яхшы тюшюниб бакъсанъ, ханнынъ якъынларыны сёге, эм ойле бир сёге, — тутмагъа ерлерини къалдырмай:

— Айтмагъа келеми, везир халкъы акъыллы олур. Лякин меним эшегимнинъ янында олар эшекден даа эшеклер, дей чобан къарт.

Хан, бунъа пек яман ачувланыб, чобан къартны къатына кетирте де, козьлерини акъайтыб, ондан серт-серт сорай:

— Недир бу сенинъ бош богъазлыгъынъ? Не ичюн везирлеримни халкъ арасында ашшалаб юресинъ?

Къарт, озюни сыкъмай. Ханнынъ къоркъунчлы суалине ич бир къоркъусыз джеваб бере:

— Везирлерни ашшалаб юрген мен дегилим де, оларнынъ озьлеридир, ханым султаным! — дей къарт.— Озюнъиз бир тюшюн де бакъынъыз: кеченде манъа, эшегиме миниб, бир копюрни кечмек керек олды. Копюр эски эди, бозукъ эди, эр ери джарыкъ толу эди. Онсыз да мукъайт эшегим аддинден зияде мукъайт юрди. Шай олса да, озюни яраланмакъдан сакълая бильмеди: бир кереден эки аягъынен джарыкъкъа тюшди кетди. О замандан сонъ эшегим бу копюрнинъ янына бармаз олды. Истесенъ ольдюр,—еринден къыбырдамаз. Корьдинъизми эшегимнинъ не къадар акъыллы, алим олгъаныны! Бир де бир арекет онъа зарар кетирдими, о, буны бир даа ич текрарламаз. Амма сизнинъ везирлеринъиз ойле дегиллер. Хырсызлыкълары, хиянетликлери, яланджылыкълары ичюн, сиз оларнынъ куньде бир-эки данесини асыб, кесиб, джезалаб турсанъыз да, олар бундан ибрет алмайлар, чюнки ибрет алмакъ ичюн башда акъыллы олмакъ керек, энъ олмагъанда меним эшегим къадар акъылы олмакъ керек, амма оларнынъ бунъа акъылы етмей, бу себебден олар бозукълыкъ азлыгъына кунь-куньден даа терен баталар. Сизнинъ везирлеринъиз кобелекке ошайлар: эп ярыкъкъа атылалар. Лякин ярыкънынъ тюбюнде атеш олгъаныны анъламайлар,— яныб куль ола, арам геберелер.

Хан, чобан къартнынъ бу сёзлерине джеваб тапамай. Чюнки о, биле: ханнынъ везирлери тыпкъы къартнынъ тарифэткени кибилер. Лякин хан, озюнинъ идареси алтында яшагъан мемлекетде башкъа бир тюрлю везирлернинъ оламайджагъыны да биле.

Бу себебден хан, чобан къартны бош быракъа.

ТАЗ БАШ КОСЕ ВЕ АЙНЕДЖИ ДЕЛИ ХАЯ

Заманлардан биринде, Чатыр-дагъынынъ тюбинде, пек ач козь бир Таз Косе яшай экен. Куньлерден бир куньбу Косенинъ эвине яш бир ыргъат келиб, иш сорай. Косе:

— Я сен мында къайдан мараздан кельдинъ? — деб сорай.

— Къомшу койден кельдим,— дей ыргъат.

— Адынъ не?

— Адым Дели Хая.

Косе къурсагъына япышыб, къакъылдаб куле: «Ады Дели Хая олгъан сонъ,озю де Корбекниль эшеги киби ахмакъ бир махлюкъ олса керек. Эшек — эшекдир, аш истемез, сув истемез, гедже-куньдюз ишлеб турар».

Косе бойле тюшюниб, Дели Хаяны ыргъат тутмакъ ве бир къач айлар бедавадан беш ашагъы ишлетмек истей.

— Я сен насыл бир ишке устасынъ?

Дели Хая чокъ тюшюниб отурмадан:

— Не айтсанъыз, оны япарым, — дей.

— Шай олгъанда, мени динъле! — дей Косе. — Гедже-куньдюз ишлерсинъ, айткъанымны япарсынъ, бергенимни ашарсынъ. Берекетни мен йыгъыб алырым, озюнъе исе, чыплакъ къаялар устюнде не оссе, оны алырсынъ. Агъыз ачмадан, сёз къайтармадан ишлемек керексинъ; барыб да ачувланаджакъ олсанъ, мен сенинъ еди къат къайышынъны сыдырыб алырым; эгер мен ачувлансам, сен меним ялынъыз бир къат къайышымны сыдырыб алырсынъ. Сонъ насыл, разысынъмы?

Дели Хая:

— Разы олмай, не япайым, шорбаджы, сабадан берли агъызыма бир шей къоймадым, эбет разым,— деб джеваблана.

— Айса мына не: бу копечикни ал да, оны чёль ичине йибере бер. Сонъ огюзлерни сабангъа екиб, копек юрген ёл боюнджа сабан сюр.

Аш беклеген Дели Хая иш алыб, чёльге кете ве бутюн кунь огюзлерни копек пешинден чаптырыб, сабан сюре.

Къаш къаранлыгъы тюше башлагъанда къыр устюнде Косе пейда ола.

— Ал бу отмекни де, аша! — деб къыр устюнден бир отмек ташлай. Ташлай амма, Дели Хая етиб кельгендже, отмекни копек алыб къача.

Косе, Дели Хаянынъ зытына басыб:

— Тойдынъмы, Дели Хая? — деб сорай.— Манъа ачувланмайсынъмы?

— Тойдым, шорбаджы, тап кекирмеге башладым, — дей Дели Хая. — Сизге не ачувланайым, ашынъыз ичюн сагъ олунъыз.

Косе эвине къайта, Дели Хая исе бош къурсагъыны тутуб, кене ач къала.

Не япмалы? Сабаны беклемелими?

Дели Хая эминликнен пычагъыны чыкъара, огюзлерден бирини соя ве балабан бир атеш якъыб, кебабнен кейфлене. Ашаб тойгъандан сонъ огюзнинъ бир аягъыны ерге къадаб къоя.

Сабасына Косе келиб бакъса не корьсюн, огюзлернинъ бири ёкъ олгъан.

— Эй, Дели Хая, анавы огюзни отавгъа йибердинъми? — деб сорай.

— Ёкъ, шорбаджы, экинджи огюз отавгъа дегиль де, о бир дюньягъа кетди: гедже афатлы бир боран къопды, огюзни ерге йыкъды. Ач козь топракъ оны аман ютуб йиберди. Ана, коресинъми, аягъы корюниб тура, — дей Дели Хая.

Ачувындан къарпуз киби къызаргъан Косе, ыргъатыны урмакъ ичюн къолуны котере, лякин бирден къолуны кери тартыб ала: ачувланыб къавильде енъильгени алда, ыргъаты онынъ бир къат терисини сыдырыб аладжакъ!

Дели Хая:

— Шорбаджы, бельки манъа ачувланадырсынъыз?— деб сорай.

Таз Косе, зорнен ачувыны ятышдырыб:

— Джаным, неге ачувланайым я,— дей.— Айды, экинджи огюзнинъ ерине озюнъ екиль де, топракъны сюре бер.

Дели Хая, экинджи огюзнинъ ерине кечиб, сабанны тарткъычламагъа башлай.

Акъшамына Косе кене къайтыб келе. Бакъса не корьсюн, энди биринджи огюзи де ёкъ, экинджиси де!

Косе, озюнден чыкъыб:

— Копек огълу копек, меним сонъки огюзим къайда?— деб багъыра.

Дели Хая:

— «Ялынъыз башыма яшаб не япайым» деди де, биринджи огюзнинъ пешинден о бир дюньягъа кетди, — дей. Не япмалы, эджель, бир кунь ола биз де оледжекмиз. Сен, шорбаджы, ачувланасынъ гъалиба?

Делиге не айтырсынъ? Таз Косе, Дели Хаяны ыргъат туткъан дакъикъаларына лянетлер окъуб:

— Джаным, неге ачувланайым я! — дей де, эвине къайтыб кете.

Эртеси куню Таз Косе, ыргъатыны чагъырыб, онъа янъы иш авале эте.

— Огюзлеримиз гъаиб олду, — дей. — Энди азбар ишлеринде чалышаджакъсынъ.

— Баш устюнде, шорбаджы, бутюн айткъанларынъызны сёзю-сёзюне беджермеге азырым. Эмир этинъиз!

— Кумеске бар да, козюнъе къайсы бир тавукъ къараса, оны союб мында кетир.

Дели Хая кумеске кире. Бакъса, бутюн тавукълар онъа бакъыб туралар.

Дели Хая бутюн тавукъларны союб чыкъа да, сыртына уруб, шорбаджысына алыб бара. Косе, ачувындан не япаджагъыны бильмей:

— Олян, серсем эриф, сен кене не япдынъ? — деб багъырыкълай.

Дели Хая озюни сыкъмадан:

— Не япдынъ дегенинъиз не я, шорбаджы, айткъанынъызны япдым да! Мен бир тавукъны сояджакъ эдим, бакъсам эписининъ козьлери манъа тикильген, бизлерни де союнъыз,

деб туралар. Мен оларны аджыдым, шунынъ ичюн эписининъ башыны кесиб ташладым. Бельки сиз манъа ачувланадырсынъыз?

Таз Косе:

— Джаным, неге ачувланайым я! — дей де, теренден кокюс кечире.

Бир къач куньлерден сонъ Таз Косе, ыргъатына янъы бир иш авале эте.

— Къойларны янъы орюшке айдаб бар. Яхшы бакъ, къойларны озенден кечиргенде аякъларындаки терилери ысланмасын!

Дели Хая:

— Баш устюнде, шорбаджы, айткъанларынъызны сёзю-сёзюне беджеририм,— дей де, къойларны янъы орюшке айдай, озен ялысына келиб еткенде, бутюн къойларнынъ аякъ терилерини сыдырыб котере ве озенден кечире. Экинджи ялыгъа чыкъкъан сонъ, терилерини кене къайтара.

Бир къач куньлерден орюшке Таз Косе келиб:

— Сонъ, насыл, Дели Хая, къойлар озенден сагъ-селямет кечдилерми, аякъ терилери ысланмадымы? — деб сорай.

— Эр шей ёлунда, шорбаджы, ич бир къоюнъызнынъ терисине сув тиймеди.

Косе тааджюбленив:

— Я сен бу ишни насыл япдынъ? — дей.

— Озен ялысына келиб, къолларымны котердим, дуа этдим, алладан Джебраилни ярдымгъа йибермесини риджа этдим. Шу дакъикъасы башым устюне Джебраиль келиб къонды. Биз атеш якъыб озеннинъ сувуны къурутмакъ истедик. Бир къач ерде атеш якъдыкъ. Языкъ ки, агъач етмеди. Бундан сонъ Джебраиль, меляикелерни чагъырайыкъ деди. Кок юзюндеки бутюн меляикелер ярдымгъа кельдилер. Олар, хаммаллар киби, къойларны бир ялыдан экинджи ялыгъа ташыдылар. Акълары не керек, яхшы ишледилер.

Таз Косе къойларны озь козинен корьмек истей. Бакъса не корьсюн, къойларнынъ аякълары шишкен, иринлешкен, къангъа буланыб къалгъан.

— Олян, сен не япдынъ шу, къойларнынъ аякъларына не олду?

Дели Хая озюни сыкъмадан джеваб бере:

— Къулакъ асма, шорбаджы, олуджы шейдир, меляикелер къойларны озенден кечиргенде, шу ахмакъ айванлар пек яман къоркъдылар ве тюртюшиб, аякъларыны ал къангъа боядылар.

Акъшамгъа таба къойлар текмиль алсызланыб, ятыб къалалар. Таз Косе, къутургъан къашкъыр киби ачувланыб, сюрю ичинде чапкъалаб юре. Дели Хая исе, онынъ зытына басыб:

— Шорбаджы, бельки сиз манъа ачувланадырсынъыз? — деб сорай.

Косе не айтсын, ачувлангъаныны бильдириб, озь терисини сыдыртсынмы? Зар-зорнен нефес алыб:

— Джаным, неге ачувланайым я! — деб ташлай.

Дели Хая къопая бериб:

— Эмин олунъыз, шорбаджы, мен келеджекде де намус ве ырызнен ишлерим, — дей.

Бир къач куньлерден сонъ Таз Косе, Дели Хаяны кене эвине чагъырыб:

— Огюзлер гъаиб олду, къойлар олдюлер,— дей.

Дели Хая, шорбаджысынынъ кедерине къошулыб:

— Э, не япайыкъ, эпимизнинъ сонъу шудыр,— дей. — Алла рамет эйлесин!

— Энди сабангъа екмеге огюзимиз ёкъ, лячаре огюз ерине озюнъ екиледжексинъ. Мына санъа бир бардакъ къаймакъ. Ишлегенде ашарсынъ. Лякин, акълынъда тут, ишден къайткъанда, бардакъ кене толу олсун.

Таз Косе, бир къолунен бардакъны узата, экинджи къолунен де Дели Хаягъа шамар яндыра.

Шашыб къалгъан Дели Хая:

— Шорбаджы, шамарнен вакъытсыз сыйлагъанынъыз да не ичюн? — деб сорай.

Таз Косе:

— Бу шамар пейдир — дей. — Бардакъны бош кетиргенинъ алда, энди учь шамар дегиль де, эки шамар ашарсынъ.

Дели Хая ачувлангъаныны бильдирмей, къаймакъ бардагъыны алыб, ишке кете. Чокъракъ башында, эмен тереги тюбюнде, багъдаш къуруб, къаймакъны кейф чатыб ашаб битире ве акъшамгъа къадар сефа сюрюб, байылыб, салкъында юкълай. Акъшам устю бардакъны топракънен толдурыб, Косенинъ эвине къайтыб келе. Косе, Дели Хаяны корьгенинен:

— Бардакъ къайда? Бардакъ кене толумы? — деб сорай.

Дели Хая:

— Бардакъ мында, бардакъ бош дегиль, кене толу,— деб бардакъны Косеге узата.

Косе, топракъ толу бардакъны корюб, текмиль шашыра: бу ит огълу ит, гъалиба, меним башыма чыкъаджакъ, деб тюшюне.

Шорбаджысынынъ гъам ве кедерини корьген Дели-Хая:

— Шорбаджы, бельки сиз манъа ачувланадырсынъыз? — деб сорай.

Косе, тилини зорнен арекетке кетириб:

— Джаным, неге ачувланайым я! — деб ташлай.

Косе, не олса-олсун, бу джинасирден еди дегиль де, он еди терисини сыдырыб алмакъ керек, деб тюшюне.

— Олян, Дели Хая, ярын саба бугъаны маджаргъа ек де, агъачкъа кет. Эм унутма, агъачдан къайткъанда озюнъ къавал чаларсынъ, бугъа къакъылдаб кулсюн, маджар да къайтарма ойнасын.

Дели Хая:

— Баш устюнде, шорбаджы, айткъанларынъызны сёзю-сёзюне беджеририм,— дей де, ятмагъа кете.

Дели Хая, берильген эмирге бинаэн, экинджи куню танъ мааллеринде бугъаны маджаргъа екиб, агъачкъа кете. Къаш къаранлыгъы тюшеяткъан бир вакъытда, бугъанынъ дудакъларыны кесе: барсын, бугъа да бираз кульсин, дей; маджар копчеклерининъ обутларыны чыкъара: барсын, маджар да бираз къайтарма ойнасын, дей; озю де къавал агъачындан бир къавал япыб, чала-чала эвге къайта. Койлюлер, Дели Хаянынъ агъачдан къайткъаныны корюб, кулмекден къатыб къалалар: ченъелери ачылыб къалгъан бугъа куле, копчеклеринден обутлары чыкъарыгъан маджар ойнай, Дели Хая исе къавал чала! Бундан даа зевкълы бир шей олурмы?

Дели Хаянынъ агъачдан къайткъаныны корьген Таз Косе, тургъан еринде къатыб къала: бугъа яралангъан, маджар сакъатлангъан, Дели-Хаянынъ озю де текмиль делирген!

— Олян, езит огълу езит, сен кене не япдынъ?

Дели Хая:

— Не япдынъ дегенинъ не я, шорбаджы,— дей,— айткъанынъызны япдым да! Бугъагъа бакъ — о кульмейми? Маджаргъа бакъ — о ойнамаймы? Я мен ярамай чаламмы? Истесенъиз, маджаргъа миниб, койни бир даа айланыб чыкъа-

йым. Бакъынъыз, кульмекден къарт-къуртийнинъ, балачагъанынъ ичеклери узюлиб къалды.

Таз Косенинъ чырайы, яшынлы ягъмур булутлары киби, сытыла. О, не япаджагъыны бильмеден, азбарны дёрт бойлаб, юрьмеге башлай. Буны сарфлагъан Дели Хая:

— Шорбаджы, санъа не олду, бельки ачувланадырсынъ?— дей.

Э, бу дели огълу делиге не айтырсынъ? Ачувланам деб, Таз Косе оз терисини сыдыртсынмы?

— Джаным, неге ачувланайым я! — дей Косе.— Айды, бар, бугъаны тувар, пиченге багъла, башыны котермеден ашаб турсун.

— Баш устюнде, шорбаджы!

Эр шейни тантиминен япмагъа севген Дели Хая, бугъаны тувара, пичен кебенине кетире ве башыны кесиб, кебен ичине тыкъа.

Буны корьген Косе:

— Олян, пезевенк, сен не япдынъ, меним сонъки айванымнынъ джаныны алдынъ да!— дей.

Дели Хая шорбаджысынынъ ачувына шашыб:

— «Не япдынъ» дегенинъ де не я, шорбаджы,— дей, — айткъаныны япдым да! Мерум бугъанынъ джаны, — алла башына рамет эйлесин, — тобан ичине тыкъылды, энди о башыны котермеден ашаб турар. Шорбаджы, чырайынъыз пек агъаргъан, бельки манъа ачувланадырсынъыз?

Ачувы богъазьна келиб тыкъылгъан Косе, артыкъ не япаджагъыны бильмегенинден:

— Джаным, неге ачувланайым я! — дей.

Косе, Дели Хаядан интикъам алмагъа ант эте. «Барсшуны ачдан ольдирейим», деген къараргъа келе. Дели Хаяны эвге чагъыра. Софра башына чёкелер. Косенинъ къадынынъ къоджасынынъ огюне бир чанакъ сарма къоя, Дели Хаягъа бир тепси тары шорбасы бере. Сармаларнынъ бири-бири артындан Косенинъ агъызына тюшкенлерини корьген ыргъатнынъ агъызындан силекийлери акъа. «Ёкъ, индемей турмакъ олмаз, бир чаре корьмек керек», деб тюшюне Дели Хая ве софра башындан турыб, азбаргъа чыкъыб кете. Онда дам устюне чыкъыб, деллял киби багъыра:

— Эй, джемаат! Къады эфендининъ эвине эйиликке буюрынъыз, эй!

Косе, деллялнынъ сесини эшиткенинен, чанагъыны кенаргъа сюрюб, къадынынъ эвине чапыб кете. Дели Хая исе, софра башына къайтыб келе ве Косенинъ сармаларыны ашаб битире.

Косе, бир баш олыб, къадынынъ эвине етиб келе. Чагъырылмагъан бу мусафирнинъ апансыздан пейда олмасына шашыб къалгъан къады, низам ве интизам акъкъында, чагъырылмагъан ерге барувнынъ айванлыкъ дереджесинде бир шей олгъаны акъкъында саатлернен насиат окъуй. Заваллы Косе, ач къарыныны къадынынъ насиатларынен тойдурыб, гедженинъ кеч маалинде зар-зорнен эвге къайтыб келе. Бакъса не корьсюн, дегиль сарма, тепсидеки тары шорбасындан да эсер къалмагъан.

Ачувындан ве ачлыкъдан такъаты кесильген Косе, тёшегине йыкъылыб, байылыб къала. Экинджи куню къушлукъ мааллерине къадар башыны ястыкъдан алмай. Къушлукъ мааллеринде исе, деллял келиб, оны къомшу койге тойгъа чагъыргъанларыны бильдире. Косе: «Э — э, бугюн агълагъан, эртеси куню куле» дегенлери догъру экен, деб къувана.

— Эй, Дели Хая, мен тойгъа кетем, сен эвде къаравул къалырсынъ, эки козьнен къапугъа бакъыб тур, сакъ ол, хырсызлар келиб кирмесин.

Дели Хая:

— Баш устюнде, шорбаджы, айткъанынъыз киби япарым, эки козюмни де къапудан алмам, — дей.

Косе тойгъа кете, Дели Хая исе эки козюни къапугъа тикиб къала. Тикиб къала ама, тойдаки бутюн шенълик, шераметлик, лезетли ашлар асла козю алдындан кетмей. Ахыр сонъу: «Косе тойда сефа сюре, меним исе мында джынлы киби отургъаным не я?!» деб тюшюне. «Манъа эки козюнънен къапугъа бакъыб тур» — дедилер, къапуны озюмнен тойгъа алыб барсам ве эки козюмнен онъа бакъыб турсам, кене джаным, кене козюм олмазмы, дей.

Дели Хая чокъ тюшюниб турмадан, къапуны чыкъарыб ала, сыртына ура ве догъру тойгъа кете. Той эвине кириб, «артда къалмадыммы экен?» — деб, не тапса, ашамагъа башлай. Бу арада, ракъы тесиринден башы айланыб, «Дисталгъа» ойнамакъда олгъан Косе, къапунен бирликде софра башына чёккен Дели Хаяны коре. Мамурлиги аман кечиб кете.

— Олян, дели огълу дели, сен мында не келдинъ? Къапуны не кетирдинъ? — деб сорай.

Джевабкъа азыр Дели Хая:

— Тойгъа бир сени дегиль де, эр кесни чагъырдылар, шунынъ ичюн кельдим,— дей.— Озюмнен къапуны да алыб кельдим, чюнки сен, тойгъа кеткенде, эки козьнен къапугъа бакъыб тур, деген эдинъ. Мына, коресинъми, козьлерим къапуда, къолларым ашда. Къоркъманъыз, мен олгъанда бу къапудан хырсыз дегиль, къуш биле кечмез.

Косе, меселенинъ чаталлашкъаныны дуюб, табангъа къуввет, эвине догъру чапмагъа башлай. Чапыб кельсе не корьсюн, хырсызлар эвнинъ ичини там-такъыр темизлеб кеткенлер. Косенинъ къадыны, къайнанасы, баш- сачларыны юлкъуб, фигъан къопарыб агълайлар:

— Кельдилер, ипден инеге баргъандже джыйыб-джыйышдырыб алдылар, озюмизни де котеклеб кетдилер.

Косе, не япаджагъыны бильмей, къадыны ве къайнанасы янында отурыб, озю де агъламагъа башлай.

— Энди не япайыкъ, бу къадирсизнинъ белясындан насыл къуртулайыкъ? — деб тюшюнелер.

Косенинъ къадыны:

— Сопа алыб, яхшы котекле, сонъ башымдан деф ол, деб, къув да йибер, — дей.

— Сен не, Дели Хая теримни сыдырыб алмасыны истейсинъми? — дей Косе.— Биз къавиль эткен эдик, къайсы биримиз де башда ачувланса, онынъ териси сыдырыладжакъ. Ондан къуртулыш ичюн башкъа бир чаре тампакъ керек.

Ана олар учю де, отурыб-турыб тюшюнмеге башлайлар. Азмы тюшюнелер, чокъмы тюшюнелер, ниает къуртулыш чаресини тапкъан кибн олалар.

Таз Косе, Дели Хаяны чагъырыб:

— Ыргъатлыкъ вакъытынъ битеятыр,— дей.

— Битеятыр дейсизми, шорбаджы? — деб, Дели Хая пек яман тааджюблене.— Мен сизден пек мемнюним, шунынъ ичюн омюр-билля азбарынъызда къалмакъ истейим.

Косе, «эй сени алланынъ къаргъышлы къулу», деб ичинден сёгюне де, Дели Хаягъа айланыб:

— Мен де сени пек севдим, сенден айрыладжагъым да кельмей, амма не япайым, эр шейнинъ башы ве сонъу олгъаны киби, сенинъ де меним азбарымда ишлеменъинннъ сонъу кельди,— дей.— Лячаре айрылышаджакъмыз. Хатринъде олса, терек устюнде байкъуш къычыргъанда ыргъатлыгъынъ битер, деб, сёзлешкен эдик.

Дели Хая:

— Бойле бир лакъырды олгъан эдими, шорбаджы? — деб эсалет тюшюнджеге дала.— Аслы хатырлаб оламайым.

Таз Косе:

— Хатырла, къардашым, хатырла, — деб ялвармагъа башлай.— Хатырласанъ мытлакъ акъылынъа келир. Сен биринджи кере меним азбарыма келиб, мени бахытлы эткен кунюнъ: «байкъуш къычыргъангъа къадар ыргъатлыкъ этмеге разым» деген эдинъ. Козь-къулакъ ол, барыб да ярын саба байкъуш багъырмасын!

Дели Хая, козь-къулакъ олмагъа ышандыра ве, пичен черени ичине комюлиб, юкъугъа дала.

Экинджи куню сабасы Косе эр кеснен эвель туруб, къайнанасыны уянта, оны дут терегининъ устюне чыкъара ве байкъуш киби къычырыб турмасыны эмир эте.

Дели Хая юкъу арасында насылдыр бир сеслер эшитиб къала: ку — ку! ку — ку! ку — ку!

«Байкъуш пек къарт олса керек, сеси къарт хоразнынъкине бенъзей», деб тюшюне. Элине къалын бир таякъ алыб, байкъуш къычыргъан терекнинъ устюне тырмашыб мине. Бакъса не корьсюн, терек устюнде байкъуш дегиль де, башысачы чаларгъан насылдыр бир обур отура. Я джын, я шейтандыр, дей Дели Хая ве обурни терекден ашагъы итеб йибере.

Къапу арасындан бакъыб тургъан Косе, къайнанасынынъ терек устюнден учуб ерге энгенини корьгенинен, азбаргъа атылыб чыкъа:

— Олян, дели огълу дели, сен меним бирден-бир къайнанамны ольдирдинъ де! — деб багъыра.

Дели Хая озини сыкъмай:

— Ай — ай — ай! — дей.— Не къадар языкъ олду. Мен къалпазан исе, оны байкъуш белледим. Къарт олса да, сеси пек аджаиб эди.

Косе эвине къайтыб кире, эки элинен сачсыз башына япышыб, къара тюшюнджелерге дала. «Бу эвден ыргъат дегиль, гъалиба мен озюм кетерим»,— деб окюне.

— Эй, апакъай, хамур бас да, чиберек пишир, сандыкъкъа толдур, гедже ятсы мааллеринде ёлгъа чыкъармыз.

Косенинъ къадыны чибереклерни аятдаки сандыкъкъа толдура. Ёл тедариги корюльгенини сезген Дели Хая: «Сандыкъ къайда, мен де онда»,— деб сандыкъкъа кириб сакълана.

Ана эр шей азыр олду дегенде, Косе сандыкънынъ астындан къайыш кечириб, сыртына ала ве Дели Хая дуймасын деб, ымпыс-тымпыс къадынынен бирликде ёлгъа чыкъалар. Бутюн гедже ёл юрелер. Косе терге пишиб къала.

— Апай, бу не маразнынъ чибереклеридир, пек агъыр да!

— Агъыр олгъанына къулакъ асма, ёлдыр, керек олур.

— «Керек олур» демеси къолай амма, сандыкънынъ астына кириб бакъчы!

Косенинъ меджалы текмиль тюкениб, токътаб ял алмагъа меджбур олалар. Къадын-къоджа дёрт бир якъларына къарайлар: аллагъа шукюр, Дели Хая корюльмей! Корюльмей амма, бакъсалар не корьсюнлер, бир сюрю чобан копеклери, тишлерини къайраб, яйгъара къопарыб, оларгъа къаршы кельмекде.

Косенинъ отю патлаб:

— Апай, тез ол, терекке чыкъ! — дей.— Анавы итлер етиб кельселер, бизлерни къыйма чекерлер.

Экиси де терекке чыкъалар, сандыкъны терек устюне тартыб алалар. Етиб кельген копеклер, козьлерини алмадан, терек тёпесиндеки худжур «къушларгъа» бакъыб туралар.

Косе, копеклернинъ тез бир вакъытда кетмейджеклерини анълаб:

— Апай, сандыкъны ач, бираз къапынайыкъ! — дей.

Дей амма, сандыкънынъ къапагъыны ачкъанларынен, онынъ ичинден Дели Хая атылыб чыкъа.

— Селям алейкюм!— дей.— Насыл, баягъы ёл юрдикми?

Косе ве къадыны, неге огърагъанларыны бильмей, агъызларына сув алгъан адамлар киби, сусуб, шашыб къалалар.

— Э — ге, селям биле алмайсынъыз,— дей Дели Хая.— Не, сизнен бирликде ёлгъа чыкъкъаныма ачувланасыз ёкъсам?

Заваллы Косе:

— Джаным, неге ачувланайым я! — дей де, ачувындан эси кетиб, терекден ашагъы юварлана. Чувалдай гумбирдеб тюшкен шейден урькиб, копеклер де дёрт бир тараф къачыб кетелер.

Бираздан Таз Косе эсини топлай, сандыкъны сыртына ура ве учеви бирликде ёлларына девам этелер. Бара, бара бир учурымнынъ янына барыб етелер.

Дели Хая Косени аджыгъандан олуб:

— Сиз ёрулдынъыз! — дей.— Олду энди, ятыб гаджелемек керек.

Учурымнынъ кенерына Дели Хая, Дели Хаянынъ янында Косенин къадыны ве къадыны янында Косенинъ озю ята. Чокъкъа бармадан Дели Хая яландан хурулдамагъа башлай. Буны корьген Таз Косе, къадынынынъ къулагъына пысылдай:

— Эй, апакъай, танъ атар мааллеринде мен сени итерим, сен де Дели Хаяны ите, эшитесинъми, учурымдан ашагъы ите, деймен, — дей.

Буны эшитиб алгъан Дели Хая, Косенен къадыны юкъугъа кеткен арада, тура да, оларнынъ ортасына кече. Ана, танъ атайым деб тургъан бир вакъытда, Косе, къадыны беллеб, Дели Хаяны итей, Дели Хая да Косенинъ къадыныны итеб. учурымдан ашагъы йибере.

Косе къуваныб аякъкъа атылыб тура:

— Не исе бу бешаретден къуртулдыкъ! — деб багъыра. Багъыра амма, бакъса не корьсюн, Дели Хая кейф чатыб юкъусында «хур-хур» йырыны йырлай, къадыны исе...

Косе, «энди невбет манъа кельди»деб, къачмагъа башлай. Къача, къача бир койге барыб ете.

— Эй, джемаат, пешимден Дели Хая къува, мына шимди етиб келир, ялварам сизге, мезарлыкъда гизленгенимни онъа айтманъыз. Косе оюлгъан бир къабир ичине кириб гизлене. Бу арада, Косени къыдырыб, койге Дели Хая келиб ете.

— Эй, джемаат, Косени корьмединъизми?— деб сорай.

Косени корьмеге козьлери олмагъан койлюлер:

— Ёкъ, корьмедик — дейлер де, козь къыйыгъындан онъа мезарлыкъны косьтерелер.

Дели Хая мезарлыкъкъа чапыб бара. О якъ къарай, бу якъ къарай,оюкъ къабирни корюб къала. Таягъыны оюкъкъа тыкъыб, тюрткичлемеге башлай. Косе, таякъны бугъа бойнузлары беллеб:

— Кет, кет, бугъа! — деб багъыра.

Дели Хая:

— А-га, гизлендинъми, Косе? — дей.— Мен сени къабирден дегиль, еди къат ернинъ тюбинден де тартыб чыкъарырым.

Бу сёзлерни айтыб, Дели Хая Косенинъ аякъларындан тута ве къабир ичинден тартыб чыкъара.

Косе, олюмге дучар этильген бир айваннынъ инатлыгъынен, Дели Хаянынъ устюне атыла:

— Сен менден даа не истейсинъ? — деб сорай. — Эки огюзим бар эди — экисини де ёкъ этдинъ; бир сюрю къоюм бар эди — арам ольдюрдинъ; бир бугъам бар эди — союб ташладынъ; бир кумес тавугъым бар эди — къыйыр-чыйыр этдинъ; къайнанамны ольдюрдинъ, къадынымны учурымдан итеб йиберди́нъ, сандыкъкъа кириб, мени эшек киби айдаб юрдинъ, сонъ даа менден не истейсинъ?

Дели Хая:

— Шорбаджы, сен манъа ачувланасынъ, гъалиба? — деб сорай.

— Эбет, ачувланам, тез ол, теримни сыдырыб ал, ёкъса мен ачувымдан патлаб олерим.

— Ёкъ, мен тери сыдырыджылардан дегилим, — дей Дели Хая. — Сен де башкъасынынъ терисини сыдырмагъа авес этме. Акъылынъда тут: башкъасына къабир къазгъан, озю тюшер ичине, дегенлер.

ДЕГИРМЕНДЖИ МОЛЛАКЪАЙ

Зампара бир моллакъай, къомшусынынъ къадынына козь къоюб, оны ёлда раст кетирдими, саташа ве богъаз кериб, эшеклер киби багъыра экен.

Къадын бу меселени къоджасына айта. Къоджасы, моллакъайгъа пек яман ачувланыб:

— Шу попаз бир даа саташса, оны эвге чагъыр, мен онъа эшеклигини тез унутдырырым, — дей.

Эртеси куню къадын чешмеге кетеяткъанда, кене моллакъайгъа раст келе. Моллакъай джюббеси ичинде хоразлардай къабарыб:

— И — а! И — а! — деб багъыра.

Къадын да къулукъша тавукълардай ерге чёкюб, индже бир сеснен:

— И — а! И — а! — деб джеваблана.

Ишинынъ ёлуна миneяткъаныны корьген моллакъай:

— Къачан барайым? — деб сорай.

— Бугунь акъшам кель, эшечигим, эрим эвде олмайджакъ, сабагъа къадар ойнашыб чыкъармыз.

— Келиб къалса, не япармыз?

— Эрим бугунь акъшам къомшу койге тойгъа кетеджек. Сен къаравлаб тур: эрим эшекнен азбардан чыкъдымы, кечикме, келекъой, мен сени дёрт козынен беклеб турарым.

Бу сёзлерни эшитиб, къуванчындан текмиль шашыргъан моллакъай, не япаджагъыны бильмейиб, бир даа:

— И — а! — деб багъыра ве чекменини топлаб къаталакълаб кете.

Ниает кунеш къыр артына юварланыб, орталыкъны къаш къаранлыгъы багълай. Джюббесини топлаб къора артындан бакъыб тургъан моллакъай, къомшусынынъ эшекке миниб, азбардан чыкъыб кеткенини корюб къала. Вакъыт кечмесин деб, догъру къадыннынъ эвине келиб кире, салпы дудакъларыны джайдыра бериб, къадыннынъ устюне атыла. Къадын:

— Ашыкъма, моллакъай, бираз сабыр этинъиз,— дей.— Ана коресинъми, оджакъда къара сабун къайнатамыз, чёмючни ал да, бираз къарышдыр.

Моллакъай, ёкъ-мокъ дейджек олса да, къадын разылыкъ бермей:

— Ишле, ишле! — дей.— Сабагъа къадар бир дегиль, он чёюн сабун къайнатмакъ мумкюн.

Заваллы молла, къан терге пишиб, чёюн ичиндеки сабунны къарышдырмагъа башлай. Азмы къарышдыра, чокъмы къарышдыра, бир даа бакъса, къапу артына къадар ачылыб къадыннынъ къоджасы келиб къала.

— А — га, мен олмагъанда меним къадыныма мусафирликке келесинъми, езит огълу езит? — деб, чёмючни тартыб ала да, моллакъайнынъ манълайына яндыра. Бети-козю къара сабуннен аяланыб къалгъан моллакъай, къапудан сыпдырылыб, сокъакъкъа чапыб чыкъа.

Энди моллакъай не япсын? Зифт киби къара сабунгъа аялангъан бетинен эвине барыб, къарысына насыл корюнсин?

Моллакъай гедже къаранлыгъында озенге кете, урбаларыны озен ялысына ташлаб, сувгъа тюше. Бу арада къомшунынъ къадыны чапыб келе де:

— Тез ол, моллакъай, эвге кель, эриминъ эшеги къачды, озю де эшекнинъ пешинден чапыб кетди, — деб моллакъайнынъ урбаларыны алыб кете.

Моллакъай анадан догъма чыр-чыплакъ къала. Энди не япсын? Къайда барсын да, кимге корюнсин? Тезден танъ атар, кунеш чыкъар! Не япмалы, бутюн джемаатнынъ козюне масхара олмалымы?

Моллакъай, къадыннынъ эвине къайтыб келе ве къапунынъ мандалыны кечире. Къадын исе, тёшек тёшеб, моллакъайгъа:

— Айды кир, шимди мен де келирим,— дей. Дей амма, бу арада кене къапу къакъыла.

Моллакъай, тёшек ичинден атылыб тура да:

— Ким кельди? — деб сорай.

— Вай-вай, эрим келиб къалды да! — дей къадын.— Энди экимизни де ольдюриб ташлар.

— Ялварам санъа, къурбанынъ олайым, костер, къайда сакъланайым?

— Сен, моллакъам, дёрт аякъ турыб эгиль де, мен сенинъ устюнъе софраны ерлешдирейим.

Молла, къол-аякъларыны буклеб, ерге эгиле, къадын исе онынъ устюне софраны ерлешдире, сонъ къапуны ача. Ичери кириб кельген къоджасы:

— Къана, апакъай, ашны кетир де, бираз къапынайым,— дей.

Къадын шорба толу чанакъны софрагъа къоя. Къоджасы тааджюбленгенден олуб:

— Бу софрагъа не мараз олду, не ичюн тегин турмай, ёкъса мыхлары кевшедими? — деб сорай.— Анавы демир чёкючни бер де, мыхларыны тюзетейим.

Къадыннынъ къоджасы чёкючни башы устюне котериб, бар кучюнен софрагъа силишдире. Чёкюч агърысына даяналмагъан молла:

— Вай, вай, бельчигим сынды да, — деб софра астындан атылыб чыкъа ве белине япыша.

— Ана, сен кене кельдинъми? Чёмюч сени акъылландырмадымы? Кене эшек олуб къалдынъмы? Эшек олгъан сонъ ишлемек керексинъ.

Къадыннынъ къоджасы бу сёзлерни айтыб, моллакъайнынъ устюне джюббесини ташлай, сонъ эшек нокътасыны башына кийсете, сыртына бир чувал богъдай юклей ве богъдайнынъ устюне озю миниб, эки аякълы эшекни дегирменге айдай. Моллакъайны дегирменге багълаб, ун чекдирмеге башлай. Заваллы молла къан-терге пишиб, бир чувал богъдайны унгъа чевире. Сонъ, унны юкленив ве къадыннынъ къоджасыны сыртына алыб, эвге къайтыб келе. Бундан сонъ къадыннынъ къоджасы моллакъайнынъ башындан эшек нокътасыны чыкъарыб:

— Айды кет, амма сакъ ол, бир даа къолума тюшсенъ, мен сени сабангъа екиб айдарым, — дей.

Бир къач куньлерден сонъ къомшунынъ къадыны кене моллакъайнен раст келише. Молла, къадынны корьмегенден

олыб, кечиб кетмек истей. Къадын исе къулукъша тавукълар киби ерге чёкюб, индже бир сеснен:

— И — а! И — а! — деб багъыра.

Моллакъай ачувындан не япаджагъыны бильмей къалыб:

— Эй сени шайтан къызы, ёкъсам кене унунъыз битдими? — деб, къачыб кете.

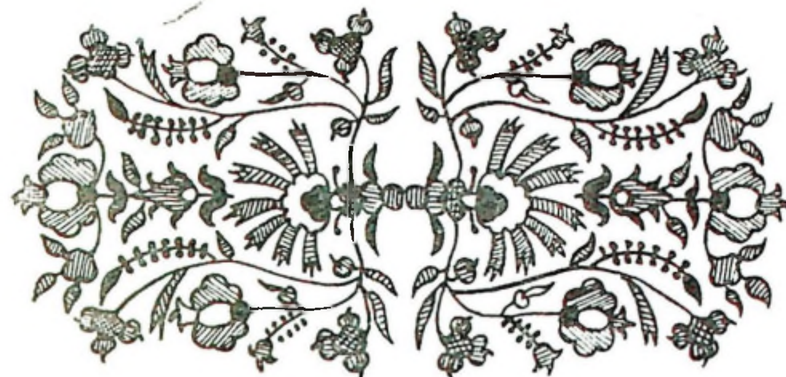

КЪОЛАЙСЫЗ АДАМ

Койлюнинъ бири чёльде къорай джыяткъанда, бир темен ине тапа. «Апайыма керек олур» деб, инени къорай ичине ташлай да, сонъ юкни сыртына уруб, эвине къайтыб келе.

— Апай, къорай джыйгъанда бир темен ине тапдым, — деб макътана.

Койлюнинъ къадыны пек къувана.

— Къана, косьтер бакъайым, ишке ярайджакъ бир шейми? — дей.

Койлю, къорай ичине ташлагъан темен инени саатлернен арай. Арай амма, буламай.

— Ёлда тюшюб къалса керек,— дей.

Къадын, къоджасынынъ къолайсызлыгъына ачувланыб:

— Эй сени матюв, — дей. — Киши инени коксюне тюйреб кетирир даа!

Койлю, озюнинъ матювлигинден утаныб:

— Яхшы, бир даа тапсам, ойле япарым, — дей.

Эртеси куню койлю чёльге чыкъыб къорай джыяткъанда, сабан тюрени тапа. Тюренни кокюсине тюйреб, акъшам устю эвине къайтыб келе. Буны корьген къадыны:

— Эй сени ахмакъ, — дей,— киши тюренни белине къысдырыб кетирир даа!— дей.

Койлю, озюнинъ ахмакълыгъындан утаныб:

— Яхшы, бир даа тапсам, ойле япарым,— дей.

Учюнджи куню койлю чёльден къайтаяткъанда бир кучелек тапа. Кучелекни белине къысдырыб, вайылдата-вайылдада, эвине алыб келе. Буны корьген къадыны:

— Эй сени будала,— дей,— кишилер кучелекни «ма, ма, ма!» деб чагъырыр да, артындан иертиб кетирирлер!

Койлю, озюнинъ будалалыгъындан утаныб:

— Яхшы, бир даа тапсам, ойле япарым,— дей.

Дёргюнджи куню койлю чёльде къорай джыяяткъанда, копеклерини къоян пешинден иертиб йиберген бир авджыгъа раст келе. Авджы акъайгъа ярдым этейим деб:

— Ма, ма, ма! — деб багъыра.

Копеклер токъталалар, къоян исе къачыб кете. Зытына басылгъан авджы:

— Къарт олсанъ да, балалыгъынъ къалмагъан! — деб дарыла.

Койлю, эвине къайтыб, бу вакъианы къадынына айтыб бере.

— Эй сени анъкъав,— дей койлюнинъ къадыны,— бойле вакъытда кишилер: «Тут! Тут! Аляляйт! Бирини тутсанъ — ярысы манъа, экисини тутсанъ — бириси манъа, бириси санъа!» — деб багъырырлар.

Койлю, озюнинъ анъкъавлыгъындан утаныб:

— Яхшы, бир даа бойле ишке раст кельсем, айткъанынъ киби багъырырым, — дей.

Бешинджи куню койлю чёльге чыкъыб къорай джыяяткъанда, тюфегини дувадакъларгъа козьлеб тургъан бир авджыгъа раст келе. Баре бу авджыгъа ярдым этейим, дей де, бар сесинен:

— Тут! Тут! — деб багъыра. — Аляляйт! Аляляйт! Бирини тутсанъ ярысы манъа, экисини тутсанъ — бириси манъа, бириси санъа!

Дувадакълар къачыб кетелер, авджы исе тюфегини кери алыб:

— Мына санъа, сен де тут! — деб койлюни къакъышдырыб йибере.

Койлю эвине къайтыб, котек ашагъаныны къадынына айтыб бере.

— Эй сени абаза,— дей койлюнинъ къадыны, — бойле вакъытда кишилер ымпыс-тымпыс дувадакъларгъа якълашыр да, апансыздан къап-къач этиб тутарлар!

Койлю, озюнинъ абазалыгъындан утаныб:

— Яхшы, бир даа ойле бир алгъа къалсам, ымпыс-тымпыс барыб, апансыздан къап-къач этиб тутарым,— дей.

Алтынджы куню койлю чёльге кетеяткъанда, азбар ичинде юнь ишлеб тургъан къадынларны коре. Аякъ уджларына басыб, ымпыс-тымпыс якълаша да, бир къадынны апансыздан къап-къач этиб тута. Буны корьген къадынлар, балкъуртлар киби вызылдашыб, багъырышыб, онынъ башына ябырылалар ве бетини-юзюни тырнаб-панджалаб ташлайлар.

Койлю, апакъай котеги ашагъан сонъ, башыны эгиб эвине къайтыб келе ве олуб кечкенлерни къадынына айтыб бере.

— Эй, сени къабакъбаш,— дей койлюнинъ къадыны,— бойле вакъытларда: ишинъиз онъ кельсин, алла берекетлер берсин, дерлер!

Койлю, озюнинъ къабакъбашлыгъындан утаныб:

— Яхшы, бир даасына шай айтырым, — дей де, тёшегине ята.

Единджи куню койлю, мезарлыкъ янындан кечкенде, бир дженазеге раст келе. Энди бу кересинде бельки янъылмам деб, агъыз толдурыб:

— Эй, джемаат! Ишинъиз онъ кельсин,— дей.— Алла берекетлер берсин!

Дженазеге топлангъан халкъ:

— Бу адам бизни куле! Олюмизни куле!— деб баса-бас этиб онъа джемаат котеги чекелер.

Койлю, джемаат котеги ашагъан сонъ, башыны даа зияде эгиб, эвине къайтыб келе ве олуб кечкенлерни къадынына айтыб бере.

— Эй сени мандабаш,— дей койлюнинъ къадыны, — бойле вакъытларда: эмир алла, башынъыз сагъ олсун, дерлер.

Койлю, озюнинъ мандабашлыгъындан утаныб:

— Айды, яхшы, бир даасына шай айтырым, — деб бель агъырысына даянамай, тёшегине узана.

Секизинджи куню койлю чёльден къайтаяткъанда, чалгъы чалдырыб кеткен той арабаларына раст келе. Арабаларны токътатыб, кедерли бир давушнен:

— Эмир алла, башынъыз сагъ олсун! — дей. Дей амма, башына тюшкен юмрукълардан, аркъасына урулгъан тепмелерден озюни зар-зорнен къуртара.

Койлю, той котеги ашагъан сонъ, аякъларыны зораки ойнатыб, эвине къайтыб келе ве башына кельгенлерни айтыб бере.

Койлюнинъ къадыны ..

— Эй сени матюв, ахмакъ, будала... — деб башлай, лякин койлю элинен онынъ агъызыны къапатыб:

— Етди, етди энди апай, — дей, — сёгюшлеринииъ котеклерининъ эписини корьдим, сагъ ол, пек акъыллы апай олгъанынъны бильдим, амма энди сенинъ акъылынъа мухтадж дегилим, чюнки озюм де акъыллы олдым.

ЗОРАКИ ЙИГИТЛИК

Косе бай джайлавдан къайтаяткъанда эльдирекден бир девге раст келе. «Къачсам — тутар, къоркъсам — ютар», деб тюшюне Косе бай. Сонъ, «ольсем де, йигитлик сатыб олейим» дей де, догъру девге къаршы бара. Курешке азырлангъан олуб, енълерини тирей де:

— Олян, езит огълу езит, бу ерлерде кезмеге менден къоркъмайсынъмы? — дей.

Дев, чибин киби олуб корюльген бу Косенинъ макътанчакълыгъына къакъылдаб куле. Ойле бир куле ки, давушындан къаялар кочюб кетелер. Дев, Косе байны мыскъылгъа алыб:

— Джаным Косе, бу сеферине манъа токъунма, эгер бир даа янъылыб бу ерлерге тюшсем, мени къыйыр-чыйыр этиб ташларсынъ, — дей.

Косе бай юрекleниб:

— Ёкъ, аман бермем, мына шимди ебертиб ташларым, — дей.

Дев ялваргъандан олуб:

— Этме Косе, мени аджымасанъ, баламны-чагъамны аджы, яш къадынымны аджы, — дей.

Косенинъ юзсюзлиги даа зияде арта:

— Къана, насыл бир олюм истейсинъ: богъайыммы, сояйыммы, ёкъса терекке асыб къояйыммы? — дей.

Дев:

— Косе бай, мени богъгъандан, сойгъандан я да аскъандан санъа не файда? Бельки мен сенинъ къолунъда олгъан джанымны сатыб алырым? — деб сорай.
— Я озюнънинъ сасыкъ джанынъа не берирсинъ?
Дев:
— Бир куп алтын беририм, — дей. — Лякин алтыным сарайда тура. Юрь, кетейик, баре бугунь менде мусафир олурсынъ.
Косе бай девнен кетмеге къоркъса да, алтындан вазкечамай ве, девнинъ артына тюшюб, сарайгъа бара. Дев зияфет япыб, софра доната: бир къач дане къызартылгъан къой, бир къач мети бекмез, май ве къатыкъ къоя. Косе бай бир кесек къой этинен кифаетлениб, софрадан чекиле. Дев тааджюбде къалыб:
— Буюрса, ашымызны бегенмединъ ёкъса? — деб сорай.
Косе, къопайлыгъына барыб:
— Мен дев эти ашаб алышкъаным,— дей.— Балачыкъларынъдан бирини соймаз экенсинъми?
Дев, Косе байдан керчекден де къоркъа башлай: «Шуны тез-тез савушдырыб йибермек керек», деб тюшюне.
Экинджи куню дев, Косе байгъа:
— Дагъдан бир юк агъач кетирсе! — дей.
Косе бай девнинъ агъач ташыгъан узундан-узун сыджымыны алыб, одунгъа кете. Сыджымнен дагъны сарыб ала ве ипнинъ эки уджуны къолуна тутыб, тюшюнджеге дала. Бу арада келиб къалгъан дев:
— Косе бай, сиз не япасыз шу? — деб сорай.
Косе:
— Не япасынъ дегенинъ не я? — деб джеваблана.— Дагъны сенинъ эвинъ огюне кочюрмек истейим. Эр кунь агъач ташыб отурмакъ керек олмаз.
Дев, олян бу Косе керчекден де пек кучлю экен, деб тюшюне.
— Керекмей, керекмей, Косе бай, мен озюм бир юк агъач алыб барырым, — дей де, бир юк одун юклениб, эвине алыб бара.
Бундан сонъ дев, Косе байны сувгъа йибере.
— Барыб бир сакъа сув кетир,— дей.
Девнинъ сакъасы юз къопкъа сув ала экен. Косе бай сакъаны корьгенинен шашыб къала: бунъа инсан кучю етерми, деб тюшюне. Сонъ къуюгъа бара, къолуна пычакъ алыб, къуюнынъ тюбюне тюше ве онынъ кенерларыны пычагънен оймагъа башлай. Бу арада келиб къалгъан дев Косе байны къуюю тюбюнде корюб:

— Косе бай, къуюю тюбюнде сиз не япасынъыз шу? — деб сорай.
— Не япасынъ дегенинъ не я! — дей Косе.— Къуюны чыкъарыб, сенинъ эвинъе алыб бармакъ истейим. Эр кунь сув ташыб отурмазсынъ.
Дев, олян бу Косенинъ кучюне сынъыр ёкъ экен, деб тюшюне.
— Керекмей, керекмей, Косе бай, мен озюм бир сакъа сув алыб барырым, — дей де, бир сакъа сувны сыртына урыб, эвине алыб бара.
Дев, Коседен къуртулыш чареси къыдырыб, бир кунь акъшам къадынына шойле дей:
— Сен, апакъай, къыркъ къопкъалыкъ къазанда сув къайнат, Косе бай юкълагъанда онынъ устюне тёкермиз.
Бу сёзлерни эшиткен Косе, тёшек ичине девнинъ туз келисини къоя, оны ёргъаннен сара, озю исе тавангъа чыкъыб ята.
Гедженинъ бир вакътында дев къыркъ къопкъалыкъ къазанны къулакъларындан тутыб, тёшекнинъ устюне авдарыб тёке. «Ана, бу къоркъунч адамдан да къуртулдым», деб къувана. Къувана амма, саба бакъса не корьсюн, Косе бай азбар ичинде кезине.
Дев:
— Косе бай, арув юкъладынъызмы? — деб сорай.
Косе:
— Сагъ олунъыз, тёшегим пек джыллы эди,— дей.
Дев: бу бешаретден яманлыкънен къуртуламазсынъ, дуюб къалса, тип-тири джанынъны алыр, эйиси оны яхшылыкънен башдан савушдырайым, дей.
— Косе бай, манъа чокъ эйиликлер япдынъыз, энди савлукълашув куню кельди, ышандыргъан алтынларымы алынъыз да, эвинъизге кетинъиз.
Дев, Косеге бир куп алтын бере. Бере амма, Косе бу алтынны насыл котерсин?
Косе, алтын толу купны сарай алдына чыкъара. Сонъ бир шейлер ойланыр киби, кокке бакъа, этрафына къарай. Буны къорьген дев:
— Косе бай, неге бакъыб турасынъыз, алтынны алгъан сонъ эвинъизге къайтыб кетмелисиз! — дей.
Косе:

— Энди бу алтынны ташыб юрейимми? — деб джеваблана.— Кокке бакъкъанымнынъ себеби, бу алтынларнен айны урайыммы, ёкъса кунешни шыпыртайыммы, деб тюшюнгенимдир,— дей. — Этрафыма къараб тургъанымнынъ себеби, бу алтынларны фырлаб эвиме тюшюрмекдир.

Дев, Косенинъ мерамындан пек яман къоркъкъанындан:

— Этме, Косе бай, эйлеме,— деб ялвармагъа башлай.— Ай бизим гедже чырагъымыздыр, кунеш де куньдюзлери шамымыздыр. Сен оларны урсанъ, биз айсыз, кунешсиз не ишлермиз? Алтынларны сенинъ эвинъе мен озюм алыб барайым.

Косе:

— Барсын шай олсун,— дей.— Амма, мен джаяв юрьмеге алышкъан адам дегилим, мени де сыртынъа алырсынъ.

Дев, Коседен къуртулмакъ ашкъына эр шейге разы ола. Ёлгъа чыкъалар. Косенинъ агъырлыгъы девге бир чибин къадар да олуб корюльмей.

— Косе бай, сизнинъ бу къадар енъгиль олманъызнынъ себеби недир? — деб сорай.

Косе:

— Агъырлыгъымы озь элиме алдым да,— дей. Сонъ, къушагъы арасындан пычагъыны чыкъарыб, девнинъ аркъасыны санчмагъа башлай.

Дев, сыртыны къамбырайта бериб:

— Косе бай, агъырлыгъынъызны алынъыз, белими сындыраятырсынъыз! — деб багъыра.

Насыл да олса, Косенинъ эвине якъынлашалар. Косе:

— Мен сенинъ эвинъде мусафир олдым, энди невбет санъа кельди, бир къач куньлер къалыб къонакъ олурсынъ даа,— дей.

— Олсам олурым даа,— дей дев.

— Айса бу ерде бираз токътаб тур, мусафир келеджегини къадыныма айтайым, эвни джыйышдырсын, бир къач къой къавурсын.

Косе эвине келиб кире, дёрт огълуны эвнинъ дёрт кошесине багълаб къоя ве балаларынен къадынына меселенинъ аслыны анълата. Сонъ, девни эвге чагъырмагъа кете.

— Юринъиз, аш азыр, бираз къапынайыкъ, — дей.

Косе байнен дев эвге келиб киргенлеринен, Косенинъ огъуллары:

— Бабай, бизни ипден чез, дев кельди, биз дев эти ашамакъ истеймиз! — деб яйгъара къопаралар.

Дев къоркъусындан «уф» деб теренден кокюс кечире.

Девнинъ агъызындан чыкъкъан ель, Косени бир чырпы парчачыгъы киби, долаб устюне котериб ата. Буны корьген дев тааджюбleниб:

— Косе бай, долаб устюнде не арайсынъыз? — деб сорай.

Косе:

— Не арайым, дев сойгъан балабан бир пычагъым бар эди, къайда маразда къалды бильмем, тапамайым,— деб джеваблана.

Бу арада Косенинъ къадыны пейда олуб:

— Акъай, акъшамлыкъ къайсы бир девнинъ башыны асаджакъмыз: арандакиси пек къарт, бельки эвдеки девнинъ башыны асармыз? — деб сорай.

Косе:

— Барсын ойле олсун,— дей,— мына шимди эвдеки девнинъ башыны кесиб санъа беририм.

Бу сёзлерни эшиткен дев, аман къапудан сыпдырылыб къачыб кете. Кете, кете, бир тилькиге раст келе. Башына келиб кечкенлерни бирер-бирер онъа айтыб бере.

— Мусафир этеджек олуб, аз къалды джанымa етеджек эди, — дей.

Тильки, балабан девнинъ кучючик Коседен бу къадар къоркъкъанына шашыб:

— Эй, дев агъам, пек абаза бир айван экенсинъиз де!— дей. — Энди Коседен къоркъкъан дев олурмы? Мен дев олмасам да, Коседен къоркъмайым, эр гедже кумесине далыб, тавукъ этинен кейфленем. Юринъиз, бирге барайыкъ, сен Косени ашарсынъ, тавукъларнынъ акъкъындан мен келирим.

Косе, девнен келеяткъан тилькини корюб:

— Аферин санъа тильки эфенди,— дей,— бу къачакъны да якъалагъансынъ. Сенинъ кетиргеn девлеринънинъ сайысыны унутдым: бу он биринджисими, он экинджисими? Айды, не де олса, сонъ эсаплашырмыз. Къана,

девни якъын кетир де, башларыны кесиб алайыкъ, къазан бошына къайнаб турмасын.

Бу сёзлерни эшиткен дев, артына бакъмадан, табангъа къуввет бериб, къачыб кете.

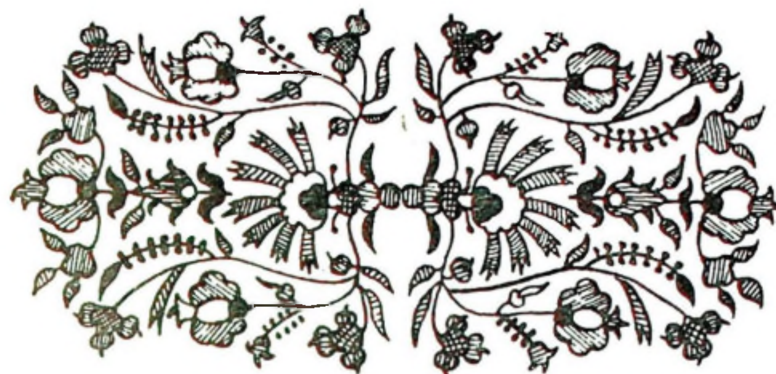

КЕЛЬ ОГЪЛАННЫНЪ АЙЫН-ОЮНЛАРЫ

Падишалыкъլардан биринде факъыр бир тул къадыннынъ Кель огълан адлы етишкен бир огълу ве мал дегенде де олгъаны-оладжагъы бир къазы бар экен. Куньлерден бир кунь бу къадын, огълуны чагъырыб:

— Огълум, къазымызны базаргъа чыкъар, не берселер де, сат, парасына отьмек кетир,— дей.

Кель огълан, базаргъа чыкъыб, сатыджылар сырасына ерлеше ве муштерилерге къазны макътамагъа башлай. Онынъ янына гузель кийимли бир яш келиб токътала.

— Тавугъынъа не истейсинъ? — деб сорай.

Кель огълан ачувланыб:

— Тавукъ дегенинъ не, сокъурсынъмы не маразъ? — дей.

— Сокъур сенсинъ, сенинъ къолунъдаки къаз дегиль де, тавукъдыр.

Кель огълан бу яшнынъ везир огълу олгъаныны анълай ве озюни мыскъыллатмамакъ ниетинен:

— Э, не япайыкъ, тавукъ олса-тавукъ парасыны бер де, алышъыз, — дей.

Везир огълу, факъыр яшны алдатдым, деб къувана да, къазны сарайгъа алыб кете.

Везир огълу падиша къызына нышанлы экен. Шу куню акъшамы падиша везирнинъ эвине мусафирликке чагъырылгъан. Къазны да падишаны сыйламакъ ичюн алгъанлар.

Везир огълу къазны ашчыларгъа бериб:

— Бу къазнынъ ичине пирнич ве юзюм къурусы къоюб къызартынъыз, ойле бир пишсин ки, ашагъанлар пармакъларыны яласын. Къазны софрагъа бергенде анавы-мынавы савуткъа къойманъыз. Оны алтын табакъ устюне ерлешдиринъиз, этрафына алтын къашыкълар, алтын санчкъычлар тизерсинъиз, устюне де ипек орьтю орьтинъиз, — дей.

Кель огълан, мыскъылджы везир огълундан интикъам алмакъ ичюн, гизлиден онынъ пешинден тюшюб кельген де, къапы янында туруб, онынъ лафларыны эшиткен. Везир огълу чыкъыб кеткенден сонъ бир аз беклеб тура ве къызартылгъан къаз къокъусы келе башлагъанынен, ашханагъа кире.

— Къана, къаз пишдими, везир эфенди къазны кетирмемни эмир этди, — дей.

Ашчылар къазны алтын табакъкъа ерлешдириб, Кель огъланнынъ элине тутдыралар. О исе къазны догъру эвлерине алыб кете ве анасынен бирликде софра башына чёкюб, падиша ашыны ашайлар.

Бираздан ашханагъа везир огълу къайтыб келе.

— Къаз пишдими? — деб сорай.

Ашчылар, шашыб-шашмалаб:

— Эфендим, йиберген адамынъыз къазны энди чокъдан софрагъа алыб кетди, — дейлер.

Къазны алыб кеткен адамны арашдырмагъа башлайлар, лякин бойле адам тапылмай. Бу арада везир огълунынъ козюне къапугъа япышдырылгъан бир кягъыд илнише. Кягъыд устюне шу сёзлер язылы экен:

«Сагъ ол, везир огълу, къазны яхшы пиширгенсинъ, эм ашадым, эм де пармакъларымны яладым. Билиб къал: бу эткеним аздыр, этеджегим акълымдадыр, адымны сорасанъ — Кель огъландыр»

Везир огълу, Кель огъланны къыдыртыб, дёрт бир якъкъа адам ёллай, ёл-ыздан арашдырыб юрелер, лякин оны тапамайлар.

Кель огълан шеэрнинъ четинде кучючик бир къавехане киралагъан ве куньдюзлерини анда кечире экен. Озюни къыдырыб юргенлерини эшиткенинен, эвлерине къайтыб келе де:

— Анай, бабамдан къалгъан эски урбаларны манъа бер, мен оларны агъалар кийген урбаларгъа алмашдыраджагъым, — дей.

Анасы огълунынъ сёзлерине тааджюбленив:

— Огълум, сенинъ айткъанларынъ недир? — деб сорой. — Тутмагъа ерлери олмагъан о эски шейлерге урба берирлерми?

— Къулакъ асма, анай, бер, сарайда ишлегенлер арасында салпы къулакълар аз дегильдир.

Кель огълан, бабасындан къалгъан эски-пуску урбаларны чувалгъа толдура да, къавесине кете. Шу куню акъшамы учь агъа онынъ къавеси алдына келиб токътайлар. Селямлашкъан сонъ Кель огъландан:

— Яш йигит, сен бу шеэрде Кель огълан деген ярамазны бильмейсинъми? — деб сорайлар.— Бу башы бозукъ эриф падиша ичюн пиширильген къазны алыб кеткен. Биз бир къач куньден берли оны араб юрсек де, изине тюшемеймиз.

Кель огълан, кулюмсиреб:

— Бу хаберни мен де эшитдим ве везир огълунынъ огърагъан дубарасына, падишанынъ ач къалмасына пек аджындым. Эгер мен о Кель огъланны корьген олсам, якъалаб, озюм падишанынъ узурына алыб барыр эдим. О пек айнеджи бир яш олса керек, агъа урбалары кийген сизлерни корьгенинен, къачыб кетмеге тырышыр. Сизге урбаларынъызы алмашдырмакъ керек. Эски-пуску бир шейлер кийсенъиз, яхшы олур эди.

Агъалар Кель огъланнынъ теклифини мунасиб корюб:

— Я ойле урбаларны къайдан тапайыкъ? — деб сорайлар.

— Мен ярдым этерим, къавехането киринъиз.

Агъалар къавеханеге кирелер, устьлериндеки арбий такъымларны чыкъарыб, чул-чубур урбаларны киелер ве бир къач куньлерден къайтыб келеджеклерини айтыб, Кель огъланны арашдырмагъа кетелер. Кель огълан исе къавехананинъ къапусына бир кягъыд япышдырыб ташлай да, агъаларнынъ урбаларыны чувалгъа толдурыб, эвлерине алыб кете.

Агъалар чокъ доланыб юрелер ве, Кель огъланны тапалмай, урбаларыны алмакъ ичюн къавеханеге къайтыб келелер.

Бакъсалар не корсюнлер, къапу бекли, къапунынъ устюнде бир кягъыд япышдырылгъан. Онда шу сёзлер язылы экен: «Къаздан ахмакъ везир огълуна бу эткеним де аздыр, этеджегим даа чокъдыр, адымны сорасанъ — Кель огъландыр».

Агъалар бу сатырларны окъуб, шашыб къалалар, неге огърагъанларыны бильмейлер. Чул-чубур урбаларынен сарайгъа къайтыб келелер ве Кель огъланнынъ оларгъа япкъан масхаралыгыны везир огълуна айталар.

Везир огълу, къутургъан бир къашкъыр киби, улумагъа, агъламагъа башлай, ер астындан олса да Кель огъланны тутуб кетирмелерини эмир эте. Эмир эте амма, оны къайдан барыб тапарсынъ!

Сарай адамларындан бири везир огълуна келиб:

— Бейим, бу шеэрде бир къадын бар, эгер бу шей онъа айтылса, о, Кель огъланнынъ къайда яшагъаныны косьтерир эди, — дей.

Везир огълу, вакъыт гъаиб этмеден, аман къадынны чагъырта. Къадын кельгенинен:

— Сен Кель огъланнынъ къайда яшагъаныны билесинъми? — деб сорай.

Къадын:

— Бильмейим, лякин бильмек къыйын бир шей дегильдир, — деб джеваблана.

Везир огълу къуваныб:

— Мына санъа беш алтын, тапкъан сонъ беш алтын даа беририм, — дей.

Къадын алтынларны алыб:

— Мен бу гедже ремиль тёкерим,— дей.— Кель огъланнынъ яшагъан ерини билиб, къапусы устюне беш пармагъымнынъ тамгъасыны ташларым. Саба адам йиберib, беш пармакъ тамгъасы олгъан эвни арашдыр.

Къадын, эвине къайтыб кельген сонъ ремиль тёке ве бу фалнен Кель огъланнынъ эвини тапыб, онынъ къапусына боялангъан къолунен беш пармакълыкъ бир тамгъа ура. Гизлиден эвине къайтыб кете. Къайтыб кете амма, Кель огълан онынъ аякъ тасырдыларыны эшитиб къала ве, бу не экен, деб аман эвинден чыкъа. Бакъса не корьсюн, къапусы устюнде беш пармакъ тамгъасы къалдырылгъан. Кель огълан ремиль тёкюльгенини ве яшагъан ери билингенини анълай.

Энди биринджи хоразларнынъ багъыраяткъан вакъытлары экен. Шимди саба ачылгъанынен, оны келиб якъалайджакълар. Не япмалы?

Кель огълан, чокъ тюшюниб турмай, эвлерине кириб анасынынъ фес боясыны ала да, сокъакъдаки бутюн эвлернинъ къапусына беш пармакъ тамгъалары къалдыра.

Эртеси куню сабасы везир огълунынъ адамлары беш пармакъ тамгъасы къыдырыб, шеэр сокъакъларына тюшелер. Бакъсалар не корьсюнлер, шеэр базиргянынынъ къапусында беш пармакъ тамгъасы корелер. Базиргянгъа агъыз ачдырмадан, якъалаб алалар да, догъру везир огълуна алыб кетелер. Везир огълу:

— А-а, тутулдынъмы, Кель огълан? — деб онынъ устюне атыла ве яхшы этиб котеклей.

Базиргян, неге огърагъаныны бильмей, агълаб-агълаб эвине къайтыб келе.

Шу арада беш-он адам даа кетирелер. Везир огълу, бу ишде де Кель огъланнынъ къолу олгъаныны анълаб, пек яман ачувлана ве олюм азабынен чекишкен бир джанавардай, багъырмагъа-агъламагъа башлай. Адамларыны кене шеэр ичине йиберe, оны тапмай кельселер, дар агъачкъа асыладжакъларыны бильдире.

Къыдыралар-къыдыралар, лякин Кель огъланны тапамайлар. Везир огълу бутюн бу адамларны дар агъачкъа асдыра.

Чокъкъа бармай везир огълунынъ тою башлай. Тойнынъ отуз докъузынджы куню Кель огълан анасына шойле дей:

— Анай, бугунь тойнынъ сонъки куню. Падиша къызы шу онъмаз везир огълуны севмей экен. Мен келинни къуртармакъ истейим.

Анасы шашыб къала да:

— Огълум, сенинъ айткъанларынъ недир, сен дарагъачкъа асылмакъ истейсинъми? — дей.

— Ёкъ, анай, дарагъачкъа асылмакъ везир огълуна ляйыкъ бир шейдир. Тойгъа бутюн джемаатны чагъыргъанлар. Бизге де бармакъ керек.

— Джаным, огълум, сенинъ айткъанларынъны аслы анълаб оламайым, бизим ойле тойларгъа бармагъа не алымыз бар, не де кийимимиз.

— Сен, анай, къомшу къадынгъа бар да, ондан бир куньге деб бир къат къыз урбасынен, бир къат къадын урбасы ал.

Анасы даа зияде шашыб къала, лякин Кель огълан сёзюнден къайтмай ве анасына дегенлерини япдыра.

Олар экиси де кийинелер. Кель огълан къыз урбасыны кийиб, дюльберден-дюльбер бир къыз къыяфетине кире.

Тойгъа кетелер. Кетеяткъанда Кель огълан анасына:

— Анай, той эвине барыб тюшкен сонъ, мени къызлар къонагъына алыб кир.— дей.— Озюнъ апайлар къонагъында къалырсынъ. Эгер санъа бир къыз чыкъыб: «Айды, анай, энди къайтайыкъ» десе, сен о къызны алыб, догъру эвге кетир.

Ойле де япалар. Кель огълан къызлар одасына кире, утанчакъ къыз киби шалына бюрюниб, бир кошечикде отура. Сонъ эп келинге таба джылыша бере. Энди баягъы вакъытлар олгъанындан, эр кес дагъыла, келиннинъ янында ялынъыз беш-он къыз къала. Келиннинъ элине хына къояджакъ олалар. Келин разы олмай. Чокъ ялварыб бакъсалар да, бундан бир шей чыкъмай.

Кель огълан, бир сырасыны тюшюриб, келиннинъ къулагъына пысылдай:

— Сизге гизли лафым бар. Сиз бу къызларны аткъарынъыз да, сонъ айтырым, — дей.

Падиша къызы, мусафирлерге хытаб этиб:

— Къызлар, сиз ёргъунсынъыз, бар бир тыныш юкъу алынъыз, мен мына бу къызчыкънен лаф этиб отурурым, — дей.

Къызлар чыкъыб кеткен сонъ Кель огълан келинге шойле бир суаль бере:

— Сизлер везир огълуны севмей экенсинъиз, догърумы?

Келин:

— Догъру, севмейим, — дей, — Мен онъа тийген геджем я оны ольдюририм, я да озюмни.

— Озюнъизнинъ яш джанынъызгъа къаст этмеге мана ёкъ. Зорнен къыз алмакъ истеген везир огълу джезаланмакъ керек. Сиз мени динъленъиз, мен сизге ярдымгъа кельдим. Везир огълуна меним де ачувым бар. Мен къыз дегиль, эрим. Урбаларымызны денъишейик де, мен мында къалайым, сен апакъайлар одасына чыкъ. Онда меним анам бар, онынънен берабер бизим эвге кетерсинъ.

Падиша къызы, Кель огълаппынъ теклифине мемнуниетнен разы ола, апакъайлар къонагъына чыкъыб, Кель огъланнынъ анасынен берабер, оларнынъ эвине кете.

Бираздан къызлар къайтыб келелер. Кене хына теклиф этелер.

Кель огълан-келин индемеден разы ола ве хына сильмелери ичюн пармакъларыны узата.

Экинджи куню сабасы Кель огълан-келин везир огълунынъ эвине келин тюше. Акъшамгъаджек девам эткен той тантанасындан сонъ, Кель огълан-келиннен везир огълу бир одада къалалар. Везир огълу падиша къызыны бир вакъыт корьмегенинден, келиннинъ башкъа бир адам олгъаныны танымай. О, бу къызгъа, севиб дегиль де, ялынъыз падиша байлыгъы ичюн эвлене экен.

Баягъы бир вакъытлар лаф этиб тургъан сонъ, киев юкъусы кельгенини билдире. Кель огълан-келин джильвелениб:

— Меним асла да юкъум кельмей, бираз авада кезмек истейим, — дей.

Киев биринджи акъшамы «келиннинъ» джаныны агъыртмамакъ ниетинен, разылыкъ бере ве олар шеэр ичине кезмеге чыкъалар. Тойнынъ сонъки куню олгъан шу гедже-си, келин ве киев раат юкъласын деб, падиша тарафындан шеэрде юрьмек ясакъ этильген.

Шеэр сокъакъларына чыкъкъан сонъ Кель огълан-келин везир огълуна шойле дей:

— Сен якъынларда беш-он адам асдыргъансынъ. Мен ана шу дарагъачны корьмек истейим.

Киев разы олмаса да, келиннинъ зорлавына баш этамай, оны шеэр четиндеки дарагъачлар мейданына алыб бара. Кель огълан-келин, дарагъачны корюб, тааджюбленгенден ола ве курсю устюне чыкъыб, ильмекни бойнуна кирсете. Киев: «келин озь-озюне бир шей япмасын», деб къоркъа да:

— Этмесе шуны, барыр да бир къазагъа къалырсынъ,— дей.

Кель огълан-келин:

— Келиб косьтерчи, адамларны насыл аса экенлер, — дей.

Везир огълу, курсю устюне чыкъыб, ильмекни бойнуна кирсете де:

— Мына бойле япалар, сонъ курсюни тепменен урыб тюшюрелер, — дей.

Кель огълан-келин:

— Мына бойлеми? — деб курсюни тепмеснен юварлатыб йибере.

Везир огълу-киев дарагъачда асылы къала, Кель огълан-келин исе эвлерине къайтыб келе.

Саба ачыла, киев мына шимди одасындан чыкъар, деб беклеб туралар. «Кельсин, кельсин, киев бала кельсин!»

деб чалгъы чала. Чала амма, киев чыкъмай. Явашдан къапуны къакъыб бакъалар, киев сес бермей. Сонъ къапуны озьлери ачыб, ичери кирелер. Бакъсалар не корьсюнлер, оданынъ ичи тым-тырыш, не келин бар, не киев. Топлангъанлар:

— Бу ишде Кель огъланнынъ къолу бар! — къарарына келелер. Келелер амма, Кель огъланны къайдан барыб тапарсынъ!

Бу арада янаша койден шеэрге кельмекде олгъан бир койлю, дарагъач мейданындан кечеяткъанда, асылы адамны коре де, сарайгъа келиб, хабер эте. Барыб бакъсалар, дарагъачда асылы тургъаннынъ везир огълу олгъаныны анълайлар.

Везир агълай, падиша исе къызыны арашдырыб тапмакъ ичюн бутюн падишалыгъына адам йибере.

Киевнинъ асылгъаны, падиша къызы-келиннинъ гъаиб олуб кеткени къомшу падишалыкъкъа билиниб къала. О ернинъ падишасы бу ернинъ падишасыны мыскъылгъа алыб, онъа мектюб яза:

«Озь къызыны бурну астындан хырсызлаткъан падишадан падиша олурмы? Сен сакът ол, озюнъни де харсызлаб алыб кетмесинлер, падишалыгъынъ башсыз къалыр».

Бу мектюбни окъуб, бу ернинъ падишасы пек яман ачувлана ве о падишанынъ бир де бир шейини хырсызлаб кельген адамгъа бир чувал алтын ышандыра. Деллялляр бутюн мемлекетни юрюб, падишанынъ эмирини бильдирелер, лякин авели тапылмай. О падиша да пек джеллял бир адам экен, шунынъ ичюн онынъ падишалыгъына аякъ басмагъа къоркъалар. Падишанынъ везирлери:

— Бу ишни япса ялынъыз Кель огълан япа билир, — дейлер.

Падиша, кене де деллялларны йибериб, озь эмрини бильдире:

— Кель огълан деген адам узурыма кельсин, оны джезаламайджагъыма ант этем, — дей.

Кель огълан, бу хаберни эшиткенинен, келинни алыб, падишанынъ узурына келе де:

— Кель огълан дегенлери меним, эмринъизге бойсуныб, узурынъызгъа кельдим, — дей.

Падиша шу ерде Кель огъланнынъ башыны джелляд этдирмек истей, лякин берген антыны хатырлаб, бу ниетинден вазкечмеге меджбур ола.

— Сен, Кель огълан, манъа чокъ ярамазлыкълар япдынъ, мени масхара этдинъ,— дей падиша.— Озюнъни акъламакъ ичюн къомшу падишалыкъкъа барыб, о ер падишасынынъ бир де бир шейини кетирмек керексинъ. Эгер шу ишнинъ тюбюнден чыкъа бильсенъ, къызымны келин этиб санъа беририм.

Кель огълан, бир ай мулет истеб, ёлгъа чыкъа. Ёлджылыгъынынъ бешинджи куню бир чобангъа раст келе. Чобандан учь къой ала. Къойларнынъ терисини сыдырыб озюне ала, этлерини чобангъа ташлаб кете. Кете-кете, бир шеэрге барыб ете. Сепиджилерни тапыб, терилерни сепилете. Сонъ куркчиге барыб, юньлери тыш тарафына чыкъыб тургъан бир тоннен, бир де къалпакъ сымарлай. Оюнджакъ дюкянындан да бир такъым шалтыравукъ шейлер сатыб ала. Бу шейлернинъ эписини къалпагъынынъ сачакъларына тикдире. Падиша тургъан шеэрге барыб ете ве сарайда къапу бекчиси хызметине кире. Кель огълан хизметини пек яхшы беджергенинден, бираз вакъытлар кечкен сонъ оны падиша ятакъханесининъ бекчиси этелер.

Геджелерден биринде, падиша агъыр юкъулар бейутлигинде экенде, Кель огълан эвельден азырлангъан табутны падиша одасына кирсете, устюне тоныны ве башына да шалтыравукъ оюнджакълар такъылгъан сачакълы къалпагъыны кие. Тыпкъы бир джын олуб къала. Сонъ падишанынъ сакъалына япышыб, бир къач керелер оны яхшы этиб сильке. Падиша, абдыраб уянгъанынен, козьлерини фалташ киби балкъылдатыб, багъырмагъа башлай. Кель огълан онынъ агъызына япышыб:

— Къычырма езит, ёкъса мына шимди джанынъны алырым, — дей. — Мени азраиль йиберди, тез ол табуткъа кир! Къана, «Келимен шеадетни» кетир де, дюньянънен савлыкълаш.

Падиша, къоркъусындан не япаджагъыны бильмей, табуткъа кире, Кель огълан исе табутны сыджымларнен багълаб, сыртына ура да, ымпыс-тымпыс сарайдан чыкъыб кете. Азмы кете, чокъмы кете, озь падишалыгъына барыб ете. Сарайгъа келиб, хырсызлыкъ шей кетиргенини падишагъа хабер эте. Падиша:

— Насыл бир шей кетирдинъ, огълум? — деб сорай.

Кель огълан:

— Пек къыйметли бир шей кетирдим, падишам, — дей. — Лякин о шейни ялынъыз джемаат алдында косьтер-

мек мумкюн. Ана сиз дарагъач мейданлыгъына бутюн халкъны йыгъынъыз да, мен оны джеми-джемааткъа косьтерейим.

Падиша деллял багъырта. Шеэрнинъ бутюн эалиси дарагъач мейданына топлана. Кель огълан табутны дарагъач секесине котериб чыкъа ве курсю устюне ерлешдире. Бундан сонъ табутнынъ къапагъыны ача. Табут ичиндеки сарарыб къалгъан адамны корюб, падиша ве топлангъанлар шашыб къалалар.

Падиша:

— Бу кимдир, насыл бир адамдыр? — деб сорай.

Кель огълан:

— Бу адам, эр йыл бизге къаршы дженкнен чыкъкъан къомшу мемлекетнинъ падишасыдыр,— дей.

Падишаны табутдан чыкъаралар, тюб урбаларынен шеэр сокъакъларындан алыб барыб, сарай бастырыгъына ташлайлар.

Кель огълан эки падишалыкънынъ падишасы ола. Той япыб падиша къызыны ала. Тойгъа бутюн падишалыкъдан адам йыгъыла. Той къыркъ кунь ве къыркъ гедже девам эте. Тойнынъ къыркъынджы куню келин киевнинъ эвине тюшюб, мурадларына иришелер.

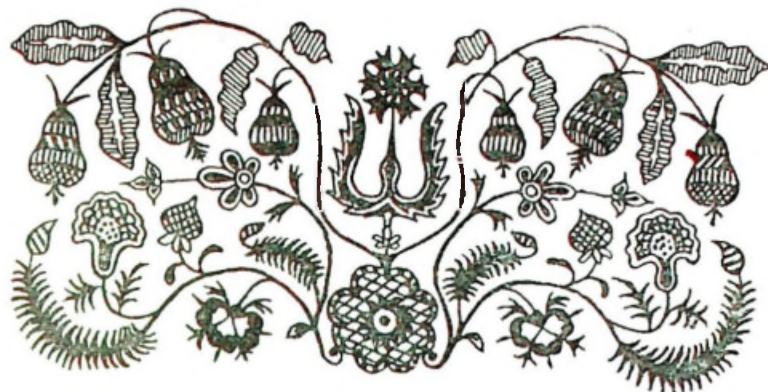

ДУБАРАНЫНЪ ДУБАРАСЫ

иленджи къарт, койни доланыб юргенде, бир азбаргъа барыб кире. Эвде кимсе ёкъ. Бакъса, сёнеяткъан оджакънынъ кулю ичине бир саан комюльген. «Бу ягъда бир къыл бардыр», деб тюшюне тиленджи къарт. Сааннынъ къапагъыны ачыб бакъса не корьсюн, агъызына къадар джевизли ашнен толу!

— А-а, — дей тиленджи къарт, — апакъайы къоджасына аш пиширген, сувыб къалмасын деб, оджакъкъа къойгъан. Бисмиллясыны айтыб, бир данечик къапсам, бунынъ гунясы олурмы экен? — деб тюшюне ве эки пармагъынен бир ашнынъ къулагъындан тута. Аш пек леззетли олгъанындан, къарт нефисхорлыгъына къапылыб, ашларны бирерэкишер агъызына тыкъыб, сааннынъ бошалгъаныны дуймай къала. Лякин эвден чыкъайым деб тургъанда, элинде сют къопкъасы, айван аранындан шорбаджы къадын пейда ола.

«Ана, корьдинъми беляны, дубарагъа огърадым да», деб тюшюне тиленджи. «Энди не япмалы, джемаат котеги ашамалымы? Ёкъ, алла косьтермесин, къартайыб къалгъан кемиклерими сындырырлар».

Тиленджи, джюббесини топлай да, долаб ичине кириб гизлене.

Арасы чокъ кечмеден, къапу къакъыла ве къадыннынъ эвине зенгин бир адам келиб кире. Бу адам онынъ севгилиси экен. Къадын севгилисине:

— Акъайым къомшу койге тойгъа кетди, ярынсыз къайтмаз, сен бу гедже менде къонакъ олурсынъ, — дей. Софра доната ве оджакъдан саанны алыб:

— Буюр, джаным, махсус сенинъ ичюн пиширдим! — дей.

Дей амма, саанны ачыб бакъсалар не корьсюнлер, онынъ ичи там-такъыр. Олар бош саангъа бакъыб, тааджюбленив тургъан бир вакъытда, давул-даре чалдырыб, азбаргъа бир ората адамнен къадыннынъ саруш акъайы келиб кире.

Къадын севгилисине:

— Тез ол, долабкъа кир, акъайым коре къалмасын, экимизнинъ де джанымызны алыр, — дей.

Къоркъусындан тишлери-тишлерине кельмей къалгъан зенгин, джан аляметинен долабкъа сокъула.

Тиленджи къарт, джаны агъыртылгъан бир адамнынъ давушынен:

— Мында онсыз да тарашлыкъ, энди сен де келиб къарышдынъ, — дей.

Эв ичинде къонушма башлай. Къадын, акъайынынъ сарушлыгъындан файдаланыб, бир къаде ракъы толдура ве долабны аралыкъ этиб, севгилисине узата. Ракъы тиленджининъ къолуна тюше. О, ракъыны дерал ичиб ташлай.

— Манъа узатылгъан къадени алгъанынъ не я! — деб ачувлана зенгин.

— Санъа олгъаны не, бельки манъадыр, — дей тиленчи ве бу арада узатылгъан экинджи къадени де алыб, ичиб йибере.

Джевизли ашнынъ кейфи, ракъынынъ тесири тиленджининъ башыны айландыра; о, долаб ичинде олгъаныны унутыб, йырламагъа башлай:

Он секизге кельди яшым,
Беляларгъа чатды башым...

Зенгиннинъ текмиль отю патлаб:

— Сенинъ эткенинъ недир, къарт попаз, барыб да дуйсалар, экимизни де тип-тири сыдырырлар, — дей.

Тиленджи къарт исе:

— Сыдырсалар, сенинъ теринъни сыдырырлар, меним не эткеним бар? — деб йырыны соза бере.

Зенгин, чаресизлигинден не япаджагъыны бильмеден, элинен онынъ агъызыны япа.

— Ялварам санъа, эйлеме, дубарагъа огъратма, истесенъ мына алтын саатимни ал, тек йырлама, — дей.

Тиленджи саатни ала ве лякин мамурлиги кечмегеннинден, чокъкъа бармадан «Кёр огълуны» созмагъа башлай. Зенгин не япсын? Бу ахмакъ тиленджининъ себебинден къолгъа тюшюб, джемаат масхарасы олсунмы?

О, долаб ичинде кейфи кельген бу къартны сусдырмакъ ичюн, онъа чекменини бере, штаныны бере, ахры-сонъу баш этемей тюб урбаларыны да чыкъарыб бере ве озю анадан догъма чыр-чыплакъ къала.

Гедженинъ кеч мааллеринде къонушма бите ве къонакъбай мусафирлерни озгъарыб азбаргъа чыкъа. Дуйдурмадан мусафирлер арасына къарышыб, тиленчи къарт да чыкъыб кете.

Къадыннынъ акъайы, мусафирлерни озгъарыб, эвине келиб киргенде бакъса не корьсюн, къарысы тёшек бойлаб яткъан да, джан аляметинен зар-зорнен нефес ала.

— Тез ол, къомшу кой молласыны чагъырыб кель, олеятырым, — дей.

Акъайы къадынынынъ сёзлерине инаныб, ёлгъа чыкъа. Тиленджи къарт исе ишнинъ бойле оладжагъыны эвельден бильгенинден, сарыкъ сарыб ёл башында бу адамны беклеб тура ве:

— Селям алейкюм, къардашым, бу кеч вакъытда къаерлерге ёл тутасынъыз? — деб сорай.

Къадыннынъ акъайы ёлджулыгъынынъ себебини анълатыб бере. Тиленджи къарт, онынъ икяесини динълегенден сонъ:

— Къардашым, гедженинъ бу кеч маалинде замет этиб узакъ кетменъиз, мен ярдым этерим, моллалыкъ этиб юргеним энди къыркъ йылдыр, — дей.

Къадыннынъ акъайы, бу раст келишке пек къуваныб, «молланы» эвине алыб келе.

Сарыкълы къарт, хаста къадыннынъ тёшеги алдында тиз чёкюб, сомурдангъандан сонъ:

— Андаки ашларны кимге азырладынъ? — Шуф, долабдаки севгилинъми? — Шуф, акъайынъа айтайыммы? деб дуасына башлай. — Хасталыгъынъ айнеджиликми? —

Шуф, тез ол тёшекден тур! — Шуф, турмасанъ ишинъ бар —Шуф, долабдаки адамны — Шуф, шайтан деб къуваджакъман — Шуф, мени анъладынъмы? — Шуф...

Тиленджи къарт озюнинъ дуасыны битирген сонъ, къадынынынъ къоджасына айлана:

— Эвинъизге инсан къыяфетли эки аякълы шайтан кирген, — дей. — Бу шайтан сенинъ къадынынъа къасд эткен. Эгер оны къувуб чыкъармасакъ, къадынынъ сабаны тапмаз, олюр кетер.

Эвнинъ санби «молланынъ» аякъларына тюшюб:

— Моллакъам, ярдым эт, не истесенъиз беририм, шу джинасир шайтандан къадынымны къуртар,— дей.

— Къуртарайым амма, бу шайтан сенинъ эвинъе чыр-чыплакъ келиб кирген, оны кийиндирмесенъ бу аяз къышда бир вакъыт эвден чыкъмаз.

Эв санби «моллагъа» озюнинъ бирден бир тонуны бере. Тиленчи къарт, тонны алыб, долаб огюне келе ве дуасыны девам эте:

— Шайтан огълу шайтан — Шуф, тез кийин де чыкъ долабдан — Шуф, бир къуртардым дубарадан, даа тюшме дубарагъа — Шуф,— дей де, тонны долаб ичине ташлай. Сонъ дуасынынъ ахырыны окъуй: — Айды эллези зиллий фуллюзий, фить!

«Молла» фить дегенинен, зенгин долабдан чыкъыб, къачыб кете.

БИР ФАКЪЫР ВЕ ХАН

Букъаренинъ бири ёл устюнде хангъа раст келе къала ве ондан сорай:

— Ханнынъ сарайына къайсы ёлдан кетиле? Ёл узакъмы? — дей.

Хан меракълана ве:

— Ханнынъ сарайы санъа не керек олды? — деб сорай.

— Ханны кореджек олам.

— Я оны корюб не япаджакъсынъ?

— Борджкъа пара истейджегим.

— Чокъмы?

— Олгъаны-оладжагъы он бинъ алтын.

— Он бинъ? Э-ей! Я бермесе?

— Бинъге тюшерим.

— Бинъ де чокъ десе?

— Айса юзь олсун, дерим.

— Я, барыб, юзь алтын да бермесе?

— Бермесе, бермез даа. Не япаджакъсынъ онъа? Олмаса... «Атлангъан къара эшегим дёрт баджагъынен бир кереден апайынъынынъ бала ятагъына далсын»! дер де, айланыр, юре беририм.

— Джесаретинъ етмез, япамазсынъ!

— Япарым.

Хан, фукъаренинъ бу джевабына ачувлана да, огюни алмакъ ичюн, шу саат бир айнеджилик тюшюне. Джан сакъларларындан бирине, явашдан, фукъарени сарайгъа озгъармасыны эмир эте де, озю кестирмеден джюйрюгини эвине джельдирте.

Фукъарени ханнынъ къатына алыб келелер. Хан тахтгъа минген. Къашлары чатыкъ, козю ачувлы, юзю серт. Хан сорай:

— Кимсинъ я сен? — дей.

Фукъаре, озюни аджеми косьтериб, ханны танымагъандан ола.

— Ким олгъанымы тек бир раметли анам биле эди амма, о заваллы да мен ахмакъкъа буны анълатыр-анълатмаз, джан берди, — деб джевабланa.

— Манъа не ишнен кельдинъ?

— Борджкъа пара истейджек олам.

— Чокъмы?

— Ёкъ, олгъаны-оладжагъы он бинъ алтын!

— Он бинъ? Э-ей! Меним о къадар парам ёкъ!

— Мен бинъге де къаиль олурым!

— Амма мен бинъни де берамам!

— Айса юзь алтын олсун!

— Юзю де ёкъ.

— Ёкъ, дейсиз, э? Олмаса, олмаз даа. Чаре не? Лякин эр алда, бильмиш олунъыз, ханым султаным, меним къара эшегим сарайынъыз алдында, дёрт баджагынен бир кереден бала ятакъкъа далайым, деб тура.

Бойлеликнен усуллы, акъыллы фукъаре, дегенини этиб, сёзюнинъ саиби олуб чыкъкъан. Лякин шу фукъареге бир иш кесейим деб тахтына минген хангъа, ачувыны ютуб, богъулмакъдан башкъа ич бир чаре къалмагъан.

УЧЬ КЪЫЗНЫНЪ КЪУРНАЗЛЫГЪЫ

укъаренинъ бири, шорбаджысынынъ ерини сюре яткъанда, сабанынынъ тюрени бир бардакъкъа урыб, оны шарт этиб парлай. Фукъаре бакъса не корьсюн, бардакънынъ ичи алтыннен толу. О, бу алтынларны джебине толдурмакъ ичюн ерге эгиле. Эгиле амма, бу арада шорбаджысы келиб къала ве:

— Меним топрагъымдан тапылгъан алтын — меним дир! — деб бутюн алтынларны тутыб ала.

Заваллы факъыр башыны тёбен алыб, тюшюне-тюшюне эвине къайтыб келе. Онынъ учь дане бири-бириндеи дюльбер къызы бар экен. Бу къызлар бабаларынынъ эфкярсызлыгъыны корюб:

— Бабам, сизге не олду? — деб сорайлар.

Фукъаре, бугунь башына келиб кечкенлерни къызларына айтыб бере. Къызлар озь аралары бираз мушавереleшкен сонъра:

— Бабай, сиз чокъ тюшюнменъиз, биз о зенгинден озюмизге къысмет олгъан алтынларнынъ эписини къайтарыб алырмыз, — дейлер.

Экинджи куню сабасы къызлар озьлерининъ энъ яхшы урбаларыны кийиб къушаналар ве олардан эр бири озюне бир лагъаб ала. Буюк къыз:

— Меним адым «Меним киби» олсун, — дей.

Ортанджысы:

— Меним адым «Менден бетер» олсун, — дей.

Кучюги де:

— Меним адым «Не ерде ойнайыкъ» олсун, — дей.

Ана бойле этиб, бу къызларнынъ учеви де зенгиннинъ эвине кетелер. Зенгиннинъ къапуджысы олардан ким олгъанларыны ве къаерден кельгенлерини сорай. Буюк къыз:

— Биз Ирандан кельдик, Иран шахынынъ къызларымыз, бу ерлерни кезиб корьмек истеймиз, — дей. Озьлерининъ лагъабларыны бильдирелер.

Зенгин, бу хаберни эшиткенинен, эви ичинден чапыб чыкъа да, мусафир къызларны буюк бир сайгъынен къаршылаб ала, «Иран шахынынъ къызлары» шерефине буюк бир зияфет япа. Зенгин озюне урьмет косьтерген бойле мусафирлерге къуваныб, къарарсыз дереджеде ичиб-сарушланыб къала. Къызлар бабалары тапкъан алтынны явлыкъкъа сарыб алалар ве чыкъыб кетмеге азырланалар. Бу арада кучюк къызнынъ козюне зенгиннинъ устрасы илише.

— Мен бу мусафир север адамгъа озюмнинъ хатрамны къалдырмакъ истейим,— деб устраны ала да, онынъ сакъалынынъ бир тарафыны тыраш эте, экинджи тарафыны тырашсыз къалдыра.

Ортанджысы:

— Мен де артда къалмакъ истемейим,—деб зенгиннинъ мийыгъынынъ бир тарафыны тыраш этиб ала.

Буюги:

— Я меним сизден не эксиклигим бар, — деб зенгиннинъ къашлары ве баш сачларынынъ ярысыны тыраш этиб ала.

Къызлар кулюше-кулюше эвлерине къайтыб келелер. Зенгин исе, бираздан сарушлыгъындан айыныб, о якъ-бу якъ бакъа, амма къызларны корьмей, азбаргъа чыкъа ве къапуджысындан:

— Меним кибини корьмединъми? — деб сорай.

Къапуджы, маймунгъа ошагъан шорбарджысына бакъыб, кулькюден къатыб къала да:

— Сенинъ кибини, шорбаджы, даа омюримде корьмедим, — дей.

Зенгин соравларыны девам этиб:

— Я Менден бетерини корьмединъми? — дей.

Къапуджы, шорбаджысы шакъа этедир беллеб:

— Сенден бетери, шорбаджы, дюньяда тапылмаз, —дей.

Зенгин текмиль шашмалай башлаб:

— Я Не ерде ойнайыкъны да корьмединъми? — деб айкъыра.

— Эй, шорбаджы, менден сорагъанынъыз не я, истесенъиз сокъакъда ойнанъыз даа!

Зенгин шашыб-шашмалагъанындан, сакъалыны сийпаджакъ ола—бакъса,сакъалынынъ ярысы ёкъ; мийыгъыны бураджакъ ола — бакъса, мийыгъынынъ ярысы ёкъ, къаарькъасеветинден къолунен башына япыша — бакъса, баш сачынынъ ярысы ёкъ!

Зенгин, яйгъара къопарыб:

— Тут, тут! — деб къапуджысына эмир эте.

— Кимни тутайым, шорбаджы?

— Кимни дегенинъ не, тез ол, Меним кибини тут!

Къапуджы, бу адам делиргендир, деб шорбаджысыны къапышлаб тута.

— Ёкъ, ёкъ, мени дегиль, Менден бетерни тут!

Къапуджы шорбаджысыны къучагъындан чыкъармайыб:

— Тутдым, тутдым, шорбаджы, сенден бетери бир ерде ёкъдыр,— дей.

— Я Не ерде ойнайыкъны?

Къапуджы:

— Эй, шорбаджы, бу алыныздан даа ойнамакъ истейсизми? Юрь, эвге киринъиз, — дей де, оны дели саныб, эв ичине къапата

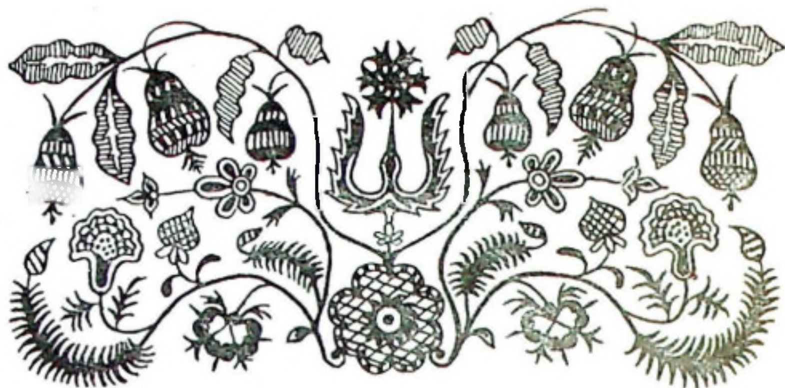

БЕЛЬГИСИЗ ТУДЖДЖАР

ан, адамларынен берабер шеэрни доланмагъа чыкъа. Сокъакъларда топлангъан халкъ ханны, онынъ адамларыны, урбаларыны, ат такъымларыны сейир эте. Бирден, халкъ арасындан, бирев атылыб чыкъа да, хан атынынъ джюгенлерине япыша ве джекире бериб:

— Токъта! — деб эмир бере.

Ханнынъ джан сакъларлары устю-башы чул-чубур олгъан бу адамнынъ устюне атылалар. Хан исе меселенинъ аслыны анъламакъ ичюн:

— Токъунманъыз, бошанъыз! — деб багъыра. Сонъ чул-чубур адамгъа айланыб: — Санъа не керек, мени не токътатдынъ? — деб сорай.

— Не керек дейсинъми? Манъа бир шей керекмей. Мен сенинъ атынъны сатыб алмакъ истейим. Бегендим, пек яхшы ат. Айт бакъайым, атынъа не истейсинъ?

Бу эльдирекден пейда олгъан чул-чубур адамнынъ сёзлери ханны пек джошдыра ве о:

— Бу атны санъа сатар эдим амма, шимдилик озюме керек, — дей. — Бельки бир къач куньлер сабыр этерсинъ?

— Айды, сафсата окъума: сатаджакъсынъмы — сат йибер!

Хан мыскъылгъа уруб: ,

— Ялварам санъа, ич олмагъанда учь кунь сабыр эт, барыб келеджек ерлерим бар, — дей.

— Э не япайым, керек олса, керекдир даа! Атдан зорнен тюшюрир эдим амма, шамата котермек истемейим. Айды яхшы, санъа учь кунь мулет берем, амма бакъ, учь кунь дегенде ат мында олсун! Анълайсынъмы, ат мында олсун! Эм бакъ, атнынъ фиятыны да котерейим деме. Айткъанымы япмазсынъ, сонъ ишинъ бар. Анъладынъмы?

Хан кулькюсини зорнен тыйыб:

— Анъладым! — дей. — Корюле, сен пек джиддий бир адамсынъ, шунынъ ичюн атны да санъа алгъан фиятыма сатарым — юзь алтынгъа беририм. Насыл, келишеми? —

— Барсын шай олсун! Йигитнинъ сёзю бирдир: юзьми-юзь! Айды, джёне!

Учь куньден сонъ чул-чубур адамны ханнынъ узурына чагъыралар. Хан чырайыны сытыб:

— Къана, туджджар, юзь алтынны сай да, атны ал! — дей.

Чул-бубур адам, бу сёзлерни эшиткенинен, агъызыны ача да, шашыб къала:

— Ханым, айткъанынъыз насыл бир алтындыр, насыл бир атдыр? Мен туджджар да дегилим: усть-башыма бакъынъыз!

Хан даа зияде ачувланыб:

— Сен меним атымны сатыб аладжакъ эдинъ, къана алтынларынъ къайда? — деб зорлай.

— Ханым, валлаи-билляи ич бир шейден хаберим ёкъ.

— Хаберинъ ёкъмы? Бундан учь кунь эвельси мени шеэр ичинде токътатыб, сат атынъны деген, юзь алтын ышандыргъан сен дегильми эдинъ?

Чул-чубур адам тасвир олунмаз бир шашкъынлыкъда къалыб, бундан учь кунь эвельси олуб кечкен вакъианы хатырламагъа тырыша: юзь алтын! Асла омюримде корьген шейиммми? Амма да иш олду эй: шакъа этеджек олуб, саруп башымнен дубарагъа тюшдим. Энди не япмалы?

— Ханым, шек-шубе этмейим, айткъанларынъыз догърудыр, амма шусы бар ки, атны сатыб аладжакъ туджджар мен дегиль эдим.

Хан бар къуветинен джекириб:

— Сен эдинъ! — деб багъыра.

— Ханым, мен о бельгисиз туджджарнынъ адыны да айта билирим, лякин бу меселеге кечмезден эвэль сизге бир риджам бар.

— О да насыл риджадыр?

— Сокъакъдан энъ яваш ве мискин адамлардан сайлаб, учь киши кетирильмесине эмир беринъиз. Олардан бири топал, экинджиси сокъур, учюнджиси тиленджи олсун. Бу адамларгъа зияфет беринъиз, софраларында шараб да олсун.

Хан, чул-чубур адамнынъ бу риджасынен меракъланыб, онынъ истегининъ ерине кетирильмеси ичюн эмир бере. Омюрлеринде даа ич бир вакъыт бойле зияфет корьмеген бу адамлар, абул-къубул ашамагъа, ардыны кесмеден къаделерини бошатмагъа башлайлар. Ниает учю де сарушлана ве шамата котерелер. Топал, шараб къадесини башы устюне котериб:

— Бакъынъыз, бу джинасир шараб къадеде олгъанда не къадар мискин ве масум бир махлюкъкъа ошай,— дей,— амма инсаннынъ ичине тюшдими, къутургъан къашкъыргъа чевириле. Ах, бу шараб деген шейни тюшюниб чыкъаргъан адамны тапсам, о Къырым ханы олса биле, мен оны топал аягъымнен басыб эзер эдим.

Сокъур топалнынъ сёзлерине ачувланыб:

— Сус, сус дейим санъа! — деб багъыра.— Сомурданыб тургъанынъ да не я? Котек истейсинъми? Бу да батыр олгъан! Сенинъ насыл бир батыр олгъанынъны башдан-аякъ корюб турам. Шапырма, анълайсынъмы, шапырма, Къырым ханы олсанъ биле, мына шимди агъызынъдаки тишлеринъни уфатыб ташларым.

Буны эшиткен тиленджи отургъан еринден атылыб тура да:

— Не? Не дединъ? — деб багъыра. — Къырым ханыны урмакъ истейсинъми? Къалын къурсакъцымы? Эй йигитлер, турынъыз, меннен кетеджеклерге бирер чувал алтын ышандырам, барайыкъ, Къырым ханыны котеклейик!

Бираздан сес-шамата токъталыб, учю де софра башында джайылыб къалалар.

Четден къараб тургъан чул-чубур адам, ханъа мураджаат этерек:

— Айтынъыз, ханым, бундан бир къач дакъикъалар эвельси шамата котерген ве яман сёзлеринен алынъызны ангъан бу масум адамлар эдими, ёкъса шараб эдими? — деб сорай.

Хан:

— Эльбет де шараб эди,— деб джеваб бере.

— Айса бизим ат алышверишинде де юзь алтын ышандыргъан туджджар мен дегиль де, шараб эди,— деб чулчубур адам сёзюни кесе.

ОЛАДЖАКЪНЫ ОЛМАЗДАН ЭВЕЛЬ БИЛИДЖИ Я ДАГЪАИБДАН ХАБЕР БЕРИДЖИ

Апайы ханнынъ къазларыны бакъкъан бир акъай, хан амамы недай ола экен, деб кириб бакъса, не корьсюн: къаршы дивар мына-мына эшиледжек. Темель чёккен. Дивар орта бир ерде амамнынъ ичине саркъыб, къыйышкъан кеткен. Къазджы апайынынъ акъайы (барсын онынъ ады Амет олсун), апайына дей:

— Амамнынъ башыны тап да, айт: чалт-чалт диварны янъыдан япдырсын. Ондан артыкъ хан да белягъа огърар, амам башыны да башсыз къалдырырлар.

Бу хабер хангъа барыб ете. Хан, барыб шуны озюм корейим, дей де, амамнынъ къапусыны ачыб, ичери киреджек ола, лякин босагъадан атлар-атламаз, къаршы дивар бирден бирге эшилиб кете. Хан:

— Бакъ сен оны, оладжакъны алдын бильген, гъаибдан хабер берген бир адам экен,— деб тюшюне де, къазджы апайынынъ акъайы Аметни озю къатына чагъырта. Амет, келиб, бель букюб, теменна эткен сонъ, хан онъа дей:

— Айткъанынъ догъру чыкъды: амамнынъ дивары эшильди. Танъры тааля азретлери меним джанымны алмагъа къыймады. Сени бунъа себебчи япды. Сагъ ол! Лякин манъа сенинъ бир ярдымынъ даа токъунмакъ керек!

Амет шаша:

— Сизге... меним ярдымым? — деб бир шейлер къарышдырыб башлай.

Хан ачувлана.

— Къанынъ козюме сыджакъ корюльсин, десенъ лафымны индемей динъле! Дейджегим шу: меним бир юзюгим гъаиб олду. Пек керекли, пек къыйметли бир юзюк эди. Ана шу юзюкни тападжакъсынъ!

Амет бус-бутюн шашмалай.

— Сиз, хан ола туруб, тапмагъан бир шейни мен, матюв бир адам, насыл тапа билирим? — дей.

Хан бир даа Аметнинъ устюне джекире:

— Лафымы индемей динъле, деб айтдым энди. Бир даа агъыз ачарсынъ, — озюнъе языкъ этерсинъ! Дейджегим шу: диварнынъ эшиледжегини дивар эшильмезден эвель бильген бир адам, эльбет де, юзюкни чалгъан хырсызны да бир сёзсиз тапар. Истесе о хырсыз ернинъ еди къат тюбюне сакълансын. Санъа къыркъ кунь мулет берем: я хырсызны тападжакъсынъ, я да башынъдан айрыладжакъсынъ! Айды, бар, огъурынъ олсун!

Амет, башыны эгиб, эвине къайта. Ханнынъ эмирини апайына айта да, онъа ялвара:— Джаным, апай, базаргъа чыкъ да, къыркъ йымырта алыб кель. Мен о йымырталарнынъ эр кунь бир данесини сытыб ичерим. Бундан, даа къач кунь омюрим къалгъаны манъа эр дакъкъа белли олур, дей.

Ханнынъ юзюгини хырсызлагъан учь айдамакъкъа бу арада келиб айталар:

— Сакът олунъыз, йигитлер! Бир адам чыкъкъан: олгъанларны олуб кечкенден сонъ, оладжакъларны — олмаздан эвель биле экен. Ана шу адамгъа хан эмир эткен: юзюк хырсызларыны тападжакъсынъ, деген. Энди о адам, эвинде апайынен бир озю тылсым бакъыб, сизни якъалав чарелерини тюшюне экен. Мукъайд олунъыз!

Юреклерине къоркъу тюшкен айдамакълар, чаресини тапыб, Аметни ольдюрмек къарарына келелер. Араларындан энъ яшы дей:

— Сиз отурыб турунъыз, мен барыб о Аметнинъ озюни, эвини, азбарыны корюб келейим. Сонъ шунъа коре арекет этермиз.

Буны айтыб, яш айдамакъ къалавдан атлай да, Аметнинъ эвининъ пенджересине келе. Явашдан, сакът-сакът бакъса, не корьсюн: Аметнинъ апайы, кетириб акъайынынъ къолуна

бир йымырта тутдыра. Амет, йымыртаны ала да, тюшюнджели-тюшюнджели:

— Бакъ, энди бири кельди,— дей.

Буны эшиткен айдамакъ, абдыраб, аман къобагъа, аркъадашлары янына къача да, шойле дей:

— Аман, раббим, Амет дегенинъиз адам дегиль де, шайтан экен. Алла бизни онынъ шеринден сакъласын. Мен, пенджересининъ янына барыб, эвининъ ичине бир козь ташлар-ташламаз, о аман, апайына багъыра: — Бакъ, энди бири кельди,— дей. Шу арада джуйрюк киби джельдириб зувмагъан олсам, о мени илле якъалайджакъ эди.

Аркъадашлары, яш айдамакънынъ айткъанына бирден бирге инана къоймайлар. Бу себебден эртеси куню орта айдамакъ да яшынен берабер кете.

Эвининъ ичинде кене дюнки ал текрарлана. Амет, апайы кетириб берген йымыртаны ала да, дей:

— Бакъ, бири даа кельди, — энди экев олдулар.

Буны эшитиб, айдамакъларнынъ экиси де къоркъуда къала ве, къайтыб, одаманларына дейлер:

— Иш мартавал, тутулдыкъ.

Одаман айдамакъ кене инанмай.

— Джюринъиз, озюм барыб корейим шуны, — дей.

Учюнджи куню айдамакълар учевлешиб Аметнинъ эвине кетелер. Шу куню де апайы Аметке йымырта узата. Амет йымыртаны ала да:

— Э-гей, апай, экевге бири даа къошулды, — энди учев олдулар, учев! — дей.

— Айткъанларынъыз догъру экен,— дей одаман айдамакъ. — Ишимиз керчекден де мартавал. Лякин тутулгъан йигит дегиль де, къуртулгъан йигитдир! Джюринъиз пешимден!

Буны айтыб, одаман айдамакъ, Аметнинъ къапусына бара ве рухсет сораб отурмай, къапуны тарс этиб ачыб, ичери кире. Кире де, кескин сеснен дей:

— Хангъа юзюк керекми? Мына юзюк, ал! Лякин, хангъа айтыб, джанымызны къыяджакъ олма, — озь джанынъны къыярмыз!

Амет, юзюк тапылгъанына севине. Лякин онынъ огюне экинджи бир меселе келиб чыкъа: «Юзюкни къайдан тапдым дерим я мен?». Апайы оны бу къара тюшюнджеден къуртара:

— Ёл тапылды, — дей апай. — Къаз сюрюси ичинде ханнынъ энъ севген эки къазы бар: акъ къаз ве къара къаз. Мен юзюкни акъ къазгъа едиририм. Юзюк онынъ ичинде олур.

Апай ойле де япа. Амет исе, ханнынъ къатына барыб, шойле дей:

— Хырсыз тапылды. Сарайынъызнынъ ичинде экен о хырсыз.

Хан шаша.

— Демесе, кимдир я о? — дей.

— Сизнинъ акъ къазынъыз!

— Лафынъы тюшюниб айт, эриф! Башда бир акъ къаз сафдиль айван, айнеджиликнинъ не олгъаныны да бильмей, ондан сонъ меним пармагъымдан юзюкни о айван насыл тартыб ала биледжек эди я?

— Юзюк акъ къазынъызнынъ къарнында сакълы тура.

Чаре ёкъ, хан, акъ къазыны сойдыра. Юзюк онынъ къарнындан чыкъа. Хан, Аметнинъ бу «икметине» шашыб къала ве эйилигине къаршылыкъ эйилик косьтерейим деб, Аметни озюнинъ багъчасына алыб чыкъа. Леззетли мейвалардан агъыз эткен сонъ, олар, ханнен Амет, бираз раатланаджакъ олуб, бири-биринден баягъы узакъ кутюклер устюне отуралар. Отура-отура, эр бири озь тюшюнджесине дала. Бирден ханнынъ тизине бир чегертки келиб къона. Хан оны къува, лякин чегертки бир даа айланыб къона. Хан бир даа къува. Чегертки текрар къона. Ахры-сонъу хан, чегерткининъ бу оюнындан безиб, тута да оны авучынен къапата.

Озь тюшюнджесине далыб, чегерткининъ оюнындан хабери олмай къалгъан Амет, бирден-бирге кене ханнынъ белялы суалини эшите:

— Сонъки тапмаджам,— дей хан.— Я сен оны тапарсынъ да, мен сенинъ намынъны, бу адам гъаибдан хабер бериджи, деб узакъларгъа джайратырым, я да сен оны тапмазсынъ да, мен сенинъ башынъны джеллядкъа кесдиририм.

Амет, буны эшитиб, пек яман къоркъа. Бойле мушкюль бир алгъа огърагъанына юрекден сызланыб, озь-озюне дей:

— Къуртулдынъ, къуртулдынъ да, бакъ энди тутулдынъ.

— Аферин! — дей хан ве авучыны ачыб, чегерткини йибере. — Тапдынъ! Мына о: къуртулды, къуртулды да, сонъ-сонъында тутулды.

Бойлеликнен, ич бир шейден хабери олмагъан Амет, тевеккель ерде орталыкъда «оладжакъны олмаздан эвель билинджи, гъаибдан хабер беридин» деген бир нам ала.

ЕЛДЖУЛАР

Бир молла, бир дюльгер, бир терзи ве бир де къуюмджы, берабер.лешиб, ёлгъа чыкъалар. Кете-кетелер амма, бараджакъ ерлерине барыб етмезден огюне, къаранлыкъ чёке. Булар, токътаб, геджелерини дагъынынъ ичинде кечирмеге меджбур олалар. Гедже къаранлыкъ экен. Этрафда кийиклер улуй, ель сызгъыра, терек-лер шувылдай. Елджулар бирлей-бирлей невбет бекле-ге къарар берелер.

Ильк невбет дюльгерге келе. Къалгъан учеви ята. Дюльгер, бош отурмагъа алышмагъанындан, терекининъ бир пытачыгъыны кесиб ала да, ёна-ёна, ондан бир кызчыкъ сурети ясай. Гузель бир къызчыкъ чыкъа.

Бираздан дюльгерининъ невбети бите. О, къызчыкъны терек тюбинде къалдырыб, раатланмагъа кете.

Терзи келе. О да, дюльгерининъ озю киби, тек турмаз бир адам олгъанындан, ишсиз не ападжагъыны бильмей, о ян-бу ян юре-юре де, терек тюбиндеки къызчыкъкъа раст келе. Къызчыкъны бегене.

— Чыплакъ да гъарибчик. Токъта, шуны бир кийиндирейим, — дей де, чантасындан эсбабларыны чыкъарыб, атлас, ипек парчаларындан къызчыкъкъа штан, антер тике, башына къыйычыкъ багълай.

Терзиден сонъ къуюмджы невбетке чыкъа. О да, джан сыкъысындан не япаджагъыны бильмей, баре тазе когетнинъ устюнде бир- эки чомпарлаз атлайым, дей де, дыб этиб, аркъасынен къызчыкънынъ устюне тюше.

— Вай, не гузель къызчыкъ,— дей.— Достларымдан дюльгернен терзи яхшы чалышкъанлар: къызчыкъны эм ёкъдан бар эткенлер, эм оны кийиндирген, къушандыргъанлар. Айса мен де оны бираз ярашдырайым, — дей де, эсбаблары чантасындан чыкъарыб, къызчыкъкъа кюпе, боюнджакъ такъа, пармакъларыны юзюкке толдыра.

Энди невбет моллагъа келе. О, бир кереден эм къоркъу, эм джан сыкъынтысы дуя. О ян-бу ян бакъа-бакъа адымлаб юргенде, ерде бир шейге чалына.

— Вай, хазине ола къоймасын, — деб эгилиб, чалынгъан шейини алыб бакъса, не корьсюн: бир къызчыкъ. Дюльгер оны ясагъан, терзи кийиндирген, къушандыргъан, къуюмджы да ярашдыргъан.

— Я мен къызчыкъкъа не япа билирим? — дей молла ве озь-озюне джеваб бере: — Мен оны ашаб олур эдим амма, языкълар олсун, ашалмай,— агъачдан ясалгъан.

КЪОЗЛАГЪАН КЪАЗАН

акъыр бир адамнынъ секиз джанлыкъ къорантасы бар экен. Бу къорантанынъ аш пиширмек ичюн олгъаны оладжагъы кучючик бир къазанчыгъы бар экен.

Бир кунь фукъаренинъ эвине къомшусы келе. Оджакъ устюнде асылы къазанчыкъны корюб:

— Бу къазанчыкъда пишкен аш къорантанъызгъа етеми? — деб сорай.

Факъырнынъ къарысы:

— Етмегенде не япайыкъ, башкъа къазанымыз ёкъ! — деб джеваб бере.

Къомшу, эвинден балабан бир къазан кетире. Бу къазанны фукъаренинъ къадынына бериб, оларнынъ уфакъ къазанларыны ала ве бир къач куньлерден къайтарыб кетиреджегини айта.

Къомшу, экинджи куню молланынъ эвине бара, ал-хатыр сораша ве сонъ кетмеге азырланыб:

— Молла эфенди,— дей, — мен сизлерни зияфетке чагъырмагъа кельдим. Ярын саба, байрам куню, бизге мусафирликке буюрынъыз.

Молла:

— Барыр эдим амма, ярын саба къадынынъ эвине чагъыртувлым, — деб джеваблана.

Къомшунынъ беклегени де бу джеваб экен.

— Айса не япайым, къысметинъиз олгъан сармаларны эвинъизге кетиреджекдирим даа,— дей.—Сарма алыб кельмеге буюкчерек бир къазан беринъиз.

Молла, пек севиниб, къарысына багъыра:

— Эй, апай, анавы балабан къазанны бер, саба кетиреджеклер,— дей.

Фукъаренинъ къомшусы, къазанны алыб, эвине кете. Молланынъ апайы исе, акъайынынъ устюне атылыб:

— Къарт попаз, къазанны кетирмеселер, не япармыз,— деб дарылмагъа башлай.

Молла, ашайджакъ сармаларыны козь огюне кетириб, дудакъларыны ялаб ала да:

— Къоркъма, апай, ярын саба къазанымыз сармагъа толуб келеджек,— дей.— Сыджакъ-сыджакъ ашармыз даа!

Экинджи куню сабасы молла софра башына багъдаш тёшеб отура да, сармаларны беклей. Лякин шу куню къазанны да, сармаларны да кетирмейлер. Арасы дёрт-беш кунь кече, кене кетирмейлер. Ялынъыз алтынджы куню фукъаренинъ къомшусы ярым къазан сарма ве бир де уфачыкъ къазан алыб келе. Молла, ичинде сарма олгъан къазанны ала , лякин уфакъ къазангъа токъунмай. Фукъаренинъ къомшусы тааджюбленгенден олуб:

— Буны да алынъыз, молла эдфенди, бу къазанчыкъ сизнинъ къазаннынъ баласыдыр, — дей.— Хаберим ёкъ эди, сизнинъ къазанынъыз локъса экен, сарма толдуруб кетиреджек олгъан кунюмнинъ сабасы эльдирекден мына бу къазанчыкъны догъурды. Дёрт кунь еринден турмай ятды. Сонъ, бир куньчик даа раатланайым, деди. Мен оны раатсызламадым. Бугунь вазиети бираз яхшыдыр, онынъ ичюн алыб кетейим дедим.

Молла, къомшу адамнынъ ахмакълыгъына куваныб, экн къазанны да ала. Фукъаренинъ къомшусы исе, савлукълаша да, эвине чыкъыб кете.

Арадан бираз вакъытлар кече. Бир кунь фукъаренинъ къомшусы кене молланынъ эвинде пейда ола.

— Молла эфенди,— дей о,— ярын саба маличими сояджагъым, къазанынъызны беринъиз де, сизге бираз къавурылгъан эт кетирейим,— дей.

Молла бу сеферинде бир сёз биле айтмай, рафдаки къазанны алыб бере. Фукъаренинъ къомшусы кеткен сонъ, молла, апайына айлана да:

— Бу дели бизге бир къазан даа алыб келеджек гъалилиба, — деб къувана.

Молла экинджи къазан акъкъында хаяллана тургъанда, къомшу адам фукъаренинъ эвине келе.

— Мен сизге уфакъ къазанынъыз ерине мына бу балабан къазанны кетирдим,— деб фукъаренинъ къадынына молланынъ къазаныны узата.— Энди меним къазанымны беринъиз.

Фукъаренинъ къадыны къомшусынынъ эйилигине пек къувана ве къазаныны къайтарыб бере.

Молле исе, къавурылгъан этке тамшаныб ве догъаджакъ къазанны беклеб, козьлерини ёлдан алмай. Лякин бир кунь къарай—къазан ёкъ, он кунь къарай—-къазан кене ёкъ. Арадан бир къач куньлер даа кече, сонъ насыл да олса, анавы адам келиб къала. Келе амма, бош къолнен, къазансыз, агълаб-агълаб келе.

Молла тааджюблене:

— Санъа не олду, биревлер хасталандымы, ольдюми? деб сорай.

Фукъаренинъ къомшусы козь яшларына сербестлик бериб:

— Эй, молла эфенди, сиз сораманъыз да, мен айтмайым, — деб такъмакълаб агълай. — Заваллычыкъ хасталыгъына даяналмады, чекишди-чекишди де, ана бугунь ольдю де кетди.

— Ким ольдю?

— Ким оледжек, къазанынъыз ольдю. О, ич мараз хасталыгъынен хаста экен. Чокъ азаб чекди. Бутюн экимлерни чагъырдым — чаре этмеди. Э, не япайыкъ, эпимизнинъ сонъки ёлумыз — къара топракъ. Алла рамет эйлесин!

Молла, ачувындан къарпуздай къызарыб, къомшу адамнынъ устюне атыла:

— Пеземек, сен не масал окъуйсынъ, джансыз шей олерми

Фукъаренинъ къомшусы озюни сыкъмадан:

— Неге ольмесин, — деб джеваблана. — Къазан бала къозлагъанда яхшы эди, ольгенде ярамаймы? Айды, чокъ янманъыз, не олмагъан шейдир, бугюн-ярын бельки рафдаки къазанларынъыздан бири даа къозлар.

АКЪЫЛЛЫ КЪЫЗ

Хан огълу, озюне къыз къыдырыб, ёлгъа чыкъа. Бир чокъ шеэр ве койлерни кечкен сонъ, кучючик бир эвнинъ алдында агъач парлаб тургъан бир къызны раст кетире. Сормадан-сокъмадан азбаргъа кире. Къыз, чагъырылмагъан бу мусафирни корьгенинен:

— Ой, бу къулакъсыз эвнинъ алла белясыны берсин,— дей.

Хан огълу бу сёзнинъ манасыны анълаб оламай, лякин сораб бильмекни озю ичюн ляйыкъсыз бир шей таный. О, къызнынъ янына барыб:

— Бабанъ къайда, ананъ къайда, не пиширесинъ? — деб сорай.

Къыз:

— Бабам ер девирмеге, анам бирини эки этмеге кетди, — дей. — Пиширген ашым беши минер, беши энердир.

Хан огълу бу сёзлернинъ манасыны анълаб бильмек ичюн чокъ тюшюниб бакъса да, акъыл кесдиралмай ве азбардан чыкъыб кетмеге меджбур ола.

Кете-кете, озень янында сабан сюрген бир къартчыкъны раст кетире. Селямлашалар. Хан огълу эшиткен сёзлерини къартчыкъкъа айта ве маналарыны анълатыб бермесини риджа эте.

— Эй, огълум, бойле адий бир шейнинъ манасыны да анълаб оламадынъмы? — деб кулюмсирей къарт. — Къыз, сени сынаб бакъкъан, сен исе тильсиз эшек киби къулакъларынъны салындырыб, агъыз ачыб къалгъансынъ. Динъле: къулакъсыз эв — копексиз эв демекдир. Эвде копек олгъанда сен сормадан-сокъмадан азбаргъа кирмез эдинъ. Бабасы ер девирмеге, яни сабан сюрмеге кеткен, анасы да бирни эки этмеге, яни эбанайлыкъкъа кеткен. Беши энер, беши минер дегени де, бакъла шорбасы пиширем демекдир. Бакъла пишеяткъанда, онынъ ярысы энер, ярысы да сув устюне чыкъар. Сонъ, насыл, анъладынъмы?

Хан огълу, шу дередже адий бир шейлернинъ аслына озь акъылынен иришемегенине утаныб, ёлуна реван ола. Козь огюне къызны кетириб тюшюнген сайын, къызгъа муаббети арта.

Хан огълу, сарайгъа къайтыб кельген сонъ, везирлерден энъ акъыллысы деб эсаблангъан бирини чагъыра да:

— Алтыны не япдынъ? — деб сорай.

Везир, хан огълунынъ къыз алдында шашыб къалгъаны киби, къулакъларыны салындыра да:

— Насыл алтыны? Анълаб оламайым, ачыкъ айтынъыз,— дей.

— Эй сени, даа везирлернинъ энъ акъыллысы эсаблана, — дей хан огълу. Озю исе «раббиге шукюр, менден де акъылсызлар бар экен де», деб къувана. Сонъ сёзюне девам этиб: — Айды, бойле шейни тюшюниб тапмакъ сенинъ акъыл ишинъ дегиль, бар да фелянча ердеки койлюден сораб биль, о, везир олмаса да, санъа баягъы акъыл огрете билир, — дей.

Везир, неге огърагъаныны бильмей, ёлгъа чыкъа. Экинджи купю сабанджы койлюнинъ янына барыб токътала. Агъыз арамакъ макъсадынен:

— Сен алтыны не япдынъ? — деб сорай.

Къарт, озюни сыкъмадан, джевабыны такъышдыра:

— Алтыны тартдым, создым, он экиге етишдиралмадым; дагъларны бувакъ басды, ашагъысына туман чёкди, дегирменим де бузылды, алым пек мушкюль олды,— дей.

Везир бу сёзлернинъ манасыны анъламакъ ичюн чокъ ташына, лякин акъыл кесдиралмай ве ахры- сонъу койлюнинъ озюнден сораб бильмеге меджбур ола:

— Къартым, бу сёзлернинъ манасы недир? — дей.

Къарт, кулюмсиреб:

— Мийсизлерден бири де сен экенсинъ де, къардашым, — дей. — Бойле адий шейлерни анълаб оламагъанынъ худжур бир шей. Ана отькен купь де тыпкъы сенинъ киби бир анъкъав кельген эди. Айтыб бердим, лякин анъладымы-ёкъмы, бильмейим.

Везир, сёз хан огълу акъкъында кеткенини дуюб, юрекден къувана. «Токъта сен, къопай огълан, мени масхара этдинъ, мен де сени бир дубарагъа огъратырым», деб тюшюне

— Айт, къартым, эр бир сёзюнъиз ичюн беш алтындан тёлерим, истесенъиз, мына пешин беш алтын берейим.

Къартчыкъ озюне узатылгъан алтын кисесини кери итеб:

— Акъыл базарда сатылыб алынгъан бир шей дегильдир,— дей де, сёзюне девам эте: — Алтынынъ манасы, алты айдыр; алтыны тартдым, создым, он экиге етишдирамадым дегеним де, алты ай чалышдым, он эки айгъа етишдиреалмадым демекдир. Дагъларны бувакъ басды дегеним, мына башымнынъ сачлары агъарды демекдир. Ашагъысына туман чёкди дегеним, козьлерим арув корьмей, туманлы коре башлады демекдир. Дегирменим бозулды дегеним де, агъызымда тишим къалмады демекдир. Эбет де бундан сонъ, меним алым мушкюль олмай насыл олсын.

Везир, къартчыкънынъ джевабларыны эшитиб, шашыб къала. Савлукълашкъанда мерагъыны къандырмакъ макъсадынен:

— Къартым, якъынларда сизинъ койге бир яш йигит келиб кетмедими? — деб сорай.

— Санъа ошар бир матюв келиб кеткен эди. О, меним къызым Теслиенен лаф этмеге ымтылгъан. Къызынынъ айткъанларындан бир шей анълаб оламагъанындан, манъа келиб акъыл танышды.

Везир, сарайгъа къайтыб келе. Алгъан джевабыны хан огълуна айтыб бере. Хан огълу, везирнинъ якъасыны кепе де бошамай.

— О къарткъа бар да, шу койнинъ энъ акъыллы къызынынъ адыны огрениб кель,— дей.

Везир, къопая бериб:

— О къызнынъ ады Теслиедир,— деб багъыра.

— Я бабасы ким экен?

Везир, хан огълуны мыскъылгъа алыб:

— Онынъ бабасы сизге акъыл огреткен сабанджы койлюдир,— деб джевабланa.

Хан огълу, утангъанындан, ер ярылса, ернинъ астына кириб кетмек дереджесине келе, ачувлана, везирни айдаб йибермек истей, лякин, насыл да олса, озюни эльге ала, бираз тынчлангъан сонъ:

— Мен сени шу къызгъа къудалыкъкъа йиберем,— дей.— Барыб о къызнынъ бабасына айт, къызыны келин этиб сарайгъа тюшюрмек истейим. Эминим, койлю къызы бойле бир теклифке къувана-къувана разылыкъ берир.

Везир кете. Шу купю сабанджынынъ эвинде къопуб, не ичюн кельгенини айтыб бере. Везир:

— Ана, къартлыгъынъда хан огълунынъ къайнатасы оладжакъсынъ,— деб иляве эте.

Къартчыкъ къуванмай, чырайыны сытыб, тюшюнджелерге дала. Сонъ, везирге айланыб:

— Къызымдан сорайыкъ, къыз не десе, о олур,— дей де, къызыны чагъырта. Къызына хан огълунынъ теклифини бильдире.

Везир:

— Хан огълу даа якъынларда сизинъ эвинъизге келиб кеткен эди, сени корюб дели-диване олуб къалды,— дей.

Къыз, бабасынынъ алдына тиз чёкюб:

— Бабай,— дей,— чокъдан ёкъкъа барамам, ёкъдан чокъкъа учыб барырым, — дей де, эв ичинден чыкъыб кете.

Везир къартчыкъдан:

— Къызынъыз не айтды, хан огълуна тиймеге разылыкъ бердими? — деб сорай.

Къартчыкъ анълата:

— Къызым: чокъдан ёкъкъа барамам деди, яни малы чокъкъа, акъылы ёкъкъа эрге чыкъамам, деди. Ёкъдан чокъкъа учыб барырым, деди, яни малы ёкъкъа, акъылы чокъкъа къуваныб эрге тиерим, деди.

Шай этиб сабанджы къызы хан огълунынъ къудасыны къайтарыб йибере.

КОСЕ ДАВАСЫ

вель заманларнынъ биринде Джаманакъда докъуз косе, Такъылда бир косе олгъан. Бу коселер, сыгъырларымызны бирликде бакъдырайыкъ, деб бир туварчы туткъанлар. Туварчынынъ айлыгъыны тёлемек вакъты кельген, Джаманакъ коселери баш тартмагъанлар, озь пайларыны бергенлер, Такъыл косеси исе баш тарткъан, бермейим деген. Джаманакъ коселери:

— А-а, бермейджек оламы? — деб ачувланалар,— Айса биз онъа джемаат котеги чекермиз, дейлер.

Джаманакъ коселери, чокъмар таякъларыны алыб, Такъыл косесини котеклемеге кетелер. Кетелер амма, джемаат котеги ашайджагыны эшиткен Такъыл косеси, сыгъырыны ала да, койден зура.

Кель заман, кет заман, куньлерден бир кунь Такъыл косеси бир сюрю мал айдаб, коюне къайтыб келе. Буны эшиткен Джаманакъ коселери, хош кельдиге барайыкъ, азыр малларны къайдан алгъаныны да огрениб къалырмыз, дейлер.

Джаманакъ коселери, Такъыл косесининъ азбарындаки малларны корьгенлеринен, кунджюликден тап делиреджек дереджеге келелер.

Селям-келямдан сонъ, Джаманакъ коселеринден бири:

— Сормасы айыб олмасын, бу къадар малны къайдан алдынъ? — дей.

Такъыл косеси, мыскъылнен джылмайыб:

— Къайдан дегенинъ не я? — дей.—Койден чыкъыб кеткен сонъ, сыгъырымы сойдым, гонъюнден тасма тильдим, бу тасмаларны Акъмесджидке алыб кетдим, базарда сатдым, тасмасына бир алтын алдым. Э, тасма сатыб байымакъ зор бир ишми?!

Джаманакъ коселери бир агъыздан:

— Айса биз де ойле япайыкъ, — дейлер, — тасма сатмакъ кярлы иш экен.

Такъыл косеси оларны къызышдырыб:

— Эбет, кярлы иш, тасмасы бир алтын, базарлыкъ этсенъиз эки де берирлер.

Кяр пешине тюшкен Джаманакъ коселери, эвлерине къайтыб келелер, баса-бас сыгъырларыны соялар, гоньлеринден тасма тилелер ве Акъмесджидке тасма сатмагъа кетелер. Лякин Акъмесджидни дёрт-беш кере айланыб чыкъсалар да,— «тасма! тасма!» деб богъаз керселер де, тасма алыджы тапылмай.

Ана, Джаманакъ коселери, сонъки параларыны масраф этиб, ач ве ачувлы бир алда, койлерине къайтыб келелер. Такъыл косесини, котеклемек дегиль, ольдюреджек олалар. Оракъ, чалгъы, балта, чапанен силяланыб, Такъыл косесини ольдюрмеге кетелер. Такъыл косеси бу сеферинде гъафлет къалыб, къачамай ве къапкъангъа тюше. Джаманакъ коселери онынъ якъасындан тутыб:

— Биз сени ольдюреджекмиз, сонъки сёзюнъни айт! — деб джекирелер.

Такъыл косеси:

— Э, не япайым, къабаатым олгъан сонъ ольдюрирсиз! — дей. — Меним сизге бир риджам бар, умид этем ки, ерине кетирирсиз.

Джаманакъ коселери:

— Тез айт, о да насыл риджадыр? — дейлер.

— Мени къолунъыздаки шу къоркунч силяларнен ольдюрменъиз. Сандыкъкъа къой да, денъизге ташланъыз, эйиси богъулыб олейим.

Джаманакъ коселери Такъыл косесини сандыкъкъа къоюб, денъиз кенарына алыб баралар ве сандыкъны денъиз ичине итеб йибермек ичюн дагъгъа сырыкъ кесмеге кетелер. Сандыкъ ичиндеки Такъыл косеси бу арада якъынларда

къойларнынъ мунърешкенини эшитиб ала ве богъаз кериб къычырмагъа башлай:

— Истемейим, истемейим, ольдюрсенъиз де алмам, къалдырсанъыз да алмам.

Чобан, сандыкъкъа якълашыб:

— Не багъырасынъ, не берелер де, не алмам дейсинъ? — деб сорай.

— Манъа зорнен падиша къызыны бермек истейлер, мен оны алмам, меним озюмнинъ севимлим бар, истемейим, истемейим...

Чобан, сандыкънынъ къапагъыны ачыб, косени сандыкъдан чыкъара.

— Сен истемесенъ, мен истейим, къойларны бакъыб тур, мен сандыкъкъа кирейим.

Такъыл косеси, къойларны айдаб, догъру азбарына алыб бара. Бу арада келиб къалгъан Джаманакъ коселери, сырыкънен сандыкъны денъизге итеб йиберелер, ве озьлери, Такъыл коюндеи кечиб Джаманакъкъа бармакъ ичюн, ёлгъа чыкъалар, Бакъсалар не корьсюнлер, Такъыл косеси азбар ичинде къой савуб отура.

— Олян, биз сени ольдюрген эдик, сен кене къайдан мараздан чыкъыб кельдинъ — дейлер. — Бу къойларны къайдан алдынъ?

— Сиз киби достларым олгъанда байымакъ зор бир меселеми? — дей Такъыл косеси. — Сиз сандыкъны итеб йибергенде мен «гъыркъ-гъыркъ» деб сув тюбюндеки къойларны сая эдим. Сув тюбюнде къой сюрю-сюрю. Эр бирисинде къыркъ къой. Ана меним «гъыркъ-гъыркъ» дегеним сюрю де шу эди. Къыркъ сюрю къойны сайыб, эвге кетирдим.

Ач козь коселер:

— Денъизде къой къалдымы? — деб сорайлар.

— Ялыда къум — денъиз тюбюнде къой,— деб Такъыл косеси Джаманакъ коселерини къызышдыра.— Тез-тез бирер сандыкъ япдырынъыз да, къой зияретине кетинъиз.

Джаманакъ коселери бирер дане сандыкъ япдырыб, денъиз ялысына янашдырыб къоялар. Бундан сонъ Такъыл косесине келиб:

— Ярдым эт, сандыкъларны денъизге ите,— дейлер.

Такъыл косеси:

— Эйликке кемлик япылмаз, ярдым этейим,— дей. — Эндиден сонъ бизим арамызда бир вакъыт дава олмаз, — деб къоша.

Такъыл косеси бири-бирининъ артындан сандыкъларны денъизге итеб йибере. Сандыкълар, бираз вакъыт ялдай-ялдай да, сонъ, батыб кетелер.

МЫРЗАНЕН НОГЪАЙ

Койлерден биринде къопай бир мырзанен фукъаре бир ногъай яшай экен. Ногъай пек шакъый ве азыр джеваб бир адам экен.

Мырза:

— Шу ногъайгъа ойле бир суаль берейим ки, омюр-билля джеваб тапамасын,— дей. Дей де, ногъайны озь эвине чагъыра.

— Ногъай, сени пек азыр джеваб бир адам дейлер. Къана бакъайым, меним суалиме джеваб берир экенсинъми?

Ногъай:

— Суалинъизни беринъиз, мырзам, акъылым етсе, джевабыны къайтарырым, — дей.

— Мына насыл суаль: аткъа «ат» дейлер, амма «мат» да дейлер, бу «маты» да не экен? «Тон» дейлер, амма «мон» да дейлер, я бу «моны» да не экен?

Ногъай меселенинъ фаркъына барыб:

— Сонъ, сонъ, мырзам, даа не дейлер? — деб мырзаны къызыкъдыра.

— «Эт» дейлер, амма «мет» де дейлер, я бу «мети» де не экен? «Къалпакъ» дейлер, амма «малпакъ» да дейлер, я бу «малпагъы» да не экен?

Ногъай:

— Мырзам, сиз пек буюк ве зор суаллер бердинъиз — дей. — Буларгъа джеваб бермек ичюн баягъы вакъыт

керек. Бир бош вакъыт тапкъанда отурыр-сёйлеширмиз.

Мырза разы ола, но ъай эвине къайтыб кете. Арасы бираз вакъытлар кече. Къыш куньлерининъ биринде ногъай мырзагъа келе:

— Мырзам, — дей, — бугунь авасы пек яхшы, авгъа кетмейикми? Эм анавы сизнинъ берген суаллеринъизни чезермиз.

Ногъай, эр вакъыт миниб юрген торы малийине мине, тонуны кие, башына да къышлыкъ къалпагъыны кечире. Аякъларыны юнь чылгъавнен сарыб, чарыкъларыны тартдырыб багълай. Торбасына да балабан бир кесек къаз эти къоя.

Мырза да, ич бир вакъыт ахырдан чыкъарылмагъан, сабангъа екильмеген, сувукъ да минильмеген назик асав айгъырына мине. Юфкъа къозу терисинден тикильген айланма эльтир къалпагъыны башына сокъа. Омузларына тар пичильген тонуны ташлай. Аякъларына ялтыравукъ чызмаларыны кие. Торбасына сувгъа пишкен балабан бир тавукъ къоя.

Ана, мырзанен ногъай экиси де азыр олгъан сонъ, ёлгъа чыкъалар. Аязгъа къаршы турыб, авгъа кетелер. Эндек бир ерге барыб еткен сонъ, мырза ногъайгъа:

— Айды, ногъайым, бу ерде бираз ял алыб, аз-бучукъ къапышайыкъ, — дей. — Авасы пек сувукъ, ичиме сувукъ тюше башлады.

— Ёкъ, мырзам, мында токътамайыкъ, къыргъа чыкъсакъ токътармыз,— дей ногъай ве ёлуна девам эте.

Насыл да олса, къыргъа чыкъалар. Аязнынъ адджысы даа зияде арта. Ногъай, мырзагъа чевирилиб:

— Мырзам,— дей,— атларны аязгъа къаршы къояйыкъ, атларымыз аязнен таныш олсунлар.

Шай да япалар. Атларны аязгъа къарата бериб багълайлар. Мырзанынъ аязгъа алышмагъан асавы ынъраша башлай, дир-дир къалтырай. Сувукъдан мырзанынъ тишлери де дёмбелек чала. Ногъай исе, озюни сыкъмадан:

— Мырзам, отьмек-мотьмек къапайыкъ да,— дей.

Ашамагъа отуралар. Мырза сувгъа пишкен тавукъны къалтыравукъ эллеринен торбадан чыкъара да, агъызына кетире, тишлеринен тарткъычламагъа башлай. Башлай амма, тавукъ бузлагъан, таш киби къатыб къалгъан. Ногъай исе, къаз этини къолуна алыб, куле-куле буюк бир иштианен кесек-кесек юта.

— Мырзам, сизге не олды, не анламайсынъыз, ач олмадынъызмы ёкъсам?

Мырза, ачувындан патлайджакъ дереджеге кельсе де, индемей, къалтыраб тура. Ногъай, мыскъылыны девам этиб, шойле дей:

— Мырзам, акъылынъызда олса, сиз менден бир къач суальлерге джеваб сорагъан эдинъиз. Истесенъиз, мен оларгъа джеваб берир эдим.

Мырза:

— Берсенъ-берирсинъ даа,— деб мырылдана.

Ногъай, мырзанынъ къалтыраб тургъан атыны косьтериб:

— «Мат» дегенлери, мырзам, мына будыр, «ат» дегенлери исе менимкидир,— дей.— «Тон» дегенлери мына меним устюмдедир, амма «мон» дегенлери сизнинъ тонунъыздыр.

Мырза, ачувланыб:

— Кульмеге ашыкъма, даа суал леримнинъ эписине джеваб тапамадынъ, — дей.

— Динълеиъиз, мырзам, къалгъанларына да джеваб алырсынъыз. Ана, меним башымдакине «къалпакъ» дерлер, сенинъ башынъдакине исе, — «малпакъ». Ачувланма, мырзам, ачувланма, сабыр эт, даа девамы бар. Мына, «эт» дегенлери меним элимдекидир, «мет» дегенлери бузлагъан тавукъ этидир.

Мырза, ачлыгъына, сувукъкъа ве ногъайнынъ азыр джевабкярлыгъына ачувланыб, козьлерини ногъайгъа акъыйта да:

— Я «чызма»-нен «мызма»-нынъ фаркъыны не айтмадынъ, тутулдынъмы? — дей.

Ногъай, озюни сыкъмадан, сёзюни девам эте:

— «Чызма» — дегенлери, мырзам, меним аякъларымы джылытыб туткъан чылгъавлы чарыкъларымдыр, амма «мызма» дегенлери анавы сизнинъ аякъларынъызны къалтыратыб тургъан ялтыравукъ шейлердир,— дей.— Къана, мырзам, даа суалинъиз бармы, мен джевабкъа азырым.

Мырза, сувукъдан аякълары устюнде секириб, къулакъларыны къолларынен ышкъылаб, тишлеринен чалгъы чалыб:

— Ёкъ-ёкъ, олды энди, айды эвге къайтайыкъ, — деб атына мине де, къайтыб кетелер.

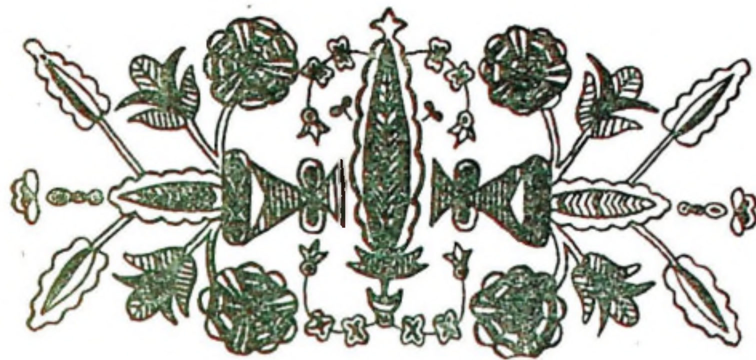

УЧЬ ТЫЛСЫМ

Учь огълу олгъан факъыр бир адам куньлерининъ биринде къолуна окъ алыб, авгъа кете. Чокъ долана амма, ич бир кийикке раст кельмей. Ниает, акъшам олуб, козь къаранлыгъы тюшеяткъан бир маальде, тюрлю тюсде, чешит колемде ве бичимде япракълары олгъан бир терекни коре. Бу насыл бир терекдир, деб сейир эткенде, далда аджаиб дюльберликде бир къуш эслей. Къарт, аман окъуны йибериб, къушны яралай. Яралангъан къуш исе, терекден юварланыб тюшкенинен, инсан тилинде сёйленмеге башлай:

— Къартым, джанынъ-къурбанынъ олайым, мени ольдюрме, меним этимден эп-бир чокъ хайыр корьмезсинъ, джанымны сакъла, эйилигинъни бош къалдырмам,— деб ялвара.

Къуш, бу сёзлерни айтыб, къанатлары тюбюнден дёрт букленген бир ипек явлукъ чыкъара да:

— Бу явлукъны ал, ач олгъанда ачарсынъ, софранъ деральдже джанынъ истеген ашларнен толуб къалыр,— дей.

Къарт, явлукъны алыб, эвине къайта. Къушнынъ айткъаны догъру экенми деб, софраны эвнинъ ортасына ерлештириб, явлукъны ача. Ачкъанынен, софранынъ устю дюньядаки энъ лезетли ашларнен толуб къала. Джанынъ не истей: татар ашмы, чиберекми, хурабиеми, бакълавамы — эписи бар, ялынъыз къуш сютю ёкъ.

Шу куньден сонъ къарт ве огъланлары раат-раат яшамагъа башлайлар. Софраларындан аш эксик олмай.

Кель кунь-кет кунь, арадан баягъы вакъытлар кече. Куньлерден бир кунь хан озь адамларынен авдан къайтаяткъанда, ял алмакъ ичюн, бу койнинъ якъынларына келиб токътай. Ашчысына:

— Бар да, билиб кель, бу койде тез-тез ашаб чыкъмагъа бир ер ёкъмы экен? — дей.

Ашчы кете ве чокъ эгленмеден къайтыб келе.

— Хан азретлери, тез-тез, лезетли аш ашамакъ истесенъиз, анавы копюр янындаки эвге бармакъ керек экен. Бутюн джемаат шу факъырнынъ эвинде пишкен ашларыны макътай.

Хан бу хаберге пек тааджюблене ве, къартнынъ эвине кириб, тёрдеки миндер устюне янбаш тюшюб отура. Бир нефес алыб етишдиргенндже, къартнынъ огъуллары янаша одадан табакъ-табакъ аш кетирмеге башлайлар. Эм ойле бир лезетли ашлар ки, ханнынъ къарны тойса да, козьлери тоймагъанындан, зорлай бериб ашай ве къурсагъы давулдай шишиб къала.

Белли я, ханлар ялынъыз ачкозь дегиль, бир де хиянет олалар. Бу хан да ашаб тойгъандан сонъ, тешеккюр айтаджагъы ерине, « бу джанбаз къартда гъалиба бир тылсым бар, бу тылсымны огрениб, ондан тутыб алмакъ керек», деб тюшюне.

Бир къач кунден падишанынъ сарайына насылдыр бир падишалыкъдан эльчилер келе. Хан, эджнеби мемлекет адамлары огюнде къопаймакъ истеб, къартны дераль чагъырыб кельмелерини эмир эте. Къаш ал дегенде, баш алмагъа азыр олгъан хан адамлары къартнынъ эвине сюриб кирелер де, оны тарткъычламагъа башлайлар:

— Тез ол, бир нефесде хан азретлери узурына етиш, — дейлер.

Къарт, озюни пек меджалсыз дуйгъанындан:

— Мен бармасам да олур, меним япаджакъларымны огълум да беджере билир, — дей ве ханнынъ мерамы не олгъаныны анълагъанындан, буюк огълунынъ къолуна гизлиден ипек явлукъны тутдыра.

Буюк огълан, сарайгъа барыб, ханнынъ эмирини эшиткен сонъ, шойле дей:

— Хан азретлери, эмиринъизге азырым, лякин софрагъа аш бериледжек вакъыткъаджек мени ашханада ялынъыз башыма къалдырманъызны риджа этем. Мен эр шейни бир озюм азырларым.

Хан, буюк огъланны ялыныыз башына къалдрыб, чыкъыб кете. Аш вакъты якълашкъанда, бу огълан пелер азырлады экен деб, кери къайтыб келе. Келе амма, орталыкъда ашнынъ къокъусы биле ёкъ. Хан, ачувындан къызарыб-бозарыб, джекирмеге башлай:

— Олян, арам эриф, аш къайда, сен мени мусафирлер алдында масхара этдинъ де! Мына шимди эмир бериб, башынъны джелляд этдиририм.

— Хан азретлери, аш бериледжек эвни косьтеринъиз, — дей.

— Сен менимнен айын-оюн ойнамакъ истейсинъми? — деб хан даа зияде ачувлана.

— Хан азретлери, сизлернен шакъа этмек манъа ляйыкъ бир шеймидир? Мусафирлеринъиз ачыкъса керек, сизлер манъа аш бериледжек оданы косьтеринъиз.

Ханнынъ ачувы бир томар киби богъазына тыкъылса да, огъланны денъеб корьмек ичюн:

— Ана, софралар шу одада тизильди, — деб балабан бир ханени косьтере.

Буюк огълан, хане ичине киргеинен, явлугъыны ача ве софралар, козь юмуб ачкъанджe, табакъ-табакъ ашларнен тола.

Хан, бу икметни корюб, шашыб къала. Тылсымны мытлакъ озь къолуна кечирмек ниетине къапыла. Мусафирлер сыйланыб, софралар джыйылгъан сонъ, хан буюк огъланга шойле дей:

— Сен акъикъатен уста бир йигит экенсинъ. Бойле йигитнинъ ери хан сарайында олмалы. Санъа озь къызымны берем. Бар, сен де бахытлы ол!

Эртеси куню хан буюк той япдырыб, къызыны факъыр къартнынъ буюк огълуна бере. Той акъшамы, къызнен огълан бир одада къалгъанда, хан къызы бабасынынъ айткъанларыны хатырлаб, киев балагъа ялтакълана да:

— Джандан азизим, шекерден лезизим, дюньяда бирден бир севимлим, бугюнден отеде сен менимсинъ. Бизим арамызда ич бир тюрлю сыр олмамакъ керек. Айт корейим, сенде насыл бир сыр бар?

Буюк огълан, хан къызынынъ сёзлерини акъикъат беллеб:

— Меним сырым мына бу явлукъдыр,— деб джебиндеки ипек явлукъны чыкъара.

Хан къызы да буны беклеб тура экен. О, аман явлукъны капкъач этиб, тутыб ала. Бу арада ичери беш аскер кириб, огъланнынъ къол-аякъларыны багълайлар ве догъру зиндангъа алыб барыб ташлайлар.

Факъыр къарт эм явлукъдан, эм де буюк огълундан къуру къала. Кене къара куньлер башлай. Ачлыкъдан не япаджагъыны бильмеген къарт, окъ алыб, кене авгъа кете. Азмы юре, чокъмы юре, кунеш къавушайым деб тургъан бир маальде, худжур япракълы терекнинъ янына барыб ете. Бакъса не корьсюн, терек устюнде биринджесінден даа дюльбер бир къуш къанат кериб тура. Къарт, нефакъа чыкъды деб къувана да, окъны козьлеб къушкъа догъру ата, къушны яралай. Яралангъан къуш, терекден юварланыб тюшкенинен, инсан тилинен сёйленмеге башлай:

— Къартым, джанынъ-къурбанынъ олайым, мени ольдюрме, эп бир меним этимден токъ олмазсынъ, джаныны сакъла, эйилигинъни бош къалдырмам, — деб ялвара.

Къуш, бу сёзлерни айтыб, къартнынъ огюне бош бир кисе ташлай.

— Бу тылсымлы киседир. Санъа пара керек олгъанда, оны силькерсинъ, кисе дераль алтынгъа толуб къалыр.

Къарт, кисени алыб, эвине къайтыб келе. Къушнынъ айткъаны догърумы экен деб, кисени силькиб бакъа. Силькенинен, кисе алтынгъа толуб къала.

Шу куньден сонъ къарт ве огълуллары раат-раат яшаб башлайлар, ич бир шейден замет чекмейлер. Койнинъ четинде балабан бир сарай япдыралар, бу сарайны корьген зенгинлер биле, онынъ дюльберлигине шашыб къалалар.

Кель заман, кет заман, куньлернинъ биринде хан, адамларынен авдан къайтаяткъанда, кене бу койнинъ четинде токътаб, ял алмагъа башлай. Бакъса не корьсюн, койнинъ четинде хан сарайындан да дюльбер ве ярашыкъ бир эв тура. Хан, бу эвде факъыр бир адам отургъаныны эшитиб, пакъыллыгъындан ком-кок кесиле. «Бу тиленчиде янъы бир тылсым пейда олды, бу тылсымны онынъ элинден тутыб алмакъ керек», деб тюшюне.

Хан, сарайына къайтыб кельген сонъ, адамларыны йибере де, къартны дераль сарайгъа алыб кельмелерини эмир эте. Къартнынъ эвине сюриб кельген хан адамлары, оны тарткъычламагъа башлайлар:

— Тез ол, бир нефесде хан азретлери узурына етиш, — дейлер.

Къарт:

— Мен бармасам да олур, меним япаджакъларымны огълум да беджерир, — деб кисени гизлиденн ортанджы огълунынъ къолуна тутдыра.

Ортанджы огълан, ханнынъ узурына келе. Хан, чатма къашларыны сытыб:

— Манъа ойле бир сарай япдыр ки, оны корьгенлер агъызларыны ачыб, шашыб къалсынлар,— дей.

— Хан азретлери, бойле бир сарай япдырмакъ ичюн пек чокъ пара керек.

— Пара-мара бильмейим, эмиримни ерине кетир, айткъанымны япмасанъ, агъанъ киби зинданда чюрерсинъ. Ярындан кеч къалмай ишке тюш!

— Хан азретлери, эмиринъизге азырым, лякин сабагъа къадар мени бир озюмни айры башымда къалдырманъызны риджа этем.

Ортанджы огъланны ялынъыз башына къалдыралар. О, джебиндеки кисени чыкъарыб, арды-сыра силькмеге башлай. Сабагъа къадар бир оба алтын топлана. Кунеш шавлелери киби парылдаб тургъан бу алтын обасыны келиб корьген ханнынъ козьлери айлана.

Азмы кече, чокъмы кече, аджаиб дюльберликде сарай япылыб бите. Хан, ортанджы огъланны озь янына чагъырыб, шойле дей:

— Сен акъикъатен икметли бир йигит экенсинъ. Бойле бир сарай къурыб чыкъмакъ дюньяда ич бир зенгиннинъ элинден кельмез. Сенинъ киби бир йигитнинъ ери эльбет де хан сарайында олмалы. Санъа къызымны берем, киевим олурсынъ.

Эртеси куню хан, той-дюгюн япдырыб, къызыны факъыр къартнынъ огълуна бере. Той акъшамы, къызнен огълан бир одада къалгъанда, хан къызы бабасынынъ айткъанларыны хатырлаб, ортанджы огъалангъа ялтакълана да, шойле дей:

— Джандан азизим, шекерден лезизим, дюньяда бирден-бир севимлим, бугуньден сонъ сен менимсинъ, мен сенинъим. Бизим арамызда ич бир тюрлю сыр олмамакъ керек. Айт бакъайым, сенде насыл бир сыр бар?

Хан къызынынъ мерамыны анъламагъан ортанджы огълан:

— Меним сырым мына бу киседир, — деб джебиндеки кисени чыкъарыб косьтере.

Хан къызына да бу керек экен. О, аман кисени къап-къач этиб, тутыб ала. Шу арада ичери беш аскер кириб, огъланнынъ къол-аякъларыны багълайлар ве догъру зинданга алыб кетиб ташлайлар.

Бойледжесине факъыр къарт эм явлукъдан, эм киседен, эм де эки огълундан марум къала. Кене къара куньлер башлай. Ачлыкъдан не япаджагъыны бильмеген къарт, Таз огълан деб лагъаблангъан кучюк огълуны янына алыб, авгъа кете. Азмы юрелер, чокъмы юрелер, насыл да олса акъшамгъа таба эльдирекден кене шу худжур япракълы терекнинъ янына барыб чыкъалар. Бакъсалар не корьсюнлер, терекнинъ пытагъы устюнде эвелькилеринден даа дюльбер, козь къамаштырыджы гузелликде бир къуш саланыб тура. Къарт, бугуньлик ашамагъа олур, деб, къувана да, яйыны тарта бериб, окъны къуушкъа йибере, къушны яралай. Яралангъан къуш терекден юварланыб тюшкенинен, инсан тилинен сёйленмеге башлай:

— Къартым, джанынъ-къурбанынъ олайым, мени ольдюрме, эп бир меним этим экинъизге етмез, джанымы сакъла, эйилигинъни бош къалдырмам.

Къуш, бу сёзлерни айтыб, къартнынъ огюне алтын бир окъ ташлай.

— Бу тылсымлы окъдыр. Бу окъдан атдынъмы, душманынъ къаерде олса-олсын, оны барыб тапар ве тыныш алдырмадан ольдюрир.

Къарт, чокъ къуванмаса да, окъны къолуна алыб, огълунен берабер эвге къайтмагъа башлай,. Ёлда пек чокъ кийикке раст келелер. Къарт, козьлемей атса да, окъ оларгъа барыб саплана. Бойледжесине къарт ве Таз огълан эвлерине бирер юк кийик алыб келелер.

Шу куньден сонъ къарт ве огълу авнен кечине башлайлар. Башлайлар амма, куньлерден бир кунь бу ерлерде хан пейда олуб, бутюн койлюлерни авгъа чыкъмагъа меджбур эте. Къарт да, алтын окъны алыб, авгъа чыкъа. Авджыларнынъ эписинден чокъ кийик ура. Буны корьген хан, пек тааджюбленив, «бу къартда янъы бир тылсым пейда олду», деб тюшюне ве тылсымны озь къолуна кечирмек ниетине къапыла.

Кель заман, кет заман, хан озь душманларына къаршы дженкке азырланмагъа башлай. О, пек чокъ аскер топлай. Дженкке кетеджекде, акъылына авджы къарт келиб къала. Бир къач атлыны чапдырыб, бу къартны дераль алыб кельмелерини эмир эте. Хан атлылары къартнынъ азбарына сюриб киреле, оны тарта-тарткъычлайлар ве:

— Тез ол, бир нефеседе хан азретлери узурына етиш,— дейлер.

Ханнынъ мерамыны анълагъан къарт:

— Мен бармасам да олур, меним япаджакъларымны огълум да беджере билир,— деб Таз огъланнынъ къолуна гизлиден алтын окъны тутдыра.

Таз огълан, хан аскерлерине къошулыб, дженкке кете. Ийлекяр хан исе, Таз огъланнынъ окъыны корьмек ичюн, оны аскерлернинъ арт сафында, озю янында къалдыра. Ханнынъ бойле япкъанына Таз огъланнынъ джаны агъырыб, ханга дей:

— Хан азретлери, мен санъа дженкде ярдым ичюн кельдим, сен исе мени аскерлернинъ арт сафында къалдырдынъ. Мен бу ерден душманларны корюб оламайым.

Таз огъланны ханнынъ эмиринен аскерлернинъ огдеки сафына къоялар. О, кунеште парылдагъан окъуны чыкъарыб, ардыны кесмеден атмагъа башлай. Авагъа йиберген эр бир окъы душманлардан бир къач данесининъ кевдесини делиб кече. Чокъкъа бармадан, Таз огъланнынъ ярдымынен, душман аскерлери енъилиб, хан енъишнен озь сарайына къайтыб келе. Аскер башы хан узурына келиб, Таз огъланнынъ къараманлыкъларыны айтыб бере.

— Хан азретлери, бу йигитнинъ япкъанлары ялынъыз бир къараманлыкъ дегиль де, тааджюб этиледжек бир муджизе эди,— дей.

Хан, Таз огъланнынъ къолундаки муджизели окъны озь элине кечирмек ичюн, оны сарайгъа чагъырта.

— Сен акъикъатен батыр бир йигит экенсинъ,— дей.— Бойле батырнынъ ери хан сарайында олмалы. Санъа къызымны берем. Киевим олурсынъ, бахт дерьясында ялдарсынъ.

Эртеси куню хан пек буюк бир той япдырыб, къызыны Таз огълангъа бере. Той акъшамы, Таз огълан къызнен бир одада къалгъанда, хан къызы бабасы айткъанларыны хатырлаб, киев балагъа ялтакълана да:

— Джандан азизим, шекерден лезизим, дюньяда бирденбир севимлим, бугуньден сонъ сен менимсинъ, мен де сенинъим,— дей.— Бизим арамызда ич бир тюрлю сыр олмамакъ керек. Айт бакъайым, сенде насыл бир тылсым бар.

Таз огълан, хан къызынынъ айнеджилигини анълаб:

— Бойле шейлерни бильмек къадын иши дегильдир, — дей ве окъны ястыкъ астына тыкъыб, тёшекке кире. Хан къызы исе, къоджасыны сыйлагъандан олуб, онъа бир мешребе юкълатыджы шербет бере. Таз огълан шербетни ичкенинен, къатты юкъуларгъа далыб, байылыб къала. Бундан файдалангъан хан къызы онынъ башы тюбиндеки алтын окъны ала ве дераль бабасына алыб кете.

Эртеси куню сабасы, Таз огълан юкъудан айыныб этрафына къараса, къадыны да, окъы да ёкъ. Къапкъангъа тюшкенини анълаб, къапудан сыпдырылыб чыкъа, азбар къапусы бекчилери яныдан гизлиден кечиб кете ве догъру дагъларгъа чекиле. Эвлерине барыб корюнмеге биле къоркъа.

Гъариб къарт муджизели ипек явлукъдан, киседен ве алтын окъдан, эм де учь огълундан марум къалгъан сонъ, яныгъындан олюб кете. Таз огълан, бу хаберни эшитиб, пек яна ве хандан интикъам аладжагъына ант эте.

Таз огълан, дагъларда бир озю къалыб, чокъ эзиетлер корюб кечире. Ахыр-сонъу муджизели терекни тапмакъынынъ пешине тюше. Чокъ куньлер доланыб юрген сонъ, Таз огълан бу терекнинъ янына барыб ете. Къыш вакъыты олса да, бу терекнинъ япракълары ем-ешиль экен, пытакълары устюнде шефталиге ошагъан насылдыр бир емишлер инджирлениб-пишиб тура экенлер. Таз огълан, бу насыл емишдир деб, терек устюнден бир мейва къопара ве агъызына кетириб къапыб бакъа. Къапыб бакъа амма, бирден башы устюнде эки бойнуз пейда ола. Таз огълан пек яман къоркъкъанындан, башыны силькиб, бойнузларыны тюшюрмек истей. Бу вакъыт бойнузлар терекдеки япракъларгъа токъуна ве тюшюб кетелер. Таз огълан бу муджизеге пек къуваныб:

— Мына манъа кереги де бу эди,— дей ве бир чувал шефтали, бир десте де япракъ топлаб, шеэрге кете. Шеэрге кельген сонъ, устюне тиленджи урбалары кие, япма сакъал ве мийыкъ такъыб, хан сарайынынъ къапулары алдына келе.

— Шекерден татлы, балдан баллы, язда беклер, къышда пишер, шефтали, шефтали! — деб багъырмагъа башлай.

Хан къызы, къыш маалинде шефтали саткъанларыны эшитиб, бабасына чапыб бара да:

— Бабачыгъым, шефтали саталар, бир къач дане алмазсынъмы? — дей.

Хан тааджюблениб:

— Къыш вакъытында о насыл шефталидир? — деб инанаджагъы кельмей, билиб кельмеси ичюн везирини йибере.

Везир памукъдай юмшакъ, алтындай сарарыб тургъан шефталилерни корюб, эписини сатыб ала. Таз огълан исе, параларыны джебине къоя, аман козьден чекиле.

Хан къызы, шефталилерни корьгенинен, бир данесини абул-къубул ютыб йибере. Сонъ бабасыны, везирлерни ве сарайдаки бутюн сойларыны сыйлай. Сыйлай амма, шу арасы башларында экишер дане бойнуз тюртиб чыкъа. Шашыб-шашмалаб къалалар, айван олдыкъ деб окюр-окюр агъламагъа башлайлар, козьге корюнмеге утаналар. Чокъдан-чокъ экимлерни, фалджыларны чагъыралар, ич бир шей файда бермей, алтын ве кумюш ялдызлы сарай ичинде мунърешиб, тюртюшиб юрелер. Сарайнынъ ичи айван араны киби сасыб къала.

Хан, не япаджагъыны бильмегенинден, бутюн ханлыгъына делляллар йибериб, эмирини бильдире:

— Мени, меним къызымны ве сарай адамларыны бу дертден ким де ифля эйлесе, тахтымны ве къызымны онъа беририм!

Таз огълан, бу хаберни эшитиб, сарайгъа келе. Джебинден бир япракъ чыкъарыб, ханнынъ бойнузына ышкъылай, бойнуз тюшюб кете.

Хан, Таз огъланнынъ муджизесине шашыб:

— Огълум, экинджи бойнузымны да тюшюр, тахтымны ве къызымны санъа беририм,— деб агъламагъа башлай.

— Къызынъны бир кере берген эдинъ, сагъ ол, энди керекмей. Манъа алтын окъны къайтарыб бер, о вакъыт эпинъизни ифля этерим.

Хан, бу йигит Таз огълан олгъаныны анълаб, пек яман ачувлана, лякин башкъа чареси олмагъанындан, алтын окъны къайтарыб бере. Таз огълан, окъны алгъанынен, хангъа къаршы козьлеб:

— Эй сени, ит огълу ит, энди ипек явлукънен кисени де къайтарыб бер! — дей. — Тез ол, ёкъса мына шимди арам джанынъны алырым!

Хан къызы хазинеге чапыб бара ве ипек явлукънен кисени алыб келе.

Таз огълан бу шейлерни алыб, зиндангъа кете. Яйны тартдыра бериб, окъны зиндан къапуларына догъру ата. Къапулар парча-кесек олуб кетелер. Ханнынъ зулумынен къапалыб, озьлерининъ олюмлерини беклеб тургъан мабуслернинъ эписи зиндандан чыкъалар. Таз огъланнынъ агъа-

лары да чыкъалар. О, агъаларындан бирине ипек явлукъны, экинджисине кисени бериб:

— Сарайгъа барынъыз, бугуньден башлаб, меним везирлерим оладжакъсынъыз, — дей.

Таз огълан, тахткъа чыкъыб, мемлекетни идаре этмеге башлай. Ханнынъ озю, къызы ве сарайдаки сой-акърабасы бойнузлы къалыб, тувар аранына багъланалар. Бутюн мемлекетнинъ адамлары, гедже-куньдюз сарайгъа келиб-кетиб, бу эки аякълы айванларнынъ мунърешкенлерини, тюртюшкенлерини сейир этелер.

ЛУКЪМАН ЭКИМ

Эвель заманларда залым ве мераметсиз бир падиша бар экен. Бу падишалыкъда Лукъман эким адында пек улема, пек алим бир адам яшай экен. Бу адам хасталарны дегалай, дертлерине дерман тапа ве ич кимседен пара алмай экен.

Падиша, Лукъман экимни севмей ве оны зиндангъа ташлата. Лукъман экимни терен бир къуюгъа ташлаб, къуюнынъ устюни бинъер батманлыкъ ташларнен ортелер.

Лукъман экимни зиндангъа ташламакънен, падиша, илимни, ферасетни ёкъ этмек истеген, лякин ферасет ёкъ этилирми? Лукъман эким де ольмеген. Онынъ, чешид отларнынъ шырасынен толу бир савуты бар экен. Лукъман бу ширадан эр кунь бир къач тамчы ичиб тургъанындан, ачлыкъ ве сувсызлыкъ чекмеген ве чокъ йыллар яшагъан. Падиша олюб кетсе де, Лукъман эким ольмеген.

Эски падиша ерине янъысы падишалыкъ эте башлагъан. О, даа да залым ве мераметсиз бир инсан экен. Къабаатсыз адамларнынъ къаны сель олуб акъызылгъан, козь яшлары тёкюльген. Амма бахытсызлыкъ ахыр-сонъу падишанынъ башына да келиб къонгъан. Падиша, дерманы тапылмаз маразларгъа огърагъан, бутюн мучелери тутулыб къалгъан. Гедже-куньдюз азаб чеккен, чекишкен, ахылдагъан-охылдагъан, амма сарай экимлери онынъ дердине дерман та-

памагъанлар. Ачувы къайнаб ташкъан падиша, бутюн экимлернинъ джелляд этильмесини эмир эткен

Падиша, олюмини беклеб тёшекде яткъан бир вакъытда, сарайгъа къарт бир адам келиб къала. Бу адам:

— Падишаим, Лукъман эким сагъ олайды, дердиньизге бир дерман тапар эди,— дей.

Падиша:

— О ким эди? — деб сорай.— Айтыб бер!

— Лукъман эким пек улеме бир адам эди, — деб къарт икяесини башлай.— О, яшайышнынъ сырларыны огрениб, инсаннынъ савлугъы ве хасталыкъларынынъ себеблерини анълагъан. О, факъыр-фукъаре демей, эр кесни девалай, мазлумларны къорчалай ве залымларгъа къаршы нефрет беслей эди. Бабанъ оны севмеди ве агъыр джезаларгъа огъратыб ольдюрди. О вакъытдан берли эки юзь ай кечди, улеманынъ энди кемиклери биле чюрюб къалгъандыр.

Бу сёзлерни эшиткен падиша, къуюнынъ темизленмесини — ачылмасыны эмир эте. Юзьлернен адамлар къуюны темизлемекнен огърашалар. Бир даа бакъсалар не корьсюнлер, къуюнынъ тюбинде айны шу Лукъман эким отура. О, ольмеген, амма, сачлары, къыш вакъытларында Чатыр дагънынъ тёпелери къарнен агъаргъан киби, ап-акъ олуб къалгъан.

Лукъман эким къуюнынъ ичинден чыкъыб:

— Кунешли, ачыкъ авада яшагъан инсанлар, менден не истейсинъиз, къуюны ачыб, мени чыкъармагъа сизни ким меджбур этди? — деб сорай.

Падиша хадимлери, Лукъман экимге падишанынъ насыл бир маразларгъа огърагъаныны айтыб берелер.

— Алимлернинъ алими, акърансыз улема Лукъман эким, сарайгъа келинъиз, падишаны корюнъиз, эгер онынъ дердине дерман тапсанъыз, падиша азретлери сизге алтындан сарайлар япдырыр,— дейлер.

Лукъман эким:

— Ёкъ, мен сарайгъа бармам, башкъаларынынъ джаныны аджымагъан адамнынъ джаныны олюмден къуртармам,— дей.

Падиша хадимлери Лукъман экимнинъ аякъларына тюшиб, ялвармагъа башлайлар:

— Падишаны аджымасанъ, бизлерни аджы,— дейлер.— Эгер о, сизнинъ сагъ олуб, сарайгъа кельмекден

баш тарткъанынъызны анъласа, бизлерден ич биримизни сагъ къалдырмаз, джелляд этер.

Лукъман эким, сарайгъа бармагъаны алда олюмге дучар этиледжек бу адамларгъа аджыныб, шойле дей:

— Яхшы, барырым, амма, шимдилик манъа токъунмагъыз, мен авлакъларда, табиат тынчлыгъында ялынъыз башыма къыркъ кунь ве къыркъ гедже кечирмек керекім.

Бу сёзлерни айтыб, Лукъман эким авлакъларгъа чыкъыб кете ве къыркъ кунь, къыркъ гедже вакъытыны терен тюшюнджелерде кечире. Къыркъынджы куню падишанынъ адамлары келиб, оны сарайгъа алыб кетелер.

Падиша, экимни дёрт козьнен беклеб тура экен ве онынъ кельмесине пек къувана. Лукъман эким падишанынъ юзюне бакъкъанынен, онынъ дердини анълай.

Лукъман эким падишадан:

— Огълунъ бармы? — деб сорай.

Падиша:

— Эльбет де, бар, я бу санъа не керек олды? — дей.

— Озюнъизни олюмден къуртармакъ ичюн, огълунъызны къурбан кетирмек керексинъиз. Бетинъизни огълунъызнынъ къанынен ювмасанъыз, сиз бу дертлерден бир вакъыт къуртулыб оламазсынъыз.

Падиша пек яман къоркъуб:

— Эй алимлернинъ алими, башкъа бир чаре тап, мен огълумны ольдюрмек истемейим,— дей.

— Дердиньизге дерман ялынъыз огълунъызнынъ къаны ола билир. Башкъа чаре ёкъ!

Бу сёзлерни айтыб, Лукъман эким сарайдан чыкъа. Падишанынъ азаблары эксильмей, даа зияде кучлеше. О, кене Лукъман экимни чагъырта.

— Не истесенъ талаб эт, ич бир шей аямам, тек хасталыгъыма чаре тап,— дей.

— Мен айтдым, бирден-бир чаре олса, о да огълунъызнынъ къурбан кетирильмесидир, — дей Лукъман эким.

Чекишювлерден сабыры тюкенген падиша:

— Яхшы, барсын сенинъ дегенинъ киби олсун, — дей. Лякин огълумнынъ союлгъаныны манъа косьтерме.

— Ёкъ, падиша, огълунъызнынъ союлгъаныны корьмесенъиз, онынъ сизге ич бир тюрлю файдасы олмаз, огълунъыз союлгъанда бакъыб турманъыз керек.

Падиша, артыкъ чыдаб оламагъанындан:

— Айды, насыл истесенъ, ойле яп! — деб багъыра.

Падиша огълуны кетириб, къолларыны сыджымлардан багълайлар. Лукъман эким гизлиден баланынъ бойнуна ичи къоюн къаны толу бир къувунъчыкъ иле. Бундан сонъ падишагъа мураджаат этерек:

— Энди мына бакъ, козьлеринъни юмма! — дей. Дей де, пычагъыны котериб, бирден баланынъ богъазына кетире ве къувунъчыкъны кесе. Савут ичиндеки къан былкъылдаб, легенге акъмагъа башлай.

Беш йыл девамында ериндеп къыбырдаб оламагъан падиша, къанны корьгенинен, тёшегинден атылыб тура да, огълуна догъру чапыб бара. Лукъман эким исе, онъа къан савутчыгъыны узатыб:

Кесильген огълунъызнынъ богъазы дегиль де, мына бу савутчыкъ эди, — дей.

Огълунынъ сагъ къалгъаныны корьген падиша, пек ямап къувана ве савулыб кеткенини дуймай къала.

— Эй алимлер алими, Лукъман эким! — дей падиша. — Огълумны олюмден, мени чекишмеден къуртардынъ, энди талаб эт, арзунъ недир?

— Падиша! Инсан къаны не къадар тесирли бир шей олгъаныны шимди озь козинъизнен корьдинъиз. Лякин адамнынъ олюми ялынъыз падишаларгъа дегиль де, бутюн адамларгъа чекильмез азаб, къайгъы ве къасевет кетире. Буны акъылдан чыкъарма ве залымлыгъынъы унут. Меним арзум будыр.

Падиша, Лукъман экимнинъ бу сёзлерини индемей кечире, джеваб бермеге сёз тапалмай. Везирлерине айтыб, бутюн халкъны зияфетке чагъырта. Зияфет къыркъ кунь ве къыркъ гедже девам эте. Башкъаларынынъ къаныны алышкъан падишагъа озь огълунынъ къаны насыл бир тесир къалдыргъаны акъкъында хабер бутюн мемлекетке джайрай.

АГЪЛАГЪАН НАР ВЕ КУЛЬГЕН АЙВА

ир заманда бар экен, бир заманда ёкъ экен, бир падишанынъ бир къадыны бар экен. Бу къадын докъуз кере локъса къалыб, эр кересинде къыз бала догъура. Падиша, къадыны огъул бала догъурмагъаны ичюн пек ямап кедерлепе ве бу къадын онунджы кере локъса къалгъанда:

— Ольген сонъ тахтымны къалдырмакъ ичюн манъа огълан бала керек, — дей. — Эгер бу кересинде де къыз бала догъурсанъ, мен сени де, къызынъны да тип-тири ерге комдюририм, — дей.

Заваллы къадын, гедже-куньдюз козь яшларыны тёкюб, огъул бала догъсын, деб дуа эте. Дуа эте амма, кене де къыз бала догъа. Бу къызчыкъ айнынъ он дёртю киби дюльбер бир бала экен. Лякин баланынъ дюльберлиги анасыны къувандырмай, о дакъикъасы-дакъикъасына озь олюмини беклеб тура. Буны дуйгъан эбанай:

— Къоркъма, бир чаресини тапармыз, — дей де, къызны огъландан айырды эткен ерге балавуздан бир сюмек япышдырыб къоя. Сонъ падишанынъ узурына пейда олуб:

— Эй, падишалар падишасы, мужделер олсун! Муждепер олсун! — дей. — Алла сизлерге айнынъ он дёрти киби дюльбер бир огълан бала берди.

Бу сёзлерни айтыб, эбанай баланынъ къындафыны ачыб косьтере. Падиша огълан бала догъгъанына пек яман къуванаб, къыркъ кунь, къыркъ гедже зияфет япа, мусафир сыйлай.

Арадан бир къач йыллар келиб кече. Сюннет вакъты ете. Ибраим деб адландырылгъан къыз, анасынынъ агълаб тургъаныны корюб:

— Анам, не ичюн агълайсынъыз, сизге не олду? — деб сорай.

— Эй балачыгъым, мен агъламай ким агъласын! ярын сени сюннет этеджеклер, эгер падиша бабанъ сенинъ къыз олгъанынъны корюб къалса, экимизни де тип-тири ерге комдюрир, — дей.

— Къоркъма, аначыгъым, мен бабамнынъ аякъларына тюшиб ялварырым, яшым дерим, сюннетни келеджек йылгъа къалдыр, дерим; бабам мени пек севе, риджамны ред этмез ве сюннетни башкъа бир вакъыткъа къалдырыр.

Эртеси куню саба къыз, бабасынынъ алдына бара, къолуны опе ве аякъларына тюшюб, ялвармагъа башлай.

Падиша:

— Агълама, козюмнинъ нуры, къысмет олса, сюннетни келеджек йыл япармыз, — дей.

Къыз, анасына чапыб бара, къуванчлы хаберни бильдире. Бильдире амма, куньлер кене де келиб кечелер, айлар оте ве экинджи йылнынъ сюннет вакъты келиб ете. Заваллы ана кене гъам-кедерлерге дала, къызчыгъынен бирликде джеллядларнынъ элине бериледжегини тюшюниб, гедже-куньдюз агълаб чыкъа. Анасынынъ козь яшларына аджынгъан къыз, окюр-окюр агълаб, кене бабасынынъ алдына бара, элини опе ве аякъларына тюшиб, ялвармагъа башлй. Падиша, бирден - бир огълуны инджытмамакъ ичюн:

— Яхшы, огълум, къысмет олса, сюннетни келеджек йыл япармыз· — дей.— Амма, акъылынъда тут, эки йыл риджанъны ред этмедим, учюнджи йыл исе сёзюмден къайтмам.

Ана-бала къуванышыб, кунлерини шенъ — шереметликде кечирелер. Лякин къачыныlмаз эджель киби, учюнджи йылнынъ сюннет вакъты да келиб къала. Ананынъ юрегини кене къара дертлер къаплаб ала. Къыз, анасыны къучакълаб ве онынънен бирликде козь яшлар тёкюб, шойле дей:

— Агълама, аначыгъым, мен сени де, озюмни де къуртарырым. Ярын сюннет вакътында мен энъ яхшы бир джюйрюкке атланыб, бу мемлекетден гъаиб олуб кетерим. Айнеджилигимизни кимсе анълаб оламаз.

Бу сёзлерни эшиткен ана даа зияде агълай, лякин башкъа чаре олмагъанындан, баласына эмген сютини элял эте де, огъурлы ёллар айта.

Сюннет куню падиша чёль ичинде чадырлар къурдыра, бутюн халкъны топлаб, сюннет тою япаджагъыны илян эте. Той азырлыгъы биткен сонъ «огълуны» чагъырыб, шойле дей:

— Огълум, Ибраим, сен энди беш яшынъа кельдинъ, сюннет олмакъ керексинъ. Умюд этем ки, бу кересинде ред этмезсинъ.

— Бабам, сюннетке мен азырым, бу кересинде сёзюнъден чыкъмам. Лякин сюннет олуб, акъайлар сырасына кечмезден эвель, балалыгъымнынъ бу сонъки куню аткъа миниб, бираз кезинмекни мусааде этинъиз. Умюд этем ки, бу сонъки риджамны ред этмезсинъиз.

Падиша, ич бир шей шекленмегенинден, атбакъарлардан бирини чагъыра да, огълуна кезинмек ичюн энъ яхшы джюйрюклерден бирини такъымлаб бермесини эмир эте.

Къыз, аткъа миниб, сарай азбарындан чыкъа, башыны атнынъ бойнуна ясландырыб, агъламагъа башлай. Бу арада апансыздан ат тильге келе ве инсан тилинен:

— Ибраим, не ичюн агълайсынъ? — деб сорай.

Къыз, бу муджизеге пек яман тааджюблене ве озюнинъ дердини айтыб бере.

— Агълама, джаным, мен сени къуртарырым. Нокъата бавымны къави тут, мен яйындан атылыб йиберильген окъ киби учыб кетерим.

Къыз нокъата бавны къолуна алыб, атнынъ боюнына эгиле, ат исе окъ олыб аскерлернинъ ичинден учыб кете. Падиша, козьлерини ачыб къапаткъандже, къыз козьден гъаиб олыб кете.

Падиша пек яман ачувлана ве «огълунынъ» пешинден энъ метинли атлыларыны йибере. Йибере амма, оларнынъ алты айда юрген ёлларыны къызнынъ аты бир куньде юрюб, еди дерья артындаки бир падишалыкъкъа барыб етелер. Ат чёль ичинде токътаб, къызгъа шойле дей:

— Еди дерьяны кечириб, сени хавфсыз бир ерге алыб кельдим. Шимдилик меним ишим битди, манъа къайтыб

кетмек керек. Ялынымдан учь къыл ал, эгер бир сыкълетке тюшсенъ, бу къылларны бири-бирине окъала, мен бир ан ичинде етиб келирим.

Къыз, атнынъ ялынларындан учь къыл ала ве озюнинъ азатчысына самимий тешекклюрлерини бильдириб, куньдогъуш тарафкъа ёней. Азмы кете, чокъмы кете, бир даа бакъса чёль ичинде аджаиб бир сарай коре. Сарайнынъ диварлары кумюшден, тёпеси исе алтындан экен. Бу сарайнынъ кенарында бир ашхана бар экен. Къыз дос-догъру бу ашханагъа барыб кире. Онда бир чокъ ашчылар оба-оба кобете, фулту, чиберек, къатлама пиширип къойгъан ве кене де аш пиширмекнен огъраша экенлер.

Къыз, ашчыларнынъ башына мураджаат этиб:

— Ашчы агъа, мени ашханагъа ишке алынъыз, кучими аямаздан гедже-куньдюз ишлерим,— дей.

Ашчы:

— Яхшы, алырмыз, бизге де адам керек эди, чалыша башла,— дей.

Къыз, чёюн башына чёкюб, чиберек къызартмагъа башлай. Куньдюзи ишлейлер, акъшамы ишлейлер, геджеси ишлейлер, эртеси куню де ишлейлер. Бу къадар ашнынъ неге кереклигине тааджюб эткен къыз:

— Ашчы агъа, бу къадар ашны насыл бир ачкозьге азырлайсынъыз? — деб сорай.

— Эй, огълум, сен сорама да, биз айтмайыкъ. Эр еди йылда бир кере падишанынъ сарайына къоркъунч бир дев учыб келе. Бу дев падишанынъ кокюсини ярыб, джигерлерини ашай. Бунъа да къанмай, сарай адамларыны да къыйыр-чыйыр этиб ташлай. Мына биз бу девнинъ ачкозьлигини бираз ятышдырмакъ ичюн, бу ашларны азырлаймыз. Девнинъ келеджек куню бугунь акъшамдыр.

Къыз, ашханадан бир кенаргъа чыкъыб, атнынъ ялынындан алгъан къылларыны бир-бирине окъалай. Шу саат ат пейда ола. Къыз, аткъа мураджаат этиб:

— Эй меним азатчым! — дей.— Бугунь акъшам бу сарайгъа къоркъунч бир дев учыб келеджек. Бу дев падишанынъ кокюсини ярыб, джигерлерини ашагъан сонъ, бу сарайда ишлеген адамларны да ольдюреджек. Айт, бу адамларны къуртармагъа бир чаре бармы?

— Мына бу къылычны ал. Дев, падишанынъ янына кельдими, оны бу къылычнен ур; о шу ерде олюб къалыр. Амма сакъ ол, бир даа урайым деме, экинджи урушда о бир даа джанланыб, сени де, мындаки бутюн адамларны да ольдюриб ташлар.

Къыз, къылычыны къолына алыб, гизлиден падишанынъ ятакъханелерине кире. Биринджи одада къара антерге бурюнген падишанынъ къадыны ятмакъда экен. Бундан сонъ о, экинджи одагъа кире — мында падишанынъ уйкен къызлары юкълай экенлер; олар да къара антерлер кийгенлер. Учюнджи одада падишанынъ энъ кучюк къызы ятмакъда экен. Бу къыз къызыл антер кийген. Онынъ дюльберлиги тильнен тасвирге кельмез бир дюлберлик экен. Огълан урбасы кийген бизим къыз падиша къызынынъ дюльберлигине айран къалыб, хайли бир вакъытлар-онъа бакъыб тура. Сонъ, ниает дёртюнджи одагъа кире. Бу оданынъ ортасында эльмаздан япылгъан къыркъ туякълы падиша тахты тура экен. Падишанынъ озю исе ап-акъ ипек кольмеклер кийген бир алда, яры букюлиб тахт устюнде юкъламакъда экен.

Вакъыт ятсы маалленини авгъан. Девнинъ келеджек вакъыты экен. Бу арада узакълардан иасылдыр бир дешет шатырдылар къопа, ер-кок титрей, орталыкъны къаранлыкъ баса. Бирден эвнинъ чардагъы ачылыб, падишанынъ одасы ичине бешарет бир дев келиб тюше. Къоркъунч панджаларыны кериб, падишанынъ кокюсине узата. Бу арада джесур къыз, къылычыны башы устюнде балкъылдатыб, бутюн кучюнен девнинъ бойнуна яндыра. Ойле бир яндыра ки, девнинъ башы бир кенаргъа атылыб кете ве бир къач керелер топ киби сычрай. Дев тишлерини гъыджырдатыб:

— Хр — р — р, — дей. — Йигит олсанъ, бир даа урчы!

Олеяткъан девнинъ бу юзсюзлигине ачувлангъан къыз, девни бир даа урмакъ ичюн къылычыны котере амма, атнынъ айткъанларыны хатырлаб, къылычыны кери ала, къынына кечире. Дев яткъан еринде олюб къала.

Къыз, девнинъ къулагъындан бир кошесини кесиб, джебине къоя ве эртеси куню сабасы кене ишке келе.

Саба падиша юкъудан уянгъанынен, озюнинъ усть-башына бакъа ве сагъ-селяметлигине эмин олгъан сонъ, пек яман къувана. «Хызметкярларым эсабда янъылдылар, девнинъ келеджек вакъыты кечкен акъшам олмаса керек», деб тюшюне. Бир даа бакъса не корьсюн, оданынъ ичини толдурыб, къоркъунч девнинъ джеседи ята экен. Падиша

шу дередже къоркъа ки, ап-акъ кесилиб, дуа окъумагъа башлай. Сонъ:

— Эй хызметкярларым, девни ким ольдюрди, мында кельсин, — деб багъыра.— Мени девнинъ панджаларындан къуртаргъан йигитке он бинъ алтын адагъан эдим, келиб алтынларыны алсын.

Падишанынъ сесини эшиткен везирлер бири къалмай топланыб келелер ве:

— Девни мен ольдюрдим... ёкъ, мен ольдюрдим,— деб давагъа тутушалар.

Падиша, бу даванынъ ахры олмайджагъыны бильгенинден:

— Айды, эпинъиз сагъ олунъыз, мына сизге он бинъ алтын, пай эт де алынъыз,— деб алтынларны ерге сепе. Ачкозь везирлер бири-бири устюне ябырылыб, алтынларны топламагъа башлайлар.

Падиша сарайдаки башкъа хызметкярларыны да чагъырыб, оларгъа да бирер алтындан бахшыш бере. Тек бир Ибраим кельмей. Ашчылар онъа тааджюблениб:

— Эй, бала, сен падиша бахшышыны не алмайсынъ, падишанынъ алтынлары битер, деб къоркъасынъмы? — дейлер.

Бу сёзлерден сонъ Ибраим де падишанынъ алдына бара ве:

— Падишам, сизлерни девнинъ панджасындан къуртаргъан меним, манъа насыл бир бахшыш берирсинъиз? — дей.

Падиша, бу сёзлерни эшитиб, пек яман ачувлана.

— Эй сени, арсыз бала, сенинъ айткъанларынъ недир? Сен мени мыскъылгъа алмакъ истейсинъми? Тез ол, козюмден джоюл!

Ибраим, падишанынъ инанмагъаныны корюб, джебинден девнинъ къулагъындан кесиб алгъан парчасыны чыкъара да, онъа узата.

— Мына, падишам, девни ольдюрген сонъ буны мен девнинъ къулагъындан кесиб алдым, — дей.

Падиша девнинъ къулагъына къараса не корьсюн, акъикъатен бир кесеги ёкъ экен.

Падиша пек тааджюблене.

— Сёзюм сёздир, менден не талаб этсенъ, ерине кетиририм.

— Падишам, манъа озь къызынъызны къадынлыкъкъа берменъизни истейим.

Падиша, бу яш баланынъ буюк талабына ачувланыб:

— Э — э, сенинъ истегинъ пек буюк экен,— дей.— Юзьлернен шахзаделер меним къызымны истедилер, мен эписини къайтарыб йибердим, энди къызымны сенинъ киби бир чыплакъ балагъа берейимми?

Ибраим-къыз, козьлерини ялтыратыб ве ачувланыб, падишагъа шойле дей:

— Падишам! Эгер сёзюнъизни тутмасанъыз, ишинъиз бар. Акъылда тутынъыз, меним къылычым тек бир девлерни дегиль, башкъаларыны да о бир дюньягъа йибере билир.

Падиша, бу сёзлерни эшиткенинен буз-бузлай. «Эгер мен бу яшнынъ талабыны ерине кетирмесем, о мени сагъ къалдырмаз», деб тюшюне.

Падиша:

— Яхшы, мен разым! — деб джеваблана.— Амма бу ишке къызым разы олурмы — ёкъмы, буны озюнден сораб бильмек керек. Эй, хызметкярларым, къызымны мында чагъырынъыз!

Падишанынъ къызы одагъа келиб кире. Падиша, къызына козь къысыб:

— Мына бу йигит сенинъ эринъ олмакъ истей, насыл, сен разысынъмы? — деб сорай.

— Бабам, — дей падишанынъ къызы,— мен сизнинъ дегенинъизге бир вакъыт къаршы кетиб оламам, лякин озь талиимни чезмек ичюн манъа бир гедже тюшюнмеге рухсет берменъизни риджа этем.

Ибраим гедженинъ кеч вакъытларында къызнынъ къапусы алдында пейда олуб, къапу арасындан бакъыб тура. Бир даа бакъса не корсюн, падишанынъ къызы эвнинъ ортасына бир таз къойыб, оны сувнен толдура. Шу дакъикъасы пенджере озь-озьлюгинден ачылыб, эв ичине акъ бир гогерджин учыб кире. Бу гогерджин сувгъа далыб, сув ичинден аджаиб бир яш олыб чыкъа. Бу яш, падиша къызынынъ янына келиб, оны къучакълай, назлай ве незакетлей. Падиша къызы сёнюк бир давушнен:

— Эй меним джандан азизим, шекерден лезизим! Къара талиим манъа сенинъ еринъе башкъа бир эр азырлагъан. Мен бабамнынъ ашчысына эрге чыкъмагъа меджбурым. Эгер мен бунъа разы олмасам, о, мени де, бабамны да оль-

дюре билир. Айт, насыл этейим де, бу арсыз ашчыдан къуртулайым?.

— Джаным! Ондан къуртулмакъ зор бир меселе дегиль. Ер асты падишасында, девлернинъ падишасында муджизели бир кузгю бар. Бу кузьгюге къарадынъмы, о, инсаннынъ эм кечмишини, эм де келеджегини косьтериб бере. Бу кузьгюни шу куньгедже ер юзюндеки ич бир адам корюб оламады. Бу кузьгюни алмакъ ичюн тырышкъан бутюн йигитлер ольдилер. Ана, сен де шу кузьгюни алыб кельмесини талаб эт. Кузьгюни кетирсенъ, санъа эрге чыкъарым, де.

Эртеси куню сабасына яш, кене де гогерджинге чевирилиб, учыб кете. Къыз исе падиша ве Ибраимнинъ алдында пейда олыб:

— Бабам, мен бу йигитке эрге чыкъмагъа разым, лякин тойдан эвель дев падишалыгъындаки кузьгюни алыб кельмесини истейим,— дей.

Ибраим:

— Яхшы, мен сенинъ истегинъни ерине кетиририм, — деб джеваблана.

Батыр къыз — Ибраим, сарайдан чыкъыб, джебиндеки къылларны чыкъара, оларны бир-бирине окъалай ве шу ан ат пейда ола. Ибраим аткъа озь ниетини бильдире. Ат исе:

— Бу къыйын бир шей дегильдир, сыртыма мин, — дей.

Къыз, атнынъ сыртына мингенинен, ат ель киби учыб кете ве девлернинъ падишалыгъына барыб ете.

— Ана биз девлернинъ падишалыгъына келиб етдик. Энди дереге тюш де, девлернинъ къобасыны тап. Къобагъа кирген сонъ девлернинъ бутюн аилесини корерсинъ. Эгер оларнынъ козьлери япыкъ исе, яхшы бильки, олар юкъламайлар, эр шейни коре ве сезелер. Амма козьлери ачыкъ олса, ич бир шейден къоркъма, демек олар юкълайлар. Сабырнен кузьгюни ал да, чыкъыб кет. Кузьгю энъ буюк девнинъ башы уджында асылы тура, амма, сакъ ол, кузьгюни алгъан сонъ артынъа айланыб бакъма.

Ибраим шай да япа. Кузьгюни алгъанынен къобадан чыкъыб къача ве, садыкъ атына миниб, сарайгъа къайтыб келе.

Падиша, Ибраимнинъ къолунда кузьгюни корьгенинен, ачувындан ап-акъ олуб къала.

Падишанынъ къызы:

— Бабам, бу йигит макътавгъа ляйыкъ бир адам экен,— дей.—Амма сонъки сёзюмни бильдирмезден эвель,манъа тюшюнмеге бир гедже даа вакъыт берменъизни риджа этем.

Айнеджи къыз, озь одасына чыкъыб кете. Гедже кене анавы гогерджин учыб келе ве яш бир йигитке чевириле. Къыз, олуб кечкенлерни яшкъа анълатыб:

— Энди мен не япайым, манъа насыл бир акъыл боресинъ? — деб сорай.

— Джаным! Кузьгюни алыб чыкъмакъ тап о къадар къыйын бир меселе дегиль эди. Бакъайыкъ, о Ифрит падишасынынъ муджизели ташыны тапыб кетирирми экен? Эльбет де о шу къоркъунч къоба ичинде олюб къалыр.

Эртеси куню сабасы къыз падиша ве Ибраимнинъ алдында пейда олуб:

— Бабам, мен бу йигитке эрге чыкъмагъа разым, лякин тойдан алдын Ифрит падишалыгъындаки муджизели ташны алыб кельмесини истейим, — дей.

Ибраим:

— Яхшы, мен сенинъ истегинъни ерине кетирмеге азырым, — деб джеваблана.

Ибраим-къыз кене де озь азатчысыны чагъыра.

— Ифрит падишалыгъындаки муджизели ташны тапмакъ мумкюнми? — деб сорай.

Ат, Ибраимни сыртына алыб, дерелерден-тёпелерден, денъизлерден-дерьялардан учыб, ичинден чыкъылмасы мумкюн олмагъан сыкъ бир дагъгъа алыб келе.

— Мына биз Ифрит падишасынынъ яшагъан ерине кельдик. Шимди сен бу тешикке кир. Онда бир къапу бар, о къапу дагъ буюкликде бир къаядан ибаретдир. Сол элинъни котериб, еди кере солдан сагъгъа сильте. Къая озь башына чевирилир ве санъа ёл ачылыр. Онынъ ичинде сен Ифритни корерсинъ. Онынъ башарет еди козю ялтыраб тура. Эгер онынъ орта козю ачыкъ ве къалгъанлары япыкъ олса, биль ки о юкъламай, бакъыб тура. Сен сагъ къолунънен сагъдан солгъа еди кере сильте. Бу вакъыт онынъ орта козю япылыб, кенардаки эки козю ачылыр. Демек Ифрит юкъугъа далды. Сен, ич бир шейден къоркъмадан, Ифритнинъ башы уджындаки алтын сандыкъны ачыб, онынъ ичиндеки муджизели ташны ал. Ташны алгъанынънен, артынъа айланыб бакъма, догъру чыкъыб кет. Сени къаргъаса да, лянетлер окъуса да, ич бир шейге къулакъ асма.

Къыз, джесюрликнен къобагъа кире ве атнынъ дегени киби япыб, муджизели ташны ала да, къобадан чыкъмагъа башлай. Чыкъмагъа башлай амма, юкъудан айынгъан Ифрит онынъ артындан къаргъышларыны ягъдырмагъа башлай:

— Лянетлер олсун санъа мельун бала! Эгер сен эркек исенъ къыз ол, къыз исенъ эркек ол!

Къыз къобадан чыкъкъанынен ат ондан:

— Сонъ, насыл, Ифрит сени къаргъадымы? — деб сорай.

— Къаргъады: эркек исенъ — къыз ол, къыз исенъ — эркек ол, деб лянетледи.

— Айса ишлер ёлунда экен: энди сен къыз дегиль де, йигитсинъ.

Къыз, атнынъ айткъанларына инанмайджакъ ола, лякин бакъыб корьсе, акъикъаген эркек олгъан. Ибраим къуванчындан не япаджагъыны бильмегенинден, атны къучакълай, онъа бинъ бир кере тешеккюрлер айта.

Ибраим сарайгъа къайтыб келе:

— Падишам, къызынъызнынъ арзусыны ерине кетирдим: муджизели таш мына будыр!

Ибраим, джебиндеки ташны чыкъарыб, падишагъа узата. Бу ташнынъ дёрт бир якъкъа тёккен нурындан сарайнынъ ичи япма-ярыкъ олуб къала.

Падишанынъ къызы дюльберлешиб кеткен бу яшны корьгенинен, юрегини севги алеви ала.

— Бабам, мен бу йигитнинъ къадыны олмагъа разым,— дей.

Къызнынъ сёзлерине ачувлангъан падишанынъ чересине ап-акъ кесилиб къала О, ашчы яшны башындан аткъармакъ ичюн шойле дей:

— Яхшы, той-дюгюн япыб, къызымны къадынлыкъкъа алырсынъ. Лякин тойдан эвель сарайны кереги киби ярашдырмакъ керек. Мен мында келиб кеткен туджджарлардан эшитиб къалдым — перилернинъ багъчасында аджаиб эки терек бар экен. Олардан бири айва, экинджиси нар экен. Бу тереклернинъ янына бир де бири пейда олдумы, нар козь яшлар тёкюб окюр-окюр агълай экен, шенъ айва исе,нарнынъ козь яшларыны мыскъылгъа алыб, къакъылдаб куле экен. Ана бу тереклерни сарайгъа кетирмек керек. Тереклерни кетирген кунюнъ той башлармыз.

Падиша, Ибраимге бойле бир вазифе бермекнен, оны ольдюрмек, гъаиб этмек истей, чюнки бу тереклерни адсыз-эсабсыз мыкъдарда джин аскерлери къаравуллаб тура экенлер.

Ибраим, падишанынъ сёзлерини динълеб:

— Яхшы, падишам, эмиринъизни ерине кетирмеге азырым, — дей де, сарайдан чыкъыб кете. Джебиндеки къылларны чыкъарыб, бир-бирине окъалай. Шу ан ат пейда ола. Ибраим аткъа озь ниетини бильдире. Ат исе:

— Э-ге, бу пек зор бир ишдир, — дей — Шу куньгедже дaa ич бир инсан шу тереклерни корьмеди.Не япайыкъ, тырышыб бакъармыз. Сыртыма мин!

Атнынъ аякълары ерден кесилиб, къуш киби учыб кете. Дерелерден-тёпелерден, денъизлерден-дерьялардан кечиб, сефернинъ единджи куню Къафдагъгъа барыб етелер. Бу дагънынъ тёпеси тап коклерге ете экен. Бир даа бакъсалар, дагънынъ этегиндеки учурым устюнде учь бала давалашыб тура. Ат, Ибраимге чевирилиб:

— Бу балалар, бабалары ольген сонъ къалгъан тылсымлы шейлерни болюшдириб оламагъанлары ичюн дава этелер. Оларнынъ чеккелешкенлери къой териси, калпакъ ве окъ ичюндир. Бу шейлер сенинъ къолунъда олмаса, сен ич бир вакъыт аджаиб тереклерге наиль оламазсынъ, — дей.

Ибраим, балаларгъа якъын бара да:

— Истесенъиз шу шейлерни болюшдирмеге мен сизге ярдым этер эдим, — дей.

Балалар бир агъыздан:

— Ярдым этинъиз, насыл бир шарт олмасын, биз разы олурмыз,— дейлер.

Ибраим, яйны къолуна алыб, сонъуна къадар тарта да, окъны дагъ артларына нишанлаб атыб йибере.

— Окъны биринджи ким кетирсе, бу шейлерни о алыр.

Балалар, окъ пешинден чапышыб кетелер, Ибраим исе шу ерде бир къач алтын къалдырыб, тылсымларны ала да, атланыб, ёлуна реван ола. Азмы кетелер, чокъмы кетелер, узакъдан перилернинъ багъчасыны корюб къалалар. Ат, токътаб:

— Энди къалпакъны кий — козьге корюнмез бир адам олурсынъ; териге отур — о сени коклерге чыкъарыб, перилер багъчасына къондырыр; онда эки терек корерсинъ — яйны тарт да, окъны бу эки терек арасына нишанлаб ат.

Бу вакъыт тереклер озьлери топракъдан чыкъыб, сенинъ къучагъынъа келиб ерлеширлер, — дей.

Ибраим тыпкъы атнынъ айткъаны киби япа. Тереклернинъ янына барыб къонгъаны киби, нар козь яшлар тёкюб агъламагъа, шенъ айва исе къакъылдаб кульмеге башлай. Буны эшиткен джин аскерлери тереклер янына йыгъылалар амма, ич бир шей корюб оламайлар Ибраим, фурсатдан файдаланыб, яйны тарта да, окъны тереклер арасына нишанлаб ата. Окъ тереклер арасындан отюб кечкенинен, тереклер тамырларынен ерден чыкъыб, Ибраимнинъ къучагъына келиб ерлешелер. Бу арада Ибраим терини тарткъычлай. Тери кене авелениб, коклерге котериле.

Ердеки джинлер, меселенинъ аслыны анълаб, сесшамата, яйгъара къопаралар амма, тылсымлы къалпакъ кийген Ибраимни корюб оламагъанларындан, бир шей япыб оламайлар.

Падиша къызы, Ибраимни къуванчнен къаршылаб ала. Падиша исе, бу белядан да къуртулгъан Ибраимни корюб, ачувындан ап-акъ кесиле, бутюн беденинен къалтырамагъа башлай ве ниает отургъан еринде юварланыб олюб къала.

Той-дюгюн къыркъ кунь, къыркъ гедже девам эте. Той софраларында тек бир къуш сютю етмей. Шай этиб, асрет асретине къавуша ве мурадларына иришелер.

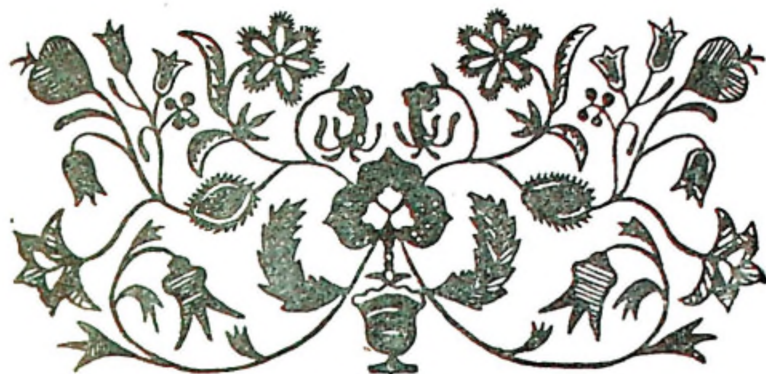

БЕШСАЛКЪЫМ БЕЙ

Яш бир чобан озь эвининъ огюнде юзюм кутюги отурта. Къач йылдан сонъ бу кутюкнинъ устюнде бир салкъым юзюм пейда ола. Лякин юзюм салкъымы пишейим деб тургъанда, насылдыр бир джанавар оны ашаб кете. Экинджи йылы кутюкде эки салкъым юзюм пейда ола. Лякин юзюмлерни кене де джанавар ашай. Бир къач йыллар шай текрарлана. Бешинджи йылы дегенде, кутюкде беш салкъым юзюм пейда ола.

— Энди бу йыл ягъма ёкъ, джанаварны мытлакъ тутарым,—деб чобан геджелери кутюк башында къаравул ята. Юзюм салкъымлары алтын киби сарарыб, кемалына келееткъан бир вакъытда ымпыс-тымпыс юрюб, тилки келе ве башыны узатыб, юзюмлерни ашамагъа азырлана. Азырлана амма, тилькининъ келеяткъаныны дуйгъан чобан, оны аман къуйрыгъындан къапышлай, авагъа котериб бир къач керелер ерге шыпырыб ура.

Тильки:

— Чобан акъа, этме-эйлеме, меним де санъа бир эйилигим олур, — деб инсан тилинен ялвармагъа башлай. — Менден не истесенъ — исте, эписини япарым, тек мени ольдюрме.

Тилькининъ инсанджасына сёйленгенине шашкъан чобан:

— Яхшы, тильки акъай, джанынъны сакъламагъа разым, амма бунынъ къаршылыгъына манъа падиша къызыны

алыб берирсинъ, — дей. — Лякин акъылда тут: башкъа тилькилер киби айнеджилик япыб, мени алдатмакъ истесенъ, мен сени кене тутар да, теринъ'ден чекмениме якъа япарым, къафа тасынъны да кутюк устюне къоярым.

— Меним сёзюм — сёздир, — дей Тильки акъай.— Мен асылзат тилькилерденим. Айткъанымны япарым, амма бу эйилигим ичюн кутюкдеки юзюмлерни де эр йыл мен ашарым.

Чобан бутюн бу айтылгъанларнен разы олыб, тильки акъайны бошаб йибере. Тильки исе, бир бащ олуб, догъру падишанынъ сарайына кете ве къапу бекчилерине:

— Мен дюньянынъ энъ зенгинлеринден бири олгъан Бешсалкъым бейден падишанынъ къызына къуда олуб кельдим. Падиша азретлерине хабер этинъиз, мени къабул этсинлер, — дей.

Падиша, бу хаберни эшиткенинен, Тильки акъайны къабул этмеге азыр олгъаныны бильдире. Тильки акъай исе, дёрт букюлиб падишагъа темени а эте ве тилини балландырыб, нуткъына башлай:

— Эй падишаларнынъ падишасы! Мени сизлеринъ узурынъызгъа Бешсалкъым бей ёллады. Зенгинликде дюнья юзюнде акъраны олмагъан бу адам, къызынъызны къадын этиб алмакъ истей. Бейимнинъ бейликлерининъ сынъыры олмагъаны киби, зенгинлигининъ де эсабы ёкъ. Девелерининъ сайысы къыркъ бинъдир, эшеклери элли бинъдир, атлары алтмыш бинъдир, къойлары етмиш бинъдир, эчкилерини исе, беш йылдан берли сайыб турсалар да, шу куньгедже ахырына чыкъамадылар. Алтын ве кумюшлерини сорама, олар чувал-чувал олуб ахырда туралар. Эй падишам, Бешсалкъым бейнинъ зенгинликлерини айтыб бермек ичюн ай ве йыллар да азлыкъ этер.

Падиша, тильки акъайнынъ баллы сёзларини дикъкъатнен динълеб, шойле бир джеваб бере:

— Яхшы, Бешсалкъым бейге къызымны бермеге разым ве лякин бу йигит тойдан эвель озюнинъ батырлыгъыны косьтермек керек. Бар, бейинъе айт, ачкозь девни тутыб, еди башыны да кесиб, манъа алыб кельсин. Бу дев мемлекетимизге аман бермей ве гедже-куньдюз бизлерни рааатсызлаб тура.

— Яхшы, падишам, арасы учь кунь биле кечмез, девнинъ еди башы да сарайгъа кетирилир, — деб тильки акъай эвге къайтыб кете.

Ёлда Тильки акъайнынъ огюне копеклеринен авгъа кетеяткъан бир авджы раст келе. Тильки акъай дубарадан къуртулайым деб, аман къоба ичине кириб кете. Кире амма, копек урювлери эп якъынлашмакъда. Тильки акъай джаныны сакъламакъ ичюн артына-огюне къарамадан къоба бойлаб кете бере. Азмы кете, чокъмы кете, бир даа бакъса не корьсюн, падишанынъ айткъан анавы еди башлы деви къобаны толдурыб ятмакъда экен. Дев еди башы устюндеки козьлерини Тильки акъайгъа тикиб:

— А-а, озь аякъларынънен юрюб кельдинъми? — деб, еди агъызынен бир вакъытда окюриб-сызгъырыб, аякъкъа тура. — Чокъ яхшы, чокъ яхшы, къарыным ачыкъкъан эди, шимди мен сени...

Дев, бу сёзлерни айтыб, Тильки акъайны къуйругъынен сарыб ала да, яваш-яваш агъызына кетире. Къалтыраб къалгъан Тильки акъай:

— Эй, къоркъунчлы джанаварлар падишасы! Сенинъ де сонъки кунинъ етди. Эджелинъ сени беклеб тура. Мен санъа хабер кетирдим. Олюмден къуртулыш даа кеч дегиль. Бираз къуйругъынъны бошат да, айтаджагъымны айтыб берейим. Шимди мени динълемесенъ, сонъ кеч олур.

Бу сёзлерни эшиткен дев, неге огърагъаныны бильмейиб, аман къуйругъыны бошай.

— Тез ол, айт, насыл олюмдир, мени ким ольдюрмек истей?

— Падиша азретлери, мемлекетиндеки бутюн аскерлерини топлаб, сенинъ ер асты сарайынъны сарыб алды. Сени ольдюрмек ве эбедиен сенден къуртулмакъ истей. Мына шимди бу аскерлер озьлерининъ кескин балта ве сюнгюлеринен сарайгъа киреджеклер ве сенинъ еди башынъны да кесиб, падишагъа алыб бараджакълар. Падиша азретлери сенинъ башларынъны сарай алдында къазыкъларгъа отуртыб къояджакъ. Тез ол, вакъыт кечирме, гизлен.

— Акъыл бер, сен акъыллы бир айвансынъ, къайда сакъланайым?

— Къайда деб тургъанынъ не я, фуруннынъ ичине кир, нефес алма, къыбырданма, онынъ ичинден сени кимсе тапамаз.

Дев, Тильки акъайнынъ сёзюне уйыб, фуруннынъ ичине кире. Тильки акъай исе, девни гизлегенден олуб, фуруннынъ агъызыны тобаннен толдура да, алевлетиб йибере. Дев, тютюнге богъулыб, яткъан еринде олюб-джайылыб къала.

Тильки акъай кене ёлуна реван ола. Ёлда раст кельген туджджарларгъа Бешсалькым бейнинъ зенгинликлерини макътай, онынъ эвинде мусафир олгъанларгъа чувал — чувал алтын багъышлагъаныны айтыб бере. Ёл бою ма:.ъгавларыны сачыб, ниает Тильки акъай чобаннынъ эвине къайтыб келе.

— Шорбаджым! Аваленъни ерине кетирдим: падиша азретлери къызыны санъа бермеге разы олды, лякин тойдан эвель ер асты падишасы девнинъ еди башыны ве терисини алыб кельменъни эмир этди.

— Э — э, Тильки акъай, бойле бир ишни беджермеге меним меджалым етерми?

— Шорбаджым! Бу о къадар зор бир иш дегильдир. Мен ярдым этерим. Лякин, мен ольген сонъ, меним джеседимни ач чакалларгъа ташламайджагъына ант эт, сёз бер.

— Тильки акъай, сен ольген сонъ сенинъ джеседининъи алтын къафеске къоюб, сарайда озь одамнынъ тёпесине асыб тутаджагъыма ант этем, сёз берем.

— Къыркъ деве ве бир де балта алыб, меним пешиме тюш!

Чобан, къыркъ деве ве бир де балта алыб, Тильки акъайнынъ пешине тюше. Бара, бара, девнинъ къобасына барыб кирелер. Къобанынъ ичи кесек-кесек алтын ве кумюш парчаларынен, чешид тюрли къыйметли ташларнен толу экен. Отуз докъуз деве алтын юклеселер де, къобадаки алтынлар кене эксильмей.

— Энди, шорбаджы, балтанен пычагъынъны ал да, фурунгъа кир, девнинъ башларыны кесиб, терисини сыдырыб ал. Къоркъма, дев озюнинъ арам джаныны энди чокъдан теслим этди.

Чобан, девнинъ еди башыны кесиб, терисини сыдырыб ала да, буларны къыркъынджы девеге юклей, сонъ девелерни айдаб, падишанынъ сарайына келелер. Падиша, алтын юклю девелерни ве къоркъунч девнинъ башларынен терисини корюб, Бешсалкъым бейнинъ зенгинлигине ве батырлыгъына шашыб къала. Оны озь киеви ве вариси, деб илян эте.

Бутюн падишалыкъда къыркъ кунь, къыркъ гедже той--дюгюн чалына. Ич кимсеге белли олмагъан чобан, падишалыкъда баш везир ола. Бешсалкъым бей деб намы бутюн мемлекетке джайрай.

Арадан бир къач йыл кече. Бешсалкъым бей озюне буюк эйиликлер япкъан Тильки акъайны текмиль эсинден чыкъара. Тильки акъайнынъ бунъа джаны агъырыб, Бешсалкъым бейни денъеб бакъмакъ истей. Ымпыс-тымпыс сарай азбарына сокъулыб падиша одасынынъ пенджереси алдында джайылыб ята: дерсинъ олюб къалгъан! Падишанынъ хызметкярлары бу хаберни дераль падишагъа бильдирелер. О исе:

— Не бакъыб къалдынъыз, тез ол, шу сасыкъ джеседни чёплюкке атынъыз! — деб эмир бере.

Тильки акъайны къуйругъындан тутыб, чёплюк обасы ичине котериб аталар. Аталар амма, Тильки акъай экинджи куню сабасы кене падишанынъ пенджереси алдына келиб, джайылыб ята. Бу хаберни эшиткен падиша:

— Бу не маразнынъ тилькисидир, сасымагъа башкъа бир ер тапмадымы?— дей. — Тез ол, шу сасыкъ джеседни ач чакалларгъа ташланъыз, бир даа оны козюм корьмесин.

Тильки акъайны къуйругъындан тутыб, орман ичине атсалар да, учюнджи куню сабасы кене падишанынъ пенджереси алдында пейда олыб, джайылыб ята. Энди учюнджи кере айни бир хаберни эшиткен падиша пек яман ачувланыб:

— Тез ол, бу сасыкъ лешни алынъыз да, терен бир чукъургъа комюнъиз! — дей. — Эгер о, меним пенджерем алдында бир даа пейда олса, эм тилькини, эм де сизни къуюгъа ташлатыб, устюнъизни ташнен къапатырым.

Падиша, бу сёзлерни айтмакъда олгъан арада, Тильки акъай джанланыб, эки аягъы устюне тура да:

— Эй, чобан огълу чобан! — дей. — Берген сёзюнъни унутдынъмы? Ольген сонъ мени алтын къафесде тутаджакъ сен дегильми эдинъ? Эйиликке къаршылыгъынъ кемликми? Чобан эдинъ, кене де чобан олуб къал!

Тильки акъай бу сёзлерни айта да, гъаиб олуб кете. Бир ан ичинде сарай чобаннынъ эвине чевириле, Бешсалкъым бей де кене эвелькн чобан олуб къала.

БУЮК ЛАМБАТ МАСАЛЫ

Къаплы-къуплы бакъалар
Къанатланды учмагъа,
Денъиздеки балыкълар
Кира тутды кочьмеге...
Акъмесджиднинъ минареси
Эгильди Салгъырдан сув ичмге.
Тутдым пиренинъ бирини. Анам басыб сойды
Алтмыш окъкъа эти чыкъды,
Етмиш окъкъа майы чыкъды.
Алдым чызмаларымны майладым.
Бирине етди, бирине етмеди.

Бир заманда бар экен, бир заманда ёкъ экен, бир падиша бар экен. Бу падишанынъ учь огълу бар экен.

Куньлерден бир кунь падиша хасталаныб, тёшекке тюше. Огълулларыны чагъырыб, оларгъа озь васиетини айта:

— Буюк огълум, мен ольсем, буюк коше сенинъ олур. Ортанджы огълум, мен ольсем, кучюк коше сенинъ олур. Кучюк огълум, мен ольсем, босагъа тюбю сенинъ олур,— дей де, оле.

Падишаны комген сонъ, падиша огълулары бир ерге келиб, мушавере япалар. Буюк огълан айта:

— Бабамызнынъ васиетини ерине кетирмек бизим борджумыздыр. О манъа буюк кошени васиет этди. Шунынъ ичюн мен озь кошемни къазмагъа башлайым.

Шай дей де, буюк огълан къолуна къазма алыб, буюк кошени къазмагъа башлай. Къаза, къаза амма, ич бир шей чыкъмай.

Сонъ, къазманы ортанджы огълан алыб, кучюк кошени къазмагъа башлай. Къаза, къаза амма, ич бир шей чыкъмай.

Энди невбет кучюк огълангъа келе. Къазманы алыб, босагъа тюбюни къазмагъа башлай. Бир даа бакъса не корьсюн, босагъа тюбюнден балабан бир куп алтын чыкъа.

Агъалары бу алтынны корюб, кучюк огъланнен давалашмагъа башлайлар. Буюк огълан, инатлыкъкъа урыб:

— Алтын менимкидир, сизге иссе бермем,— дей.

Учь огълан дава этеяткъанда, къапу алдына бир къарт келиб токътай ве даванынъ аслыны бильмек истей. Буюк огълан, къарткъа меселени анълата:

—Давамызны чезинъиз, алтынларны болюшдириб беринъиз, — дей.

Къарт шойле дей:

— Алтынларны болюшдирсем, бабанъызнынъ васиетини бозгъандан олурым. Бабанъыз, болюшдириб алынъыз демеген. Бабанъыз, буюк огълум буюк кошени алсын, деген, демек сени тахткъа минсеткен; ортанджы огълум кучюк кошени алсын деген, демек сени, ортанджы огъланны, агъанъньнъ янына везир эткен. Кучюк огълум босагъа тюбюни алсын деген, демек санъа, кучюк огълан, бабанъ бу алтынларны васиет эткен.

Шай этиб, бу къарт агъа-къардашларны барышдыра да, ёлуна джёней.

Буюк огълан падиша ола. Ортанджысы — везир, кучюк огълан исе купни аркъасына ура да, узакъ ёллар гъа чыкъа. Кете- кете, алты ай бир кузь кете. Айланыб бакъса, не корьсюн, ине бою ёл кеткен.

Бара, бара бир мейханеге барыб ете. Мейхане ичиндеки адамлар недир иче ве шенълениб йырлай экенлер. Кучюк огълан:

— Акъайлар, бу ичкенинъиз недир? — деб сорай.

— Ичкенимиз «зем-зем сувыдыр»,— дейлер.

— Сизнен софрагъа отурыб, шу сувнынъ дадыны бакъмакъ мумкюнми? — дей.

Мейханедекилер:

— Мумкюн, — дейлер ве онъа бир къаде ракъы къоюб берелер. Кучюк огъланъа берген ракъылары сонъкиси экен. Шунынъ ичюн:

— Энди невбет санъа кельди, ракъы ал да, къаделерни толдур, — дейлер.

Кучюк огълан, он алтын бериб, ракъы ала, къаделерни толдура. Ичелер амма, ракъынынъ сонъуны кене де кучюк огъланъа берелер. О, он алтын даа чыкъарыб бере. Бойледжесине бир къач керелер текрарлана, эр кересинде къаделерни толдурмакъ кучюк огъланнынъ пайына тюше. Сонъ-санъунда кучюк огълан сарушланыб, ерге йыкъылыб къала. Аякъдашлары исе купны алыб къачыб кетелер.

Бираздан кучюк огълан уяна. Уяна амма, не алтын бар, не де аякъдашлары. Не япсынъ, агъаларына къайтыб бара.

— Джаным агъаларым, манъа бираз ярдым этинъиз, бутюн алтынларымны хырсызлатдым,— дей.

Агъалары:

— Тез ол башымыздан ачыл, аладжагъынъны алдынъ, даа не баш кутесинъ? — деб оны къувалаб йиберелер.

Кучюк огълан, не япаджагъыны бильмей, башыны алыб, чёллер бою кете. Кете, кете, алты ай, бир кузь юре. Айланыб бакъса, не корьсюн, ине бою ёл кеткен.

Бара, бара, бир дереге барыб тюше. Бу деренинъ ичинде балабан бир лешнинъ янында багъдаш къурыб отургъан учь адамгъа раст келе. Бу адамлар, не акъкъындадыр, къавиль этиб отура экенлер.

Кучюк огълан:

— Бу лешнинъ этрафында не беклеб отурасынъыз? — деб сорай.

Лешнинъ башында отургъанлардан бири джеваб бере:

— Бизлер бу лешнинъ башында къыркъ йылдан берли отурамыз. Бу лешни бир де биримиз ашамакъ крекмиз. Лешни ким де биринджи оларакъ ашаса, о шу дакъикъасы оледжек. Шунынъ ичюн биз де «лешни сен аша», «ёкъ, сен аша», деб давалашыб отурамыз. Ярдым эт, бизим давамызны чез.

Кучюк огълан разы ола ве, элине пычакъ алыб, лешни болюшдирмеге башлай.

— Мына, — дей, — кемиклери санъа, сен демир арслансынъ; мына тамырлары, буларны экинджи йигит алсын ве къуш падишасы олсын, йымшагъы да санъа, учюнджи йигитке, сен къарынджа падишасысынъ.

Учеви де озь пайларыны ашамагъа башлайлар. Ашаб тойгъан сонъ, демир арслан кучюк огъланъа шай дей:

— Сен бизге буюк бир эйилик япдынъ, эйиликке кемлик олмаз, биз де санъа озь тешеккюримизни бильдирмек керекмиз

Бу сёзлерни айтыб, о, бир къягъыд устюне эки сатыр язы яза да, кучюк огъланъа узата:

— Мына,— дей,— биринджи сатырыны окъусанъ, демир арслан олурсынъ, экинджисини окъусанъ, кене инсангъа чевирилирсинъ.

Экинджиси де эки сатыр язы языб бере де:

— Биринджи сатырны окъусанъ, къуш падишасы олурсынъ, экинджисини окъусанъ, кене инсангъа чевирилирсинъ, — дей.

Энди невбет учюнджисине келе. О да эки сатыр язы языб бере де:

— Биринджи сатырны окъусанъ, къарынджа падишасы олурсынъ, экинджисини окъусанъ, кене инсангъа чевирилирсинъ.— дей.

Кучюк огълан, бу тылсымларны алыб, ёлгъа чыкъа. Кете, кете, алты ай, бир кузь кете. Айланыб бакъса, не корьсюн, ине бою ёл кеткен.

Бара, бара бир эндек ерге барыб ете. Бу ерде учь адам къавгъа этиб отура экен. Кучюк огълан олардан:

— Неге къавгъа этесинъиз? — деб сорай.

— Неге олсун,— дей олар,— бабамыздан бир куля, бир бош кисе ве бир де къылыч къалгъан эди. Ана бизлер бу шейлерни озь арамыз болюшдириб оламаймыз, къавгъа да шунынъ ичюн.

— Я бу шейлернинъ тылсымы недедир?

— Эгер къылычкъа: «бар, феляя ерни якъ-йыкъ» деб эмир этсенъ, барыр якъар-йыкъар да, озю къайтыб келир. Эгер бу бош кисе ичине колунъны къыркъ кере сокъуб чыкъарсанъ, о, алтынгъа толур Эгер бу куляны башынъа кийсенъ, козьнен корюльмез бир адам олурсынъ.

Кучюк огълан: «бу ахмакъ эрифлер бу шейлерни файдаланмагъа бильмезлер», деб тюшюне де, оларгъа шай дей:

— Разы олсанъыз, мен бу шейлерни сизлерге болюшдириб берир эдим.

Олар бир агъыздан:

— Болюшдириб бер, къардашым, бизим къавгъа битеджекке ошамай, — дейлер.

— Айса мени диңъленъиз. Меним бир окъум бар, эгер мен бу окъны чекиб атсам, о еди къат кокден кечиб кетер, Сизден къайсыңъыз да бу окънынъ артындан барыб етсе, шу шейлернинъ эписини о алыр. Разысызмы?

Агъа-къардашлар бир агъыздан:

— Разымыз, — дейлер.

Кучюк огълан окъуны ата, окъ еди къат кокден учыб кете. Агъа-къардашлар да окънынъ пешине тюшелер. Кучюк огълан къылычны, куляны ве бош кисени ала да, джебинден кягъытыны чыкъарыб, онынъ биринджи сатырыны окъуй. Бир ан ичинде къушкъа чевириле ве фырылдаб учыб кете. Уча-уча, бир койге барыб къона. Кягъытдаки экинджи сатыр языны окъуб, кене де инсангъа чевириле. Сонъ бир тул къадыннынъ эвине бара да:

— Огълу олмагъаннынъ огълу олайым, къызы олмагъаннынъ къызы олайым, — дей.

Тул къары онъа:

— Эй, огълум, мусафир къабул этмеси бир шей дегиль амма, ашамагъа отьмегим, ичмеге сувум, ятмагъа ерим ёкъ,— дей.

— Сен меним аналыгъым ол, сенинъ башкъа ич бир шейинъ манъа керек дегиль. Башым ичериде, аякъларым тышарыда олса да, къаилим, — дей.

Кучюк огълан о акъшам тул къадыннынъ эвинде геджелей. Экинджи куню сабаасы кой якъынларындаки шеэрге кете. Бир даа бакъса не бакъсын, шеэрнинъ ортасында инсан къафаларындан еди къатлы бир исар къургъанлар.

Кучюк огълан эвге къайтыб келе:

— Аналыкъ, аналыкъ, бу инсан башынен къалангъан еди къат исар насыл бир шейдир? — деб сорай.

— Насыл бир шей олсын, падишанынъ хынзырлыгъыдыр. Падишанынъ дюльберден дюльбер бир къызы бар. Бу къызнынъ да бир теразеси бар. Теразенинъ бир козю исарнынъ тышында, экинджиси исарнынъ ичиндедир. Падиша, теразенинъ тышдаки козюни алтыннен толдурыб бастыргъан адамгъа къызыны береджегини айтды. Ана бутюн дюньядан адамлар келиб, теразенинъ бу козюни алтыннен бастырмагъа тырышалар. Тырышалар амма, онынъ ичине не къадар алтын тёкселер де, оны бастыралмайлар. Падиша да оларнынъ башларыны кесиб, исар устюне къоя. Ана исар бойле мейдангъа кельди. Сакът ол, огълум, якъын барайым деме.

Кучюк огълан:

— Бойле олмаз, аналыгъым, инсанларны олюмден къуртармакъ керек,— дей де, аналыгъынен савлыкълашыб, шеэрге чыкъыб кете. Шеэр четине барыб еткен сонъ, бир сатыр языны окъуй да, къушкъа чевирилиб, догъру падиша къызынынъ эвининъ пенджересине барыб къона. Сонъ экинджи сатыр языны окъуй, кене де инсангъа чевириле. Бакъса не корьсюн, эв ичинде пуф тёшекде, пуф ястыкълар устюне ясланыб, падиша къызы ятмакъда экен. Онынъ янында къыркъ дане алаякъ доланыб юре. Олардан бири кире, бири чыкъа, падиша къызына аш кетире, ашата экенлер.

Падиша къызы, ашаб тойгъан сонъ, алаякълар онынъ силя-савутыны башы уджуна асыб, чыкъыб кетелер.

Кучюк огълан экинджи бир кягъытнынъ биринджи сатырыны окъуй да, къарынджагъа чевириле. Пенджеренинъ арасындан кучючик бир тешик тапыб, ичери сокъула. Сонъ, экинджи сатырны окъуб, кене де инсан ола. Къызнынъ башыны сыйпамагъа башлай. Къыз абдыраб уяна да, бирден силя-савутына япыша. Кучюк огъланны урыб, оны къыйыр-чыйыр этмек истей. Кучюк огълан исе, аман джебинден бир кягъыт чыкъарыб, онынъ биринджи сатырыны окъуй, дераль демир арслангъа чевириле. Къуйругъыны диваргъа шыпырта бериб:

— Къыбырдама, яки мына шимди джанынъны алырым, — дей.

Чаресиз къалгъан падиша къызы:

— Сен менден кучьли олыб чыкъдынъ, мен сенинъ къарынъ олмагъа разым,— дей.

— Разы олсанъ, теразенинъ сырыны ач.

— Бизим теразенинъ тышдаки козюнде инсан козю бар. Халкълар оны бильмейлер. Олар оны алтыннен бастырмакъ истейлер. Истейлер амма, инсан козю алтынгъа тоярмы? Эгер сен, бир авуч алтынгъа бир оймакъ топракъ къарыштырыб, теразенинъ тышдаки козюне тёксенъ, онынъ ичиндеки инсан козю кёрланыр ве теразе къапагъы ашагъы басар.

Экинджи куню танъ маалинде, хоразлар чагъырырчагъырмаз, Кучюк огълан исарнынъ башына бара. Мында

бутюн дюньядан джаным-джаным яшлар топланыб кельгенлер. Бир араба алтын кетириб, теразенинъ тышдаки козюне къоялар. Къоялар амма, теразе басмай. Даа да къоялар, терazе кене басмай. Бу вакъыт падиша озюнинъ джеллятларына эмир бере:

— Алтын къойыб, теразенинъ козюни бастырамагъан яшнынъ башыны кесинъиз! — дей.

Джеллятлар яшны къап-къач этелер де, олардан бириси балтасыны яшнынъ башы устюне котере. Бу ара теразе мейданында Кучюк огълан пейда олыб:

— Токътанъыз, кесменъиз! — деб багъыра. Сонъ падишагъа айланыб: — Падишам, бир куиь токътаб турынъыз, эгер ярын мен теразенинъ тышкъы козюни алтыннен бастырмасам, экимизнинъ башыны бир кереден кесерсинъиз,— дей.

Падиша Кучюк огъланнынъ истегинен разылашыб, яшны эртеси кунь сабасына къадар зиндангъа къапаталар.

Эртеси куню сабасы теразе мейданлыгъы кене де рыкъма-рыкъ адамнен толуб къала. Кучюк огълан да келе. Джебинден бош кисесини чыкъарыб, теразе козюне авдара да:

— Бош кисем толу чыкъсын, бош кисем толу чыкъсын,— деб текрарламагъа башлай;

Кучюк огъланынъ мерафетине кульгюнен бакъыб тургъан халкъ:

— Бош киседен алтын тёкем деб, башыны кестиреджек,— дейлер.— Ахмакъ я да диване бир яш олса керек. Мында арабанен алтын кетириб тёкдилер де, теразени бастырамадылар, амма бу огълан бош кисенен бастыраджакъ ола; языкъ, языкъ, нафеле ерде яш джаныны къурбан эте.

Халкъ, Кучюк огъланны аджыб, лакъырды этиб тургъан арада, о, ерден бир оймакъ топракъ ала да, алтыннен къарышдыра ве оны теразенинъ тышкъы козюне тёке. Теразенинъ козю дераль ашагъы баса. Буны корьген халкъ шашыб, айран олыб къала.

Кучюк огълан, падишагъа айлана да:

— Падишам, къавильде мен енъдим, энди зиндандаки яшны чыкъармакъ керексинъиз,— дей.

Яшны зиндандан чыкъарыб, теразе мейданына кетирелер; Кучюк огълан онъа:

— Меним азатым ол! — дей де, оны азат этиб йибере.

Кучюк огъланны падишанынъ сарайына алыб кетелер. Къыркъ кунь, къыркъ гедже той япалар, падишанынъ

къызыны Кучюк огълангъа берелер. Тойнынъ тамам къыркъынджы куню башкъа падишалыкъларнынъ ханзаделери топланыб, бу падишалыкъкъа къаршы дженк ачалар; падиша, озь къызыны оларгъа дегиль де, ады-эсамеси белли олмагъан бир яшкъа бергени ичюн ачувланыб, дженкке чыкъалар.

Падиша тюшюнджеге дала. Сонъ, шеэр ичине чыкъыб, козьге ким илишсе, оны ала да багълата. Падишанынъ бу зорбалыгъыны корьген Кучюк огълан, къарысына къайтыб келе ве:

— Бу сенинъ падиша бабанънынъ япкъанлары недир? — деб сорай.

— Не олсын, дженк этмеге адам топлай,— дей падиша къызы. — Меним санъа эрге чыкъкъанымны куньлеб, ханзаделер бизге къаршы дженк башладылар.

Кучюк огълан:

— Айса дженкнинъ себебчиси мен экеним даа, — дей.— Бабанъа айт, дженкке мени йиберсин, мен кетерим. Багълангъан адамларнынъ эписини бошатыб, эвли-эвине къайтарсын. Эгер, о адамларны чезиб бошамайджакъ олса, онынъ тахтыны мен озюм йыкъарым.

Падишанынъ къызы, бабасына келиб, киевининъ селямыны ве келямыны бильдире. Бу тар вакъытда не япаджагъыны бильмеген падиша разы ола ве багълангъан адамларнынъ эписининъ эвли-эвлерине къайтарыб йиберильмесини эмир эте.

Бундан сонъ, Кучюк огълан халкъ ортасында пейда ола да:

— Менимнен берабер дженкке кетмеге истеклилер бармы? — деб сорай;

Бири чыкъа да:

— Мен кетерим,— дей.

Дигер бири чыкъа да:

— Мен де кетерим,— дей.

Шай этиб, Кучюк огълан къыркъ деликъанлы яш топлай. Оларнынъ къыркъына да силя-савут, урба бериб, къушандыра-такъындыра. Сонъ къыркъына да къыркъ ат бере. Къарысынен савлыкълашыб, деликъанлы яшларнен берабер, дженкке кете.

Бара, бара бир озенге барыб етелер. Бакъсалар, не корсюнлер, озеннинъ къаршы тарафында о къадар аскер топлангъан ки, къум десенъ биле азлыкъ этеджек.

Кучюк огълан аскерлернинъ чокълугъындан къоркъа башлагъан деликъанлы яшларгъа шойле дей:
— Сиз мында къалыб, атларнынъ башларындан тутыб турынъыз. Мен мында адам олыб корюльсем де, озеннинъ къаршы тарафына кечкен сонъ демир арслангъа чевирилирим, душман аскерлери ичине тюшерим, оларны къырмагъа башларым. Сакъын, къоркъайым да къачайым, деменъиз. Сиз тек бакъыб отурынъыз.
Кете. Озеннинъ къаршы бетине еткеннен, демир арслан ола. Аскерлернинъ ортасына тюшиб, оларны къыйыр-чыйыр этмеге башлай. Ич бири аман тапамай. Къачкъан союны тута, къачмагъаныны къырыб ташлай. Атларнынъ тизлери боюнджа къан акъа. Сонъ, къайтыб, озеннинъ о тарафына чыкъа да , кене инсан ола.
Къыркъ деликъанлы яш ве Кучюк огълан атларына атланыб, ёлгъа чыкъалар.
Бара, бара бир къуюгъа барыб етелер. Кучюк огълан:
— Эвге бойле къанлы-манлы барылмаз, къуюгъа тюшейим де, бираз ювуныб чыкъайым,— дей де, атындан тюше ве къуюгъа саркъа. Саркъдым дегенде, сувгъа батыб кете.
Бир кунь беклейлер — ёкъ, эки кунь беклейлер,— ёкъ, учюнджи куню, къуюгъа тюшиб, Кучюк огъланны арамагъа башлайлар. Лякин онда да ёкъ.
— Энди не япайыкъ? — деб мушавере этелер.— Энди биз падишанынъ козюне не юзьнен корюнирмиз?
Деликъанлыларнынъ арасында тыпкъы киевге ошагъан бир йигит бар экен. Яшлар онъа:
— Къайтайыкъ да, Кучюк огъланнынъ къарысыны санъа берейик, — дейлер.— О абайламаз ве сени озь акъайы ерине къабул этер.
Олар падиша къызынынъ эвине баралар, къапуны къакъалар. Падишанынъ къызы.
— Кимдир о? — деб сорай.
Киевге ошагъан яш:
— Танымайсынъмы, мен кельдим, мен сенинъ къоджанъым,— дей.
Падиша къызы, къапу артындан:
— Меним къоджам къуш олыб келе де, пенджереге къона. Сонъ, къарынджагъа чевирилиб, пенджере арасындан эвге кире,— дей.

— Мен ёрулдым, къуш олмагъа такъатым, къарынджа олмагъа кучим къалмады.
— Ялан айтма, меним къоджамнынъ такъат ве кучю ич бир вакъыт битмей.
Деликъанлылар, падиша къызыны алдатамайджакъларыны анълаб, догърусыны айтмагъа къарар берелер.
— Дженкден енъишнен къайткъанда, къоджанъыз эвге къанлы-манлы къайтмакъ айыбдыр, деб, къуюгъа тюшди, устюни-башыны ювмакъ истеди. Лякин, къуюдан къайтыб чыкъмады. Къуюгъа тюшиб арасакъ да, оны тапамадыкъ. Падиша алдында къабаатлы олмайыкъ деб, киевге ошагъан бир аякъдашымызны киев ерине береджек олдыкъ, — дейлер.
Экинджи куню падишанынъ къызы бабасынынъ узурына келе де:
— Бабам, мен къоджамны арамагъа кетем,— дей.
Падиша, къызына языкъсыныб:
— Кетме къызым,— дей.— Энди оны къайдан тападжакъсынъ, о ольгендир. Мен санъа даа яхшысыны тапарым.
— Ёкъ, бабай, манъа башкъасы керек дегиль, ер астындан олса да, мен озь къоджамны тападжагъым,— деб падиша къызы кестириб айта.
Падиша, къызыны къандырмакъ мумкюн олмагъаныны бильген сонъ:
— Не япайым, къызым, кетсенъ-кетерсинъ даа,— дей.
Падишанынъ къызы, балабан бир сандыкъ ала. Онынъ ичине алтын, кумюш, эльмаз ве бир де давул къоя. Сонъ сандыкъкъа озю де кириб, бу сандыкъны озенге итеб йибермелерини эмир эте.
Шай да япалар. Сандыкъ ялдай-ялдай къуюя янына барыб токътай. Къыз сандыкъ ичинден чыкъа. Бир элине алтын, кумюш ве эльмазларны тута, экинджи элинен де давул чалмагъа башлай. Озю де вира ойнай.
Бир даа бакъса не корьсюн, къую ичинде Кокче обур пейда ола; Кокче обурнынъ къучагъында да онынъ къоджасы тура.
Падиша къызы, Кокче обурны корьген сонъ, даа да къызгъын ойнамагъа ве элиндеки алтын, кумюш ве эльмазларны шалтыратмагъа башлай.
Кокче обур:

— Манъа алтын, кумюш, эльмаз берсенъ, бу баланы санъа берир эдим, о да ойнар эди,— дей.
Падиша къызы:
— Чыкъар баланынъ башыны сувдан, сонъ беририм,— дей.
Кокче обур, Кучюк огъланнынъ башыны сувдан чыкъара. Падиша къызы да Кокче обургъа бирер дане алтын, кумюш, эльмаз бере. Озю исе эп ойнай ве къолундаки алтын, кумюш ве эльмазларны атыб-атыб тута. Давулны да чала бере.
Ачкозь Кокче обур:
— Алтын,кумюш, эльмаз даа бер де, бала да ойнасын,—дей.
Падиша къызы:
— Огъланны тизлерине къадар сувдан чыкъар, сонъ беририм, — дей.
Кокче обур Кучюк огъланны тизине къадар сувдан чыкъара. Падиша къызы Кокче обургъа бирер дане алтын, кумюш ве эльмаз даа бере. Озю исе эп ойнай ве къолундаки алтын, кумюш ве эльмазларны атыб-атыб тута. Давулны да чала бере.
Кокче обур:
— Даа бер! — дей.
Падиша къызы:
— Баланы эллеринъ устюне алыб косьтерсенъ, даа беририм,— дей.
Кокче обур Кучюк огъланны къолу устюне алыб котере. Бу анде Кучюк огълан бир сатыр язычы окъуй да, къуш олыб учыб кете. Бу ара орталыкъда ойле бир туфан къопа ки, гедженен куньдюз бир олыб къала. Къуш къыркъ кунь, къыркъ гедже учыб, зорнен къайнатасынынъ эвине келиб ете.
Къоджа къуртула, амма энди келин тутула. Кокче обур, падиша къызыны башда къуюю ичине, ондан да Баба дагъынынъ артындаки сарайына алыб кете.
Киев къайнатасынынъ узурына бара да:
— Бабам, мен къарымны арамагъа кетем. — дей.
Падиша, киевине языкъсыныб:
— Кетме, огълум,— дей.— Энди оны къайдан тападжакъсынъ, о ольгендир. Мен санъа даа яхшысыны тапарым.
— Ёкъ, бабай, манъа башкъасы керек дегиль, ер астындан олса да, мен озь къарымны тападжагъым,— деб кестириб айта.

Падиша, киевини къандырмакъ мумкюн олмагъаныны бильген сонъ:
— Не япайым, огълум, кетсенъ-кетерсинъ даа, — дей.
Кучюк огълан кете. Шеэр четине баргъан сонъ, кягъытыны чыкъарыб, бир сатыр язы окъуй. Шу арада къушкъа айлана ве учыб кете. Уча-уча, Баба дагънынъ устюне барыб ете, Кокче обурнынъ сарайы алдына барыб къона. Чивильдемеге башлай. Бираздан къапудан онынъ къарысы чыкъыб къала, къушны коре ве онынъ озь къоджасы олгъаныны анълай. Падиша къызынынъ артындан бир къач къадын даа чыкъа.
Къуш, къадынларгъа якъынлашыб:
— Сиз кимлерсинъиз? — деб сорай.
Къадынлар:
— Бизлер Кокче обурнынъ тылсымынынъ эсирлеримиз, — дейлер.
— Я сиз не ичюн Кокче обурнынъ тылсымыны сораб бильмейсинъиз?
— Я, биз ондан насыл, не деб сорайыкъ?
Къуш:
— Аналыгъым, — денъиз онъа, — сен энди яшагъанынъ къадар яшаб оламазсынъ. Айт, тылсымынъ недир? — денъиз. — Сен ольсенъ биз бир озюмиз бу дагълар ичинде ялынъыз башымыз не япармыз? Тылсымынъны айт, — деб зорланъыз да, яландан олса да, ункюр-ункюр агъланъыз.
Къадынлар, къушнынъ сёзюни тутыб, Кокче обургъа баралар, къушнынъ айткъаны киби япалар; Кокче обур оларгъа:
— Меним тылсымым сипиркидир, — дей.
Къадынлар, къушкъа къайтыб келе, обурнынъ сёзлерини айталар.
Къуш:
— Ялан айта, къарт обур, онынъ сыры сипирки дегильдир,— дей.— Сиз бар, кене агъланъыз, сырны бильмеден къайтыб кельменъиз.
Къадынлар кене Кокче обурнынъ алдына барыб ялвармагъа башлайлар.
— Аналыгъымыз, тылсымынъны айт, бизге бир раметлик быракъ, бу дагъ ичинде шашмалаб къалмайыкъ,— дейлер.
Кокче обур:
— Эй, сизни, ахмакълар! — дей.— Мен бу дюньягъа

демир къазыкъ киби къакъылгъаным, асла олеримми? Мен ич бир вакъыт ольмем! — деб кесеп-кес айта.

Къадынлар кене агълашалар.

— Тылсымынъны айт, тылсымынъны айт! — дейлер.

Кокче обур, къадынларнынъ агълавыны токътатыб оламайджагъыны анълагъан сонъ, сырыны ачмагъа меджбур ола.

— Фелян ерде къыркъ башлы бир аджедера бар. Бу аждера ольдюрильсе, онынъ башлары кесильсе, юрегиндеки къутучыкъ чыкъарылыб алынса, къутучыкънынъ къапагъы ачылса, бу къутучыкъ ичиндаки учь торгъайнынъ учи де парчаланса, иште мен о заман олерим, — дей.

Къадынлар, азбаргъа чыкъалар да, Кокче обурнынъ сырыны къушкъа айтыб берелер.

Къуш, бу лафларны эшиткенинен, къадынларнен савлыкълаша да, аман учыб кете.

Кете, кете бир чобаннынъ янына барыб къона. Бир сатыр язы окъуй да, кене инсангъа чевириле. Чобангъа селям бериб:

— Чобан акъай, къойларынъны манъа ышанмайсынъмы, бир къач куньлер бакъайым да, — дей. — Балалыкъдан эткен зенаатым эди, шимди къой бакъмасыны кене сагъындым.

Чобан:

— Мен, къардашым, ышанырым, амма шорбаджы ышаныр экенми? — дей.

— Сен шорбаджынъа бар да айт, бабамны, анамны корьмегеним чокъ йыллар олды, де, изин беринъиз де, селяметликке барыб келейим, къойларны бир къач куньлер къардашым бакъаджакъ, де.

Чобан, шорбаджысына бара. Шорбаджысы онъа:

— Эгер къардашынъ къойларны яхшы бакъаджакъ олса, бар да кель, — деб джеваб бере.

Чобан эвге кетеджекде, Кучюк огълан онъа шай дей:

— Къойларны учь кунь бакъарым, дёртюнджи куню мында етиб кель.

Чобан:

— Яхшы,— деб ана-бабасына кете.

О кеткен сонъ шорбаджы, чобан огълангъа келиб:

— Бакъ, огълум, сакът ол, мында бир аждера бар, сакъын онынъ орюшине тюшейим деме, о сени де ашар, къойларны да ашар,— дей.

Шорбаджы кеткен сонъ Кучюк огълан къойларны досдогъру аждеранынъ орюшине алыб бара ве шу ерде оларны джайдырыб къоя. Бир даа бакъса, къаршысына аждера чыкъа. Бу аждеранынъ бир дудагъы ер сипире, дигер дудагъы да кок сипире экен! «Зомп, зомп!» этиб, сюре де келе. Чобангъа якъын токъталыб:

— У-уф! — деб теренден нефес ала. — Къысметим бир эди, энди эки олды,— дей.

Кучюк огълан оны «кахпе огълу» деб яхшы сёге де:

— Къана, атыш керекми, тутуш керекми? — деб сорай.

Олар тутушалар. Аждера чобанны белинден тутыб, кокке котере де, фырландырыб ерге ойле бир ура ки, чобаннынъ аякълары тизлерине къадар ерге кире. Сонъ чобан аждераны къап-къач этиб, кунешкедже котериб, шыпыртыб ерге ойле ура ·ки, аждера кобегине къадар ерге кириб къ ла. Куреш уйлеге къадар девам эте. Аждера:

— Файтоз! — дей.

Кучюк огълан:

— Э, сен раатланмакъ истесенъ, мен де раатланырым даа,— дей.

Аждера:

— Эх, анавы чубар эркекнинъ къуйругъыны ашаса эдим, о вакъыт мен санъа мерафетимни костерир эдим амма,— дей.

Чобан да:

— Эх, шорбаджымнынъ хабери олыб, манъа бир ягълы комечнен бир бардакъ ягъ кетирсейди, мен де санъа мерафетимни косьтерир эдим амма,— дей.

Акъшам ола; Кучюк огълан, къойларны аждеранынъ орюшинден чыкъарыб, къошкъа алыб келе.

Къойлар гузель этиб тоялар. Шу куньгедже айван аягъы басмагъан аждера орюшинде отлаб, та къурсакълары шише.

Пахыл киби шорбаджы онъа дугю шорбасы пиширген. Не япсын, Кучюк огълан дугю олса да, ашай да, пиченлер устюне узаныб ята.

Сабасына шорбаджы эр кесден эвель турыб, къойларыны бакъа. Къойларнынъ бир кунь ичинде семирмеге башлагъанларыны коре. О: «къойлар аждеранынъ орюшинде отлагъангъа ошайлар,» деб тюшюне.

Кучюк огълан къойларны кене де айдаб алыб бара. Шорбаджы исе:

— Эй-эй, къары! — деб къадыныны уянта. — Мен бугюн яш чобаннынъ пешинден анъылайым, къойларны къайда айдай экен? — дей.

Шорбаджы, чобаннынъ пешинден кете ве къарт эмен тереги артына гизлениб, бакъыб тура. Бир даа бакъса не корсюн, чобан къойларны дос-догъру аждеранынъ орюшине айдаб кирсете. Шорбаджы:

— Хайырсыз куньде догъгъан бу огълан, къойларымны аждерагъа ашатаджакъ,— деб агъламагъа башлай.

Шай дер экеч, бир даа бакъса не корсюн, аждера атеш пускюртиб, къойларгъа келеятыр. Аждера чобангъа багъырыб:

— Къана, атыш керекми, тутушымы? — деб сорай.

Чобан сёгюниб:

— Атыш керекмей, бабанънынъ джанына йыланлар къуссын! — дей.— Кель, тутушайыкъ!

Тутушалар. Аждера чобанны ерден котериб, фырландырыб ойле бир ура ки, чобаннынъ аякълары тизлерине къадар ерге бата. Сонъ чобан аждераны къап-къач этиб котериб ала да, шыпыртыб ерге ойле бир ура ки, аждера кобегине къадар ерге кире.

Куреш уйлеге къадар девам эте. Аждера:

— Файтоз! — дей.

Кучюк огълан:

— Э, сен раатланмакъ истесенъ, мен де раатланырым даа, — дей.

Аждера:

— Эх, анавы къара къойнынъ къуйругъыны ашаса эдим, о вакъыт мен санъа мерафетими косьтерир эдим амма,— дей.

Чобан да:

— Сенинъ косьтереджек мерафетинъ шейми я! — дей. — Эх, шорбаджымнынъ хабери олыб да, манъа бир ягълы комечнен бир бардакъ ягъ кетирсейди, мен де санъа мерафетими косьтерир эдим амма, — дей.

Шорбаджы, бу сёзлерни эшитиб, эвине бара да, къарысына:

— Къары, бизим чобан орюшден къайтыб кельгендже, онъа яхшы ашлар пиширчи,— дей.

Акъшам ола. Кучюк огълан орюшден къойларны айдаб келе. Онынъ огюне пек леззетли ашлар къоялар. Кучюк огълан ашаб тойгъан сонъ, шорбаджынынъ къарысы онъа

эки къатлы тёшек тёшей. Чобан ятыб юкълай. Ойле къатты юкълай ки, шорбаджы оны ольди беллей.

Саба ачылгъанынен, чобан уяныб, къойларны орюшке айдаб кете.

Чобан кеткен сонъ, шорбаджы къарысына айта:

— Сен бир ягълы комеч бас, бир бардакъ да ягъ азырла.

Ягълы комечнен бир бардакъ ягъ азыр олгъан сонъ, шорбаджы оларны чекмени ичине къойыб, аркъасына ура да, ёлгъа чыкъа. Кене эмен тереги артында гизлениб, яш чобанны излеб тура.

Аждера келе. Олар кене тутушалар. Уйлеге къадар бири-бирини енъалмай, чекишиб туралар. Уйле маал-леринде аждера:

— Файтоз! — дей.

Кучюк огълан:

— Э, сен раатланмакъ истесенъ, мен де раатланырым даа, — дей.

Аждера:

— Эх, анавы сары къойнынъ къуйругъыны ашаса эдим, о вакъыт мен санъа мерафетими косьтерир эдим амма,— дей.

Чобан да:

— Чокъ кьопайыб турма, — дей. — Эх, шорбаджымнынъ хабери олыб да, манъа бир ягълы комечнен бир бардакъ ягъ кетирсейди, мен санъа озь мерафетими косьтерир эдим амма,— дей.

Шорбаджы, яш чобаннынъ бу сёзлерини эшитиб, терек артындан чапыб чыкъа да:

— Эй, огълан! — деб багъыра. — Мукъайт ол, санъа бир комечнен ягъ бардагъы юварлатам, барыб да аждеранынъ агъызына тюшмесин.

Шорбаджы комечни юварлата. Чобан оны эки элинен къапкъач этиб, ялмаб-юта. Сонъ ягъны алыб, оны да бир тынышда котериб ичиб йинбере. Бундан сонъ белиндеки къылычыны чыкъарыб:

— Якъ-йыкъ, къылычым! — дей де, аждеранынъ башы устюне силькимеге башлай. Бир ан ичинде аждеранынъ отуз докъуз башыны кесе. Онынъ ичини ярыб, къутучыкъны чыкъара да, джебине къоя.

Къангъа булангъан аждера:

— Йигит олсанъ, къыркъынджы башымы да кес! — дей.

Кучюк огълан:

— Бабамнынъ чифте козю дегильсинъ, барсын джанынъ талаша-талаша чыкъсын,— дей.

Акъшам ола. Кучюк огълан, къойларны аждеранынъ орюшинден чыкъарыб, къошкъа айдаб келе. Сабасына къойларны эски чобангъа теслим эте. Сонъ, шорбаджысына айланыб, шойле дей:

— Бугунь манъа Кучюк Ламбатдан адам кельсин! Дегирменкойден адам кельсин! Партенитден адам кельсин! Къызыл Ташдан адам кельсин! Гъурзуфдан адам кельсин! Алуштадан, Никитадан да адам кельсин! — деб эмир эте.

Айтылгъан койлернинъ эписине хабер этелер. Оларнынъ эписинден адам келе. Кучюк огълан, топлангъан джемааткъа бакъыб:

— Эй, джемаат, шимдиге къадар бу ерлерни насыл биле эдинъиз? — деб сорай.

Кельген джемаат да бир агъыздан:

— Насыл билейик, бу ерлерде бир аждера пейда олды, атымыз олса — оны ашай, сыгъырымыз олса — оны ашай, бир айвангъа аман бермей,— дейлер.— Аждеранынъ орюшине къуш биле аякъ басамай.

Кучюк огълан, сёзюни девам этиб, шойле дей:

— Джемаат, аждераны мен ольдюрдим, энди ондан къоркъманъыз, айванларынъызны аждера орюшине айдаб чыкъынъыз! Бу орюш джемаатнынъ олсын! Амма аранъыздан бир де бири чыкъыб, «бу орюш менимкидир» десе, мен о адамны эляк этерим!

Джемаат бу йигитнинъ косьтерген йигитлигине тешеккюрлер айтыб, шу куньден сонъ аждера орюшине «чобан орюши» деб ад берелер.

Кучюк огълан, джемаатнен савлыкълашыб, озь ёлуна кете. Буюк Ламбатдан чыкъкъан сонъ, бир сатыр языны окъуй да, къуш ола. Булутларгъа авелениб, Баба дагъынынъ устюне чыкъа, Кокче обурнынъ сарайына барыб къона. Джебиндеки къутучыкъны чыкъарыб, къапагъыны ача. Къутучыкъ ичинден бир торгъайны чыкъарыб, оны парча-кесек эте; Кокче обур инълемеге башлай. Сонъ, обурнынъ къапусына якълашыб, бир торгъайны даа парчалай. Кокче обур джан аляметинен чекишмеге башлай. Акъайыкъ козьлерини Кучюк огълангъа тикиб:

— Йигит олсанъ, учюнджи торгъайны да парчала, — дей.

Кучюк огълан:

— Бабамнынъ чифте козю дегильсинъ, барсын джанынъ талаша-талаша чыкъсын, — дей.

Кучюк огълан, Кокче обурнынъ сарайына кире. Эсир къадынларнынъ эписини бир ерге йыгъыб:

— Кокче обур сизлерни къаерлерден хырсызлаб кетирди? — деб сорай.

Къадынларнынъ бир къысмы:

— Куньбатыдан хырсызлаб кетирди,— дей.

Экинджи бир къысмы:

— Бизлерни исе куньдогъушдан хырсызлаб кетирди, — дей.

Кучюк огълан, къуш олыб, оларнынъ эписини ватанларына ташый. Энъ сонъу озь къадыныны ала да, къайнатасынынъ эвине къайтыб келе.

Къыркъ кунь, къыркъ гедже янъыдан той этелер.

Асрет-асретине къавушыб, акъ мурадына иришелер.

АЮВ КЪУЛАКЪ ОГЪЛАН

Койлерден биринде фукъаре бир адамнынъ пек дюльбер бир къызы бар экен. Бу къызны истеб, чокъ ерлерден къудалар келе, къызнынъ бабасы разы олмай. «Эль къолуна тюшиб, къызым хор олмасын», дей.

Къызнынъ дюльберлиги хабери падиша везирине барыб ете. Везир меракълана, «аджеба бу къыз айткъанлары киби керчекден де дюльбер экенми», деб тюшюне ве, атланыб, анавы факъырнынъ эвине кете. Бу вакъыт къыз азбар ичинде къуюдан сув тартмакъда экен. Везир, къызны корьгени киби бегене ве оны къадын этиб алмакъ къарарына келе. Къызнынъ бабасы, везирнинъ байлыгъына къызыб, разылыкъ бере.

Чокъ кечмеден той-дюгюн башлана. Тойнынъ учюнджи куню аюв ойнатыб, той азбарында аювджы бир яш пейда ола. Келин янындаки къызлар: «Достумыз аювны сейир этиб, бираз эгленсин», деб келинни азбаргъа алыб чыкъалар. Алыб чыкъалар амма, аюв, ойнагъан еринде бирден токъталыб, келинге козь тикиб бакъыб къала. Къызлар, аюв мына шимди къызнынъ устюне атылыб, парчалар, деб къоркъалар да, келинни эвге алыб кирелер.

Гедженинъ бир вакъытында насылдыр бир тасырдылар эшитиле, пенджере къакъылгъандай ола. Къыз, бу насыл бир давушдыр, деб пенджерени ачыб бакъайым дегенде, пенджере тюбюндеки аюв оны къап-къач эте де, алыб къача. Къызны та узакъларгъа, чыкъылмаз дагъларгъа алыб бара, къаялар арасындаки къобасына ерлешдире.

Везир, къызнынъ гъайыб олыб кеткенини эшиткенинен, дёрт бир тарафкъа атлы аскер ёллай, гедже демей, куньдюз демей къызны арашдыралар, лякин къыздан эсер биле тапылмай.

Аюв, къызны къобасына алыб кельген сонъ, оны озюне къадын эте. Биринджи вакъытларда къыз аювдан пек къоркъса да, сонъунда яваш-яваш алыша ве башына кельгенлерге гедже-куньдюз агълаб, къобада омюр кечире.

Азмы кече, чокъмы кече, бу къадыннынг аювдан бир баласы ола. Бала инсангъа бенъзесе де, къулакълары тыпкъы аювнынъки киби экен. Къобадан чыкъмагъа, дюнья юзю корьмеге чареси олмагъан къадынгъа, бу балачыкъ бир эглендже олыб къала.

Кель заман, кет заман, бала осе ве буюй. Куньлерден бир кунь бу бала, анасына къараб:

— Анай, сенинъ ананъ-бабанъ ёкъмы, не ичюн олар мында кельмейлер, не ичюн сен мени къартанама, къартбабама алыб бармайсынъ, — деб сорай.

Анасы теренден ах чеке де, башына келиб кечкенлерни огълуна анълата.

— Эй, балачыгъым, — дей,— меним бу къая къувушындан чыкъмай яшагъаныма энди он йыл толды, лякин не япайым, бабанъ мени къобадан чыкъармай. Эвден чыкъыб кеткенде, къобанынъ агъызына балабан бир къая таяб къоя ве оны ялынъыз озю къайтыб кельген сонъ алыб ташлай. Бу къаяны еринден къыбырдатмакъ ичюн къыркъ адам керек. Иште шунынъ ичюн мен, къобадан чыкъмадан, кунь ярыгъы корьмеден, бу къаранлыкъ къувушнынъ ичинде кунь кечирем.

Бала, анасынынъ алына пек аджына ве оны къувандырмакъ ичюн:

— Анай, къаяны итеб ташламагъа меним къуветим етер, айды кийин-къушан да, барыб сой-акърабаларымызны корейик, — дей.

— Ёкъ, огълум, керекмей, бабанъ бизни ёлда раст кетире къойса, экимизге де аман бермез, ольдюриб ташлар.

Бала, инатлыкъ этиб:

— Анай, сиз ич бир шейден къоркъманъыз, о бизни корьмез,— дей де, къобанынъ агъызындаки къаяны бир пармагъынен итеб йибере.

Огълунынъ къуветини корьген анасы, онынъ кучюне шашыб къала ве, айткъанларына ышаныб, къобадан чыкъа. Аналы-балалы койге догъру юрюш этелер. Этелер амма, дагъдан чыкъдыкъ дегенде, оглерине аюв чыкъыб къала;

— А-а, менден къачмакъ истединъми, озь инсанларынъа кетеджек олдынъмы? — деб бичаре къадыннынъ устюне атыла.

Огълу, бабасынынъ панджаларына япышыб:

— Бабай, анама токъунманъыз, къобанынъ къапысыны мен ачдым, бабамы барыб къаршылайыкъ, деб къобадан оны мен чыкъардым, — дей. Бабасынынъ ачувыны ятыштыра. — Сиз, бабай, мынавы пелит тереги тюбюнде ятыб, бираз ёргъунлыгъынъызны савущдырынъ, сонъ берабер эвимизге къайтырмыз.

Аюв пелит тереги тюбюне юварланыб, козьлерини юмгъаны киби, огълу пелит терегини бабасынынъ устюне авдара. Къарт аюв чокъ чекишиб бакъса да, онынъ тюбюнден сыпдырылыб чыкъмагъа кучю етмей. Ана-бала исе, бундан файдаланыб, дагъдан чыкъалар ве койге догъру юрелер. Олар, кой ичине келиб кирген сонъ, бир азбар къапуны къакъалар. Бир къартнен бир къартанайчыкъ чыкъа.

— Сиз кимлерсинъиз? — деб сорай.

Аювнынъ къадыны:

— Мен сизнинъ гъайыб олгъан къызынъызым, — дей.

Къартлар пек къуваналар, къуванчларындан козь яшлар тёкиб агълашалар. Сонъ, аюв къулакъ баланы корьиб:

— Я бу да кимдир? — деб сорайлар.

Къартларнынъ къызы огълунынъ аювгъа бенъзеб кеткенинден пек утанса да:

— О, меним огълумдыр! — деб джеваблана ве башына келиб кечкенлерни бирлей-бирлей айтыб бере;

Олар бирликде яшайлар. Яшайлар амма, кой балалары къартларнынъ торуныны эриштириб, онъа Аюв къулакъ лагъабыны такъалар, онынъ зытына баса берелер. Аюв къулакъ озь алына аджыныб, бу балаларгъа къаршы кин тута ве, оларнен котеклешиб, бир къач данесининъ къол-аягъыны къыра.

Койлюлер кой башына шикяетленелер, о да Аюв къулакънынъ къарт бабасына келиб:

— Я торунынъны тербие этиб, ёлгъа чек, я да сизни койден къувармыз, — дей.

Къарт, торуныны бир ёлгъа чекмек ниетинен, Аюв къулакъны мектебке бере, лякин о, онда да кимсеге баш бермей. Шакъалашыб ойнагъанда биле озь кучюнинъ къадарыны бильмейиб, илле бир де бирининъ къолуны, я да аягъыны сындыра.

Къарткъа кене де кой башы келе:

— Яхшылыкънен олмады, энди сизни койден къувыб йибермеге меджбурмыз, — дей.

Къарт, артыкъ башкъа чаре буламагъанындан:

— Мына бала, алынъыз, не япсанъыз-япынъыз, бугуньден сонъ о меним торуным дегиль,— дей.

Кой башы, озюнинъ башына беля алмакъ истемегенинден:

— Торун сенинъки, чаресини де озюнъ тап, — дей. — Йылан дагъгъа одунгъа йибер, онда баргъан къайтыб кельмей, сенинъ торунынъ да къайтыб кельмез. Озюнъ де къуртулырсынъ, джемаат да раат олур.

Къарт, торунына чокъ аджынса да, чаресизлигинден кой башынынъ теклифине разы ола ве торунынынъ къолуна балта, ип тутдырыб, оны Йылан дагъгъа одунгъа йибере.

Ёлда Аюв къулакъкъа бир адам раст келе. Бу адам:

— Огълум, огъурлы ёллар, къайда кетесинъ? — деб сорай.

— Йылан дагъгъа одунгъа кетем.

— Вай, балам, Йылан дагъдан башкъа ерде одун ёкъмы? Сен шу дагъгъа барма, онда орталыкъ аждера йыланларнен къайнай; сени ашамакъ дегиль, тип-тири ютыб йиберирлер.

Аюв къулакъ, ёлджунынъ сёзлерине къулакъ асмай, ёлуна девам эте. Ниает, уйле мааллеринде, Йылан дагъгъа барыб ете. Барыб ете амма, вызылдаб-вызылдаб, бирден онынъ устюне юзьлернен аждера йыланлары атыла. Аюв къулакъ бар кучюнен сызгъыра ве бутюн йыланларны сусдыра. Бундан сонъ йыланлар дагъылышыб кетелер. Аюв къулакъ исе, тепменен урыб, бир къач терек авдара, оларны бири-бирине багълаб чана япа, чананынъ устюне агъач юклей. Сонъ ат ерине эки аждера йыланы еке ве бир йыланны къамчы этиб элине ала да, койге къайтыб келе.

Аюв къулакънынъ бу мерафетини корьген халкъ къоркъусындан не япаджагъыны бильмей, койни ташлаб, къачыб кете. Къарт да шашыб къала.

— Торуным, — дей о Аюв къулакъкъа,— сенинъ инсанлар арасында яшаб оламайджагъынъ белли олыб къалды. Кой башы сенинъ койде яшаманъа рухсет этмей. Санъа бу ерлерден чыкъыб кетмек керек.

Къартбабасынынъ сёзлери Аюв къулакънынъ джаныны агъырта ве о тувгъан анасыны, къартанасыны ве къартбабасыны ташлаб кетмеге меджбур ола.

Аюв къулакънынъ япкъан ишлери акъкъындаки хабер падишагъа барыб ете. Бу баладан падиша да къоркъуб башлай. Озюнинъ меслеатчыларыны топлаб, оларнен акъыл таныша:

— Мемлекетимизде Аюв къулакъ лагъаблы бир бала пейда олды, оны тапмакъ ве дераль ольдюрмек чарелерини корюнъиз. Айтынъыз, бакъайым, не чарелер тевсие эте билирсинъиз? — дей.

Меслеатчылардан бири, сёз айтмакъ ичюн падишадан изин ала да, шойле бир теклифде булуна:

— Падиша азретлери, бинъ къулач теренлигинде бир къуую къазылсын. Бу къуюнынъ этрафына бир къач юзь араба къая тёкдирилсин. Бу ишлер биткен сонъ, Аюв къулакъны чагъырыб, къуюичине тюшмеси ве къуюю тюбюнден башлаб, оны къалаб чыкъмасы эмир этильсин. О, къуюгъа тюшкенинен, бутюн аскерлерни топлаб, шу къаяларнен Аюв къулакъны шыбалатмакъ керек. Ана шай этиб, Аюв къулакъ да къуюю тюбюнде комюлиб къалыр.

Падиша, бу меслеатчынынъ берген теклифини пек бегениб, онъа бир кисе алтын бере, онынъ теклифининъ дераль беджерильмесини эмир эте.

Бинъ къулач теренлигинде къуюю къазыла, беш юзь араба къая кетириле. Бутюн бу ишлер биткен сонъ, Аюв къулакъны падиша узурына чагъыралар.

Падиша:

— Огълум, мен бир къуюю къаздырдым, лякин чокъ арасам да, онынъ тюбюне тюшиб, къуюны къалаб чыкъмакъ ичюн адам буламадым,— дей. — Насыл, бу ишни сен озь устюнъе алмазсынъмы?

Аюв къулакъ чокъ тюшюнмеден:

— Алырым! — дей де, чарыкъларыны чыкъарыб, къуюгъа тюше.

Аюв къулакъ къуюнынъ тюбюне тюшкенинен, гизлениб тургъан аскерлер юваларындан чыкъалар да, балабан-балабан къаяларны онынъ башы устюне ташламагъа башлайлар. Таш битди дегенде бакъсалар не корьсюнлер, Аюв къулакъ да исарны къалаб, къуюю устюне чыкъа.

— Къаяларны бираз тезджерек ташламакъ мумкюн дегиль эдими, къуюю ичинде тынчыкъыб, оле яздым,— дей.

Падиша, бу ишни кориб, даа зияде къоркъа башлай.

— Огълум, хызметинъ ичюн тилегинъни бильдир, не истесенъ беририм, лякин падишалыгъымда къалыб яшаманъны макъбуль корьмейим, — дей.

Аюв къулакъ:

— Манъа бир атнен бир къат силя такъымы беринъиз! — дей. — Не япайым, макъбуль корьмесенъиз, кетерим, бельки макъбуль таныльгъан бир ер тапарым.

Падиша, «Не исе бу мусибетден къуртулмакъ чареси тапылды», деб къувана, онъа энъ яхшы атларындан бирини ве энъ яхшы силялардан бир такъым бериб, башындан аткъара.

Аауюв къулакъ силя-савуткъа такъыныб, атына атланыб, ёлгъа чыкъа. Азмы кете, чокъмы кете, бир дере башында эки атлыгъа раст келе. Олардан бирининъ аты темир кок, экинджисининъки чал экен. Ёлджулар селямлашалар. Аюв къулакъ:

— Сиз кимлерсинъиз, къаерлерден келесинъиз ве къаерлерге кетесинъиз? — деб сорай.

Темир кок атлы:

— Меним адым Сельби буран, манъа къаршы тургъанларны бура да ташлайым, — дей.

Чал атлы:

— Меним адым Демир къопаран, манъа къаршы тургъанларны белинден тута да, экиге болиб къопарыб ташлайым,— дей.

Темир кок атлы:

— Бизлер санъа озюмизнинъ ким олгъанымызны айтдыкъ, энди невбет сенде,— дей. — Лафыма джанынъ агъырмасын, инсан деген инсангъа чокъ ошамайсынъ.

Аюв къулакъ бу мыкъсъылгъа джевабланыб, шойле дей:

— Меним адым Аюв къулакъдыр, дегмегенге-дегмем, деггенден артда къалмам. Къана пельванлар, сиз эки, мен бир, тутушайыкъмы, атышайыкъмы?

Пельванлар Аюв къулакънынъ джесаретинден ве экисини бирден курешке чагъыргъанындан къоркъыб:

— Ёкъ, джаным, тутушмакъ-атышмакъ не керек я, — дейлер.— Ёлдаш олайыкъ да, бирге юрейик.

Олар, ёлдаш олыб, ёлгъа чыкъалар. Акъшамгъа таба бир дагъ этегине етиб, чадыр къуралар. Чадырда ятыб юкълайлар. Сабасына бирге авгъа чыкъыб, бир къараджа урыб кетирелер. Сельби буран эт пишириб къала, Аюв къулакънен Демир къопаран уйлелик аш ичюн бир даа авгъа кетелер. Олар авланмакъда олгъанда Сельби бурангъа къаршы къырдан ашагъы бир чапчакъ тыгъырыб келе, чапчакънынъ ичинден бир къарыш бою, эки къарыш сакъалы олгъан бир адамчыкъ чыкъа. Бу адамчыкъ, Сельби бурангъа мураджаат этиб:

— Къардашым, бир кесек эт берчи! — дей.

Сельби буран бере. Сонъ бу адамчыкъ бир кесек даа истей. Сельби буран бир кесек даа бере. Бере амма, бир къарыш бойлу адам ардыны кесмей, истеб тура ва ахырсонъу къазан ичине атылыб тюше де, бутюн этлерни ашаб битире.

Сонъ, кене чапчагъына тыкъылыб, къыр тёпесине тыгъырыб кете.

Авджылар авдан къайтыб келелер, бакъсалар не корсюнлер, не эт бар, не де этнинъ къокъусы. Аюв къулакъ пек ачувлана;

— Этлерге не олды? — деб сорай.

Сельби буран олыб кечкенлерни бирлей-бирлей айтыб бере.

Аюв къулакъ, Демир къопарангъа:

— Баре бу сеферине сен къал,— дей де, Сельби бураннен акъшамлыкъ авгъа чыкъыб кете. Кете амма, бираздан къарыш бойлу пейда олыб, айни ал текрарлана. Аюв къулакъ даа зияде ачувланыб:

— Мен шу ач козьге ойле бир иш кесейим ки, мени омюрбилля унутмасын,— деб бу кересинде озю къала ве Сельби буранен Демир къопаранны авгъа йибере.

Къазан ичиндеки эт пише башлаб, къокъусы этрафкъа джайрагъанда, къырдан ашагъы кене де чапчакъ тыгъырыб тюше, онынъ ичинден бир къарыш бойлу ве эки къарыш сакъаллы адамчыкъ чыкъа да:

— Къардашым, бир кесек эт берчи! — дей.

Аюв къулакъ:

— Мына шимди беририм, — дей, къамчысыны эмен терегине ура, терек ярыла. Аюв къулакъ, адамчыкънынъ сакъалындан къап-къач этиб тута да, шу ярыгъкъа къысдырыб къоя.

Эт пишейим деб тургъанда, Сельби бураннен Демир къопаран авдан къайтыб келелер ве бир отурмада къазандаки бутюн этлерни ашаб битирелер.

Къарыш бойлу адамчыкъ этке тамшана бериб:

— Мени бошанъыз, мен бир даа ач козьлик япмам, янынъызгъа кельмем, — деб ялварса да, онъа ич бири къулакъ асмай. Ашаб тойгъан ве ятыб раатлангъан сонъ, Аюв къулакъ къарыш бойлуны бошай. О аман чапчагъына тыкъылыб, къыр тёпесине тыгъырыб кете. Онынъ къайдаларгъа кеткенини бильмек ичюн, учю де атларына мине, онынъ артындан къувыб кетелер. Чокъкъа бармадан чапчакъны козьден джоялар. О козьден джоюлгъан ерге барыб еткенде, теренден-терен бир чукъургъа раст келелер. Сельби бураннен Демир къопаран бу чукъургъа тюшмеге къоркъалар;

— Къоркъакъ экенсинъиз даа, — деб чукъургъа Аюв къулакънынъ озю тюше. Чукъурнынъ тюбюне еткен сонъ белинден йипини чезиб, илери догъру кетмеге башлай. Кете-кете, бир къапугъа барыб ете. Къапунынъ эки кенарында эки къыз бекчи тура. Бу къызлар Аюв къулакъкъа ёл бермейджек олалар. Аюв къулакъ олардан:

— Мени не ичюн ичери йибермейсинъиз, сизлер кимнинъ бекчисисинъиз? — деб сорай.

Къызлар да:

— Бизлер падиша бекчисимиз, падиша даа шимди ёргъун бир алда къайтыб кельди, ичериге кимсени къойманъыз, деб эмир этди, — дейлер.

Аюв къулакъ оларны тынчландырыб:

— Къоркъманъыз, къардашларым, сизге ич бир шей олмаз, — деб оларны пармакълары устюне алыб, кенаргъа ташлай да, ичери кириб кете. Мында башыны асыб тургъан бир къартанайчыкъкъа раст келе. Аюв къулакъ:

— Къартанай, бир мешребе сув бер, пек сувсадым,— дей.

Къартанай мешребенинъ ичине бир къач тамчы сув къойыб, Аюв къулакъкъа узата. О, сувны ичейим деб агъызына кетире де, сувнынъ сасыгъындан чырайыны сытыб, мешребени кери къайтарыб бере.

— Къартанай, бу ичиледжек киби бир сув дегиль де,— дей.

— Эй балачыгъым, бойле сув тапсакъ да шукюр эте джекмиз амма,о да ёкъ.Мемлекетимизде олгъаны- оладжагъы бир чешме бар. Онынъ ичинде къыркъ башлы бир аждера ята. О аждера айда бир кере сувдан чыкъа. Бу вакъыт онъа ашамакъ ичюн бир къыз берильсе, о да эр бир къорантагъа бирер гугюм сув бере. Мына бугунь аждеранынъ сувдан чыкъаджакъ кунюдир.

Аюв къулакъ чешме олгъан ерни сораб бильген сонъ, экинджи одагъа кире. Бакъса, банаки бир къарыш бойлу адам чапчагъындан чыкъкъан да, кошечикке серилиб,юкъугъа далгъан. Аюв къулакъ онынъ эки къарышлы сакъалындан тутыб котере, сонъ къамасыны чыкъарыб, башыны кесиб ата. Бундан сонъ, аждерагъа бериледжек къызгъа ярдым этмек ичюн чешмеге догъру ёл ала. Ёлда бир чокъ файтонларгъа раст келе.

Ёлджулардан бирини токътатыб, бу файтонларнынъ къайда кеткенлерини сорай.

Ёлджу:

— Сиз бу мемлекетнинъ авалыны бильмейсинъизми? — дей. — Бугунь, эр ай олгъаны киби, аждера йылангъа аш бериледжек. Бу кересинде невбет даа эрге тиймеген бир къызгъа тюшди. Ана, онынъ тоюны япыб, бу файтонларнен аждера йылангъа алыб кетелер.

Аюв къулакъ, тоюнен олюми бир куньге раст кельген бу къызгъа пек аджыныб, оны къуртарыб алмакъны ниет эдине.

Чешме башына мемлекетнинъ энди алай халкъы йигъылгъан ве аждерагъа бериледжек къурбанны беклеб тура экенлер. Бу ара файтонлар келиб ете, файтонлардан къыз енгелери ве къызнынъ озю тюше. Заваллы къызчыкъ, агълай-агълай чешме башына келе ве, эджелини беклеб, башыны салындырыб тура.

Аюв къулакъ бу къызны корьгенинен, оны джан-юректен севиб къала ве не олса да, бу къызны мытлакъ олюмден къуртарыб алмакъ къарарына келе.

— Эй, джеми-джемаат, мени динъленъиз! — деб багъыра.— Энъ севимли эвлядларынъызны бу арам аждерагъа бериб ашаткъанынъыз олмадымы? — деб сорай.

Джемаат:

— Не япайыкъ, чаремиз ёкъ, сувсыз къалыб, яныб олейикми? — дей.

Аюв къулакъ, сёзюни девам этиб:

— Къоркъманъыз, сувсыз къалмазсынъыз, шу езитнинъ акъкъындан мен озюм келирим, — дей.

Халкъ аюв къулакълы бу яшнынъ айткъанларына чокъ ышанмасалар да, «бакъайыкъ, бельки бир чаре тапылыр»,— деб индемейлер.

Бу ара сувдан чыкъыб, Аюв къулакънынъ лафларыны эшиткен аждера, козьлерини акъайтыб, онынъ устюне атыла. Аюв къулакъ озюни сыкъмадан:

— Чокъ ашыкъма, езит огълу езит, тезден эп бир еберирсинъ,— дей.— Айт, бакъайым, тутушайыкъмы, урушайыкъмы, атышайыкъмы?

Бойле арсызлыкъны даа омюринде корьмеген аждеранынъ козьлерини къан баса. О:

— Бабанънынъ юртунда атышырсынъ, кель тутушайыкъ!— дей. Тутушалар. Аждера, тутушкъанларынен: «У» деб уфюре. Аюв къулакъ тобукъларына къадар ерге бата. Бундан сонъ Аюв къулакъкъа невбет келиб, аждераны ойле бир ура ки, оны тизлерине къадар ерге кирсете. Бу вакъыт Аюв къулакъ, къылычыны чыкъара да, аждеранынъ къыркъ башындан отуз докъузыны кесиб ала.

Аждера олюм азабларынен чкеишиб:

— Сен йигит олсанъ къыркъынджы башымны да кесиб алса, — дей.

Аюв къулакъ, эгер шимди аждеранынъ къыркъынджы башыны да кесиб алса, онынъ бутюн башлары гъайрыдан джанланаджагъыны билиб:

— Халкъны чекишдирдинъ, энди озюнъ чекишиб оль!— дей де, онынъ сонъки башыны кесмей къалдыра.

Адждера даа чокъ вакъытлар азаб чекиб, яткъан еринде олиб къала. Аюв къулакъ огълан, шай этиб, халкъны сувгъа тойдура ве эр ай берген къурбанларындан къуртара.

Аюв къулакъ, джемаатнен савлыкълашыб, ёлуна реван ола. Кете, кете чырышлы бир тавлыкъкъа барыб ете. Гурь даллы бир тереккнинъ тюбюне ясланыб, ял ала. Ала амма, бир даа бакъса не корьсюн, балабан бир аждера йылан, тереккнинъ къалын кевдесине сарылыб, онынъ тёпесине тырмашмакъда экен. Буны корьген къуш балачыкълары чивильдешмеге, агълашмагъа башлайлар.

Аюв къулакъ аждеранынъ устюне багъырыб:

— Эй, езит огълу езит, къана терекден тюш де, сени бир даа бу ерлерде корьмейим, — дей.

Аждера тырмаша бериб:
— Бабанънынъ юртундаки аждераларны къуварсынъ, мында ишинъ ёкъ, — дей.
Аюв къулакъ аякъкъа котерилиб:
— Санъа айтам, тез ол, терекден тюш! — дей.
Аждера артыкъ Аюв къулакъкъа къулакъ асмай, эп тырмаша. Буны корьген Аюв къулакъ, аждеранынъ къуйругъындан тутыб, тартыб тюшюре де, къылычыны къынындан сувурыб, йыланны кесек-кесек этиб ташлай. Сонъ кене терекке ясланыб, юкъугъа дала. Къуш балачыкълары озь азатчыларынынъ юзюне кунеш шавлелери ураяткъаныны кориб, онынъ бетини чалыларнен орьтелер.
Бир мааллерде къушчыкъларнынъ анасы келиб къала. Даа кокде авеленмекде олгъанда, терек тюбюндеки адамны коре де:
— А-а, меним балачыкъларымны эр йыл ашаб кеткен, мени несильсиз къалдырмакъ истеген мына бу адам экен, — деб, догъру Аюв къулакънынъ устюне къонмакъ ве оны чокъчыб ольдюрмек истей.
Аналарынынъ мерамыны анълагъан къушчыкълар, чивильдешиб, къычырыб:
— Анай, бу адамгъа токъунма, о бизлерни аждера йыландан къуртарды, — деб багъырышалар.
Аюв къулакъ, юкъусындан уяныб тургъан сонъ, ана къуш онынъ башы уджуна келиб къона да:
— Яш йигит, сен меним балаларымы олюмден къуртаргъансынъ, энди айт, сенинъ япкъан эйилигинъи мен насыл къайтарайым, менден насыл бир тилегинъ бар? — деб сорай.
Аюв къулакъ:
— Тилегим — мемлекетиме къайтыб бармакъ, тувгъанларымнен корюшмекдир. Лякин меним мемлекетим чокъ узакъдадыр.
Ана къуш:
— Узакъны якъын этермиз даа, — дей.— Къанатларым устюне мин де, яхшы этиб бойнумдан тут.
Ана къуш Аюв къулакъны къанатлары устюне алыб, авагъа котериле. Гедже учалар, куньдюз учалар, ай учалар, йыл учалар, ахры-сонъу Аюв къулакънынъ мемлекетине барыб етелер.
Аюв къулакъ таныш ерлерини корьгенинен:

— Сагъ олунъыз, бар олунъыз. Мен энди келиб етдим, — деб къушнен савлыкълаша. Эвлерине барыб кире. Анасынынъ бойнуна сарыла. Чокъ вакъыт асретлик яшлары тёкиб агълашалар.
Къартанайнен къартбабай ольген. Анасы да къартайгъан. Аюв къулакъ геджесини куньдюз этиб ишлемеге башлай ве къартлыгъында насыны бахтлы эте.

ТЫЛСЫМЛЫ ТАЗ ОГЪЛАН

акъыр бир Таз огълан, учь йыл ыргъатлыкъ этиб юрген сонъ, шорбаджысына келе де, оны ишден бошамасыны риджа эте. О, саибинен савлыкълашыб кеткенде, шорбаджысынынъ бир огълу онъа бахшыш оларакъ къушакъ, экинджиси къавал, учюнджиси бир улукъ бере.

Таз огълан эвлерине къайтыб келе. Шорбаджысындан алгъан бакъыр параларыны къоюн джебинден чыкъарыб, анасына бермек истей. Чыкъарыб бакъса не корьсюн, бакъыр паралар алтынгъа чевирильген! Таз огълан, бу не алялетдир? — деб тюшюнджеге дала. Сонъ, бу алтынлардан бирини бакъыр акъчагъа боза да, кене къоюн джебине къоя. Бакъса, бу бакъырлар да алтынгъа чевирильгенлер.

— Э-э,— дей Таз огълан,— къушакънынъ тылсымы бар экен де!

Ана шай этиб, Таз огълан алтынларны бакъыргъа, бакъырларны да алтынгъа чевире-чевире, аз бир вакъыт ичинде эви-баркъы алтынгъа толыб къала.

Куньлерден бир кунь Таз огълан анасына риджа этиб:

— Анайым, сен падишанынъ узурына бар да, онынъ къызына эвленмек истегеними айт, — дей.

Анасы бу теклифке шашыб къалыб:

— Сен, огълум, акъылдан чылдырдынъмы не, падиша бизге къыз берирми? — дей.— Айды, вазкеч шундан, олмайджакъ шейлер айтма.

Таз огълан дегенинден къайтмай ве анасыны падишанынъ узурына бармагъа меджбур эте.

Падиша сарайынынъ къапуджылары бу къартийни кориб, ондан не ичюн кельгенини сорайлар. Къартий:

— Мени падишагъа йиберинъиз, онынъ къызыны огълума алмакъ истейим,— дей.

Къапуджылар, бу къартийнинъ джесюрлигинден айран олыб, меселени падишагъа бильдирелер. Падиша, ачувланыб, оны къувыб йибермелерини эмир эте.

Къартий эвге къайтыб келе ве Таз огълангъа озюни масхара эткенлерини, къувыб йибергенлерини айта. Лякин Таз огълан къанмай, анасыны кене де падишанынъ узурына еллай.

— Бар, падишагъа айт, факъырдыр, деб къоркъмасын, не истесе тапыб беририм,— дей.

Заваллы къартий кене кете. Оны кене де къувыб йиберелер. Таз огълан исе, дегенинден къайтмай, бичарени кене де падишанынъ узурына йибере. Учюнджи кересинде падиша бу къартийни къабул этиб, онынъ устюнден кульмек истей.

— Сонъ, къартий, не кельдинъ, менден не истегинъ бар? — деб сорай.

— Падишам, мен къартийге ачувланма, огълум меджбур этди, барыб падишагъа айт, къызыны манъа берсин, — деди.

Падиша:

— Яхшы, къызымы огълунъа бермеге разым,— дей.— Лякин огълунъа айт, нишанлыкъ къыркъ деве алтын кетирсин. Къыркъ кунь мулет берем. Эгер къыркъ кунь ичинде къыркъ деве алтын сарай азбарына келиб етмесе, онынъ да, сенинъ де башынъны кесерим.

Къартий, эвине къайтыб келе де, падишанынъ айткъанларыны огълуна бильдире.

Таз огълан:

— Къоркъма, анай, алтынгъа къалгъан иш къолай, — дей ве къыркъ деве йибермеси ичюн падишагъа хабер эте.

Девелер етиб келелер. Отуз докъуз девеге алтын юклейлер, къыркъынджысына алтын етмей. Таз огълан къыркъынджы девеге анасыны отурта да, падиша сарайына кетелер.

Падиша, алтынларны кориб, шашыб къала, лякин къызыны бермемек ичюн бир къачамакъ арай.

— Мен санъа къыркъ деве алтын деген эдим, сен отуз докъуз кетирдинъ, — дей.

Таз огълан падишадан айнеджи чыкъыб:

— Падишам, отуз докъуз деве алтын тапкъан адамнынъ, энди бир деве алтынгъа къудрети етмезми? — дей.— Эгер къыркъынджы девеге де алтын юклеген олсам, анама юриб кельмек керек олыр эди. Мен анамны аджыдым, шунынъ ичюн бу девеге алтын юклемедим.

Падиша, озь сёзюни кери алмакъны айыб сайыб, къызыны Таз огълангъа бере. Той-дюгюн чалына, арадан баягъы вакъыт келиб-кече. Падиша бутюн вакъыт тюшюниб тура, Таз огълангъа бу къадар алтын къайдан кельди, деб чекише. Ахыр сонъу сабыры тюкениб:

— Огълум,— дей,— мен бир падиша олсам да, бу къадар алтын ич бир вакъыт корьмеген эдим. Биз энди биримиз киев, биримиз къайната олдыкъ, бизим арамызда сыр деген шей олмайджакъ. Айт, сен бу алтынларны къайдан алдынъ?

Таз огълан къайнатасынынъ сёзлерини акъикъат беллеб:

— Онынъ сыры мына бу къушакътадыр, — деб белиндеки къушакъны косьтере.

Шу куньден сонъ къушакъ падишанынъ акъылындан чыкъмай, бу къушакъкъа саиб олмакъ истей. Бу макъсадкен падиша буюк бир зияфет япа, сыйлагъандан олыб, киевини арды-сыра ичире, байылыб къалгъандже сарушлата. Таз огълан эсини джойгъан сонъ, къушагъыны чезиб ала ве озюни да сарайнынъ дёртюнджи къатындан котериб атмаларыны эмир эте.

Таз огълан ерге тюшкенинен, сарушлыгъындан айына ве лякин къол-аягъы яралангъанындан, еринден биле къыбырдаб оламай. Саба ачылгъанда оны бир деллял келиб коре ве эвлерине алыб кете.

Къартий, огълуны корьгенинен, агъламагъа ве огълуна дарылмагъа башлай:

— Корьдинъми, балам, оларгъа сен дегиль де, сенинъ алтынларынъ, къушагъынъ керек экен,— дей.— Ана кене там-такъыр олыб калдыкъ.

Тёшекде ятмакъдан Таз огълан тарсыкъа башлай.

— Анай, дей о, — анавы къавалны ал да бер, баре бираз къавал чалыб, дертлерими язайым.

Таз огълан къавалны чаладжакъ олыб агъызына кетире, уфюре, чалмай, лякин шу ан эв ичинде силялы аскерлер пейда ола. Таз огълан бу аляметке шашыб къала ве шашкъынлыкънен къавалнынъ терс тарафыны айландырыб бир даа уфюре. Уфюргени киби, силялы аскерлер козьден гъайыб олыб кете. Таз огълан къуваныб:

— А-а, къавалнынъ сыры бар экен де! — дей. — Токъта сен, падиша, мен санъа ойле бир иш кесейим ки, мени омюрбилля унутмазсынъ.

Таз огълан, къавалны агъызына кетириб, уфюре. Эр ер аскерге толыб къала. Шеэрде аскерден аякъ басмагъа ер къалмай. Таз огълан, аскерлерге эмир бериб, шеэрни сардыра. Падишагъа дженк илян эте.

Падишанен везирлери бу хаберни эшитиб, шашыб, шашмалаб къалалар, не япаджакъларыны бильмейлер. Ахыр-сонъу падиша, везирлерден бирини огютлеб, Таз огълангъа йибере.

Везир Таз огъланнынъ алдында теменна этиб:

— Огълум, сенинъ япкъанларынъ недир, къайнатасына къаршы кеткен киев олурмы? — дей.— Сен гъайыб олыб кеткен куньден берли, падиша азретлери сени араштыра. Келиннинъ козьлеринден козь яшлары къурумай. Падиша азретлери риджа этди: «Эвиме къайтыб кельсин, къызымны алсын, кене киевим олсын!» деди.

Таз огълан везирнинъ сёзлерини акъикъат беллеб, сарайгъа къайтыб келе. Айры бир одагъа кириб, къавалынынъ терс тарафыны чевире ве уфюрмеге башлай. О, уфюрген сайын, аскерлер экишер-экишер эксилелер ве ахырсонъу эписи козьден гъайыб олыб кетелер.

Падиша, бу алны кориб, пек шаша ве киевини озь янына чагъырыб, онъа шойле дей:

— Огълум, сенде пек буюк бир сыр бар ве лякин бу сырнынъ санъа ич бир кереги ёкъ. Сен падиша киевисинъ, бойле олгъанда меним аскерлерим сени даима къорчалаб турарлар. Бу сыр манъа керек, мен башкъа бир падишаларнен дженк эткенде бу къадар аскер топласам, эльбет де енъерим. Сен тылсымынънынъ сырыны манъа ач.

Таз огълан разы ола къоймаса да, падиша онъа рааtлыкъ бермей ве «сырынъны ач», деб зорлай. Не япаджагъыны бильмеген Таз огълан, ахыр-сонъу тылсымынынъ сырыны ачмагъа меджбур ола.

— Онынъ сыры бу къавалдыр,— дей,— амма мен оны, ич кимсеге, сиз къайнатама да бермем.

Шу куньден сонъ къавал падишанынъ акъылындан чыкъмай, бу къавалгъа саиб олмакъ истей. Бу ниетнен падиша буюк бир зияфет япа, киевини сыйлагъандан олыб, оны арды-сыра ичире, байылыб къалгъанджек сарушлата. Таз огълан эсини джойгъан сонъ, къавалыны тартыб ала да, озюни сарайнынъ бешинджи къатындан котериб атмаларыны эмир эте.

Таз огълан, ерге тюшиб, пек яман яралана. Эртеси куню сабасы оны бир деллял келиб коре ве эвлерине алыб кете.

Къартий, огълуны корьгенинен агъламагъа ве онъа дарылмагъа башлай:

— Корьдинъми, балам, кене сёз тутмадынъ, о арам падишанынъ сарайына бардынъ. Бир кунь ола о, сенинъ башынъа егер. Къушагъынъы да, къавалынъы да тутыб алды, джанынъны да алыр. Энди не япар да, насыл кечинирмиз!

Арадан бир къач куньлер кече. Таз огълан яраларына даянамайыб, тёшекде чекишиб ята. Бир кунь кок юзюни къара булут сарыб, къуйыб ягъмур ягъа. Таз огълан анасына:

— Анай, анавы улукъны ал да, дам устюнден акъкъан сувларны тереклер астына йибер. Суварылсынлар, берекетлери чокъ олыр, бираз вакъытлар бу емишлернен кечинирмиз, — дей.

Къартий шай да япа. Тереклер улукъдан акъыб кельген сувгъа боналалар ве шу йыл ич бир вакъыт олмагъаныдай онъ берекет кетирелер.

Таз огълан яралары бираз савулгъан сонъ, азбар багъчагъа чыкъа ве тереклер устюндеки аджаиб емишлерни кориб, шашыб къала. Армутлар, алмалар, шефталилер къызарыб-бонарыб къалгъанлар, «мени ал аша» дер киби инсан козюне бакъыб туралар. Таз огълан, багъчанынъ емишлерине сукъланыб, бир дане шефтали къопарыб ала ве ашай. Ашай амма, шу ерде бир огюзге чевирилиб къала ве айванлар киби отламагъа башлай. Отлай, отлай, дивар тюбюне келе ве о ердеки чичекни къапа. Къапкъаны киби кене де адамгъа чевириле.

Таз огълан, бойле этиб, улукънынъ да тылсымы олгъаныны билиб къала.

— Энди падиша менден аман тапмаз,— деб къувана.— Шунъа ойле бир иш кесейим ки, мени омюр-билля унутмасын.

Таз огълан, бир сепет шефтали йыгъыб, падиша сарайынынъ алдына алыб бара ве багъыра-чагъыра сатмагъа башлай. Падиша адамлары бу аджаиб шефталилерни корьгенлеринен, эписини сатыб алалар да ,падишагъа алыб келелер. Уйле ашындан сонъ падиша озь якъынларыны бу емишлернен сыйлай. Сыйлай амма, бу емишлерни ашагъанларынен сарайдаки эркеклер огюзге, къадынлар да сыгъыргъа чевирилелер. Бу айванлар мунъреше-мунъреше сарай ичинде чапкъалаб юре ве эр ерни хараб этиб ташлайлар.

Бу вакъыт баш везир сарайда ёкъ экен. О, къайтыб келе ве сарай адамларынынъ айвангъа чевирильгенлерини кориб, шашыб къала. «Бу не икмет?», деб тюшюнджеге дала. «Бу ишде Таз огъланнынъ къолу ёкъмы экен?», деб ойлана. Таз огъланны дераль сарайгъа чагъырмаларыны эмир эте.

Таз огълан, не ичюн чагъыргъанларыны анълаб, дивар тюбюнден бир десте чичек йыгъыб, сарайгъа бара. Баш везир онынъ аякъларына тюшиб ялвармагъа башлай:

— Къардашым, къайнатанънынъ, къайнананънынъ, къадынынънынъ алына бакъ, мунърешиб-мунърешиб юрелер, орталыкъны хараб этдилер, писликден сарай ичинде юрмекнинъ чареси ёкъ. Бу сенинъ ишинъ олмалы. Ялварам санъа, оларны адамгъа чевир, падиша азретлери сенинъ бу эйилигинъни бир заман унутмаз.

Таз огълан бу айванларнынъ эписине чичек дестесинден бирер чичек къапдыра. Бир ан ичинде олар кене инсангъа чевирилелер. Падиша, сарай ичиндеки писликни кориб, баш везирнинъ устюне джекирмеге башлай:

— Сарайны ахыргъа чевирдинъми, джинасир? Къана, курекни ал да, озь къолунънен бу писликни темизле!

Меселени падишагъа анълатыб берелер. Падиша, Таз огълангъа пек ачувлана, лякин ачувыны бильдирмей. Бир чарелер тапыб, оны ольдюрьмек къарарына келе. Лякин падишанынъ насыл бир хынзыр адам олгъаныны анълаб къалгъан Таз огълан энди пек сакъ ола, озюни къолгъа тюшюрмей, падишанынъ зияфетлерине къатнамай.

Падиша:

— Тылсымынънынъ сырыны ач, огълум! — деб пиязламагъа башлай. Лякин Таз огълан падишагъа сырыны ачсынмы?

— Ёкъ, падишам, ачкъанларым олды, энди менден ич бир тюрлю сыр эшитмезсинъиз,— дей.

Падиша, насыл бир ёлларнен олса да, сырны огренмек ниетинен, куньлерден бир кунь къарысыны, къызыны ве везирлерини алыб, Таз огъланнынъ эвине мусафирликке кете. Таз огълан падишанынъ къуруntысыны анълаб, алма тереги тюбюнде зияфет софрасы къура. Ашаб-ичкен сонъ, Таз огълан оларгъа бирер дане алма къопарыб ашамаларыны теклиф эте. Алмалар пишиб, къызарыб тургъанларындан, олар Таз огъланнынъ теклифини ред этмейлер ве эписи бирер дане алма къопарыб, ашамагъа башлайлар. Башлайлар амма, шу ан софра башындаки мусафирлернинъ эписи эшекке чевириле, «и-а, и-а» багъырыб, сес-шамата къопаралар.

Таз огълан эшеклерге къараб, кереги киби зевкълангъан сонъ, падишагъа бир чичек къапдыра, падиша кене инсан къыяфетини ала.

— Бу отлагъанлар кимнинъ эшеклеридир? — деб сорай.

Таз огълан:

— Олар сенинъ эшеклеринъдир, падишам,— дей.— Анавы салпы къулакъ — сенинъ къадынынъдыр, оны тюрткючлеб тургъан акъбаш эшек — сенинъ къызынъдыр, алма пытагъына баш узаткъан эшек — сенинъ баш везиринъдир.

Падиша, сонъ дередже ачувланыб:

— Къана, тез ол, оларны инсангъа чевир, ёкъса мына шимди башынъны джеллят этерим,— дей.

Таз огълан, озюни сыкъмадан:

— Падишам, чокъ джекирменъиз,— дей.— Энди тувакъкъа озюнъиз келиб тюшдинъиз. Сиз тахтдан вазкечмегендже, олар да эшекликден чыкъмазлар.

Падиша чокъ инатлыкъ этсе де, ахры-сонъу разы олмагъа меджбур ола:

— Яхшы, падиша мен дегилим, сенсинъ, — дей.

ПАМУКЪ КЪЫЗ ВЕ МАТЮВ ОГЪЛАН

Заманлардан биринде кēр бир падиша олыб, онынъ да учь огълу бар экен. Бу огъланлар осюб буюген сонъ, бабаларынынъ козюне бир илядж тапмакъ пешине тюшелер.

Падишанынъ буюк огълу бабасынынъ алдына келе де:

— Бабам, рухсет этсенъиз, мен сизнинъ козьлеринъизге илядж тапмакъ ичюн ёлгъа чыкъар эдим, — дей.

Бабасы:

— Меним козюмнинъ иляджы ат туягъы етмеген ердеки топракъдыр. Эгер чаресини булыб, шу ерден бир авуч топракъ алыб кельсенъ, меним козьлерим бир ан ичинде савулыб кетер.

Буюк огълу, бабасындан эляллыкъ алыб, ёлуна реван ола. Кете, кете, алты ай ёл юре ве бир чешменинъ башына барыб ете. Бу чешмеден сув дегиль де, сют фышкъырыб тура экен. Буюк огълан: «Бизим атнынъ туягъы бу ерге басмаса керек» дей де, бир авуч топракъ алыб, сарайгъа къайтыб келе. Топракъны бабасына узатыб:

— Гедже демей, куньдюз демей, алты ай ēл юрдим, сув дегиль де, сют фышкъырыб тургъан чешмеге барыб етдим ве мына бу топракъны алыб кельдим, — дей.

Падиша, огълунынъ айткъанларына кулюмсиреб, шойле дей:

— Вай-вай, балам, алты ай кетиб, бу къадар аз ёл юргенинъ шашыладжакъ бир шей. Мен сют чешмесине къушлукъкъа къадар барыб ете эдим.

Бундан сонъ, бабасындан рухсет ве эляллыкъ алыб, ёлгъа падишанынъ ортанджы огълу чыкъа. Кете, кете, алты ай ёл юре ве сют чешмеси башына барыб ете. Бираз ял алгъан сонъ, кене ёлгъа чыкъа ве алты ай ёл юре. Бара-бара бир чешменинъ башына барыб ете. Бу чешмеден сют дегиль де, бал акъыб тура экен. Ортанджы огълан: «Бизим атнынъ туягъы бу ерге басмаса керек!» дей де, бир авуч топракъ алыб, сарайгъа къайтыб келе. Топракъны бабасына узатыб:

— Гедже демей, куньдюз демей, он эки ай ёл юрдим, сют дегиль де, бал акъыб тургъан чешмеге барыб етдим ве мына бу топракъны алыб кельдим, — дей.

Падиша, бу огълунынъ айткъанларына да кулюмсиреб, шойле дей:

— Вай-вай, балам, он эки ай кетиб, бу къадар аз ёл юргенинъ шашыладжакъ бир шей. Мен бал чешмесине уйлеге къадар барыб ете эдим.

Ниает, бабасындан рухсет ве эляллыкъ алмакъ ичюн, падишанынъ узурына кучюк огълу келе. Бу баланы сарайда эр ким Матюв огълан деб биле экен. О:

— Бабам, энди мен кетейим де, — дей.

Падиша:

— Агъаларынъ барыб кельдилер, бир иш беджермедилер, энди бу иш сен матювге къалдымы? — деб дарыла ве рухсет этмей.

Кучюк огъланнынъ бунъа пек джаны агъыра. Бабасы рухсет этмесе де, атыны алыб ёлгъа чыкъмагъа къарар бере. Бу ат, падишанынъ козьлери сокъурлангъандан берли, къобагъа къапалы тутула экен. Кучюк огълан гизлиден оны къобадан чыкъара да, къыркъ кунь къыркъ гедже беслеб тута. Бундан сонъ силя-савут такъына, атына мине ве къуш киби учыб кете. Ат кеткен сайын сурьат алыб, ахры-сонъу авагъа котериле ве учмагъа башлай.

Азмы учалар, чокъмы учалар, сынъырны кечелер. Падишалыкъ сынъырыны кечкен сонъ, ат инсанлар киби лаф этмеге башлай:

— Матюв огълан, айт бакъайым, къаерлерге ёл тутасынъ? — деб сорай.

Матюв огълан:

— Бабамнынъ козьлерини савултмакъ ичюн ат туягъы етмеген ерлерге барыб, бир авуч топракъ кетиреджем, — дей.

Ат:

— Э-э, пек сарп ёлгъа кете экенмиз де! — дей. — Зарар ёкъ, барыб етермиз. Сен мени къобадан дюнья ярыгъына чыкъардынъ, къыркъ кунь беслеб тутдынъ, сенинъ эйилигинъи мен бир вакъыт унутмам. Сени бабанъ сокъурлашкъан ерге алыб барырым. Мен о ерни билем. Бабанъ о ерлерге меним сыртыма миниб учыб бара тургъан эди.

Уча, уча къушлыкъ мааллеринде сют чешмесине, уйле мааллеринде бал чешмесине барыб етелер, амма токътамайлар. Ниает, падишанынъ козьлери сокъурлашкъан ерге барыб къоналар.

Ат:

— Матюв огълан, энди мени динълеl — дей!. — Меним туягъым бу ерден узакълашмагъан эди. Шунынъ ичюн топракъны бираз иракъдан алмакъ керексинъ. Топракъ алгъанда авадаки махлюкъдан сакът ол!

Матюв огълан, токътагъан ерлеринден бираз иракълашыб, топракъ алайым деб ерге эгильгенде, кимдир биреви:

— Эй, Матюв огълан, кель, башда курешейик де, топракъны сонъ алырсынъ, — деб багъыра.

Матюв огълан о якъ бакъа, бу якъ бакъа, кимсе корюльмей, бир даа бакъса не корьсюн, авада бир махлюкъ тура. Бу махлюкъ, Матюв огъланнынъ устюне къайнакъ сув бурь ке башлай. Башлай амма, махлюкънынъ илекярлыгъыны бильген ат, Матюв огъланнынъ янына келиб, фышкъырмагъа башлай ве сувны сувута.

Матюв огълан усти-башы ысланыб къалгъанына ачувлана:

— Йигит олсанъ, ерге тюш, авада къопайыб тургъанынъ не,—дей. Дей де махлюкънынъ аякъларындан тутыб, оны ерге тартыб ала ве къылычыны онынъ башына сильтей. Къылыч кесмей, махлюкъ исе кене авагъа котериле.

Ат:

— Энди сыртыма мин де, къачыб кетейик,— дей.

Матюв огълан атнынъ сыртына минеджекде, бакъса не корьсюн, банаки махлюкъ аджаиб дюльберликде бир къызгъа айлангъан. Бу къыз:

— Мен шу куньгеджек озюмнен курешеджек батырны беклеб турдым. Бу батыр сен экенсинъ. Бугуньден кери

сен меним эримсинъ — дей. — Юрь, сарайгъа барайыкъ да, бирге омюр этейик.

Къыз, Матюв огълан ве ат ер астына кириб кетелер. Аджаиб бир сарайгъа барыб кирелер ве чокъ вакъытлар бирге яшайлар. Къыз ве Матюв огълан бири-бирини шу дередже севелер ки, ахыры акъылларыны чылдырыб, делирелер. Къыз:

— Айды, денъизге барайыкъ да, денъиз ичинде кезинейик! — дей.

Экиси де атнынъ сыртына миниб, денъизге кетелер, сувгъа тюшелер. Матюв огълан сув тюбюнде йылтыраб тургъан бир шей коре. Алыб бакъса, олмайджакъ бир къанат экен. Оны ялыгъа ташлай. Ташлай амма, къанат ерге тийгенинен, орталыкъны яп-ярыкъ эте.

Матюв огълан къанатны джебине къоя. Буны корьген ат:

— Къанатны алма, белясы чокъ олыр,— дей.

Къыз да, козь яшларыны тёкиб, агъламагъа башлай.

— Сен Памукъ къызнынъ къушынынъ къанатыны тапдынъ, энди онъа ашыкъ олурсынъ, менден вазкечерсинъ,— дей.

Матюв огълан, атнынъ ве севимлисининъ айткъанларына къулакъ асмай, къанатны ала.

— Бу ерлерден чыкъыб кетсек къанатнынъ ич бир белясына огърамамыз, — дей.

Матюв огълан чокъ ялварса-ялкъарса да, файда этмей, къыз куньден-куньге сарарыб-солмагъа башлай.

Матюв огълан, Памукъ къыздан къуртылмакъ ичюн, аткъа миниб, къадынынен узакъ бир падишалыкъкъа кете. Гедже, орталыкъны къаранлыкъ баскъан бир вакъытда, Матюв огълан ярыкъ олсын деб къанатны бир кенаргъа ташлаб, юкъугъа далалар. Шу ер падишасынынъ везири бу вакъыт азбаргъа чыкъа, гедженинъ куньдюз олгъаныны кориб, шашыб къала. «Бу ишде бир алямет ёкъмы экен?», деб падишагъа хабер бере. Падиша исе бу хаберни эшиткенинен, везирини ярыкъ чыкъкъан тарафкъа йибере,- эр шейни билиб кельмесини эмир эте.

Везир бу ёлджуларнынъ янына келе, айдынлыкъ берген къанатны кориб:

— Эй, огълан, бу аджаиб къанатны къайдан алдыгъ нъыз?— деб сорай.

Матюв огълан кене матювлигине барыб:

— Денъизде ювунгъанда тапдым, — дей.

Везир бу къанатнен падишанынъ сарайыны яраштырмакъ истей, ве Матюв огъландан бу къанат ичюн не къадар алтын истегенини сорай.

Матюв огълан:

— Бу олмагъан шейге алтын берилирми энди,— дей,— керек олса, алынъыз даа!

Везир къанатны алыб, аман падишанынъ узурына келе. Падиша, къанатны корьгенинен, пек яман къувана да:

— Бу насыл бир къушнынъ къанаты экен? — деб сорай.

Везир падиша алдында ялтакъланыб:

— Эй падишам, дюньяда ойле бир къуш бар ки, о эм ярыкъ бере, эм де инсанлар киби сёйлене, — дей, — Эгер къушнынъ ялынъыз бир къанатчыгъы бу къадар ярыкъ бере исе, о къуш озюнинъ биньлернен къанатынен сизнинъ бутюн падишалыгъынъызны айдынлатыб ташлар эди.

Падиша везирнинъ айткъанларынен меракъланыб:

— Бу къушны тутмакъ мумкюн дегильми? — деб сорай.

Везир:

— Неге мумкюн олмасын, бу къанатны тапкъан адам, къушны да тута билир,— деб джеваблана.— Эмир беринъиз, о ягъыны мен озюм беджеририм.

Падиша эмир бере, везир исе бу эмирни Матюв огъланга бильдириб, эгер учь кунь ичинде къушны тутыб кетирмесе, башы кесиледжегини айта.

Матюв огълан не япаджагъыны бильмей къала ве атындан акъыл сорай.

Ат:

— Къанатны алма, белясы чокъ олыр, деген эдим, динълемединъиз, энди менден акъыл сорайсынъыз,— деб ачувлана. — Не япайым, кене ярдым этеджекдирим даа. Бар да, падишадан бир ат исте. Сонъ бу атны ялы кенарына кетириб соярсынъ. Атнынъ багъырыны темизлеб, онынъ ичине озюнъ кирерсинъ.

Матюв огълан шай да япа. Атнынъ ичине кириб, не оладжакъ экен, деб беклеб тура. Азмы беклей, чокъмы беклей, насыл да олса леш къокъусыны дуйыб, буюк бир къуш келиб къона. Къуш лешни чокъчумагъа башлагъанынен, Матюв огълан къап-къач этиб, онынъ аягъындан

тута. Къуш уркиб, къанатларыны кере ве Матюв огъланны авагъа котере. Котере амма, бираз учкъан сонъ къуш тала, таш олыб ерге тюшмеге башлай. Ат, бир къач керелер фышнаб кучь ала ве окъ киби авагъа котериле, къушны да, Матюв огъланны да сыртына алыб, ерге тюшюре.

Къушны падишагъа берелер. Акъшамына бутюн падишалыкъ яп-ярыкъ ола. Бу муджизеге шашыб къалгъан халкъ: эр акъшам къонгъан кунеш, бугунь не ичюн батмады, — деб тааджюблене.

Падиша везирини чагъырыб, тешеккюрини бильдире ве къушнынъ не вакъыт сёйлене башлайджагъыны сорай.

Везир:

— Падишам, бу къуш ялынъыз озюнинъ саиби Памукъ къыз олгъанда сёйлене, — дей.

Падиша, меракъланыб:

— Я о къыз къайдадыр? — деб сорай.— Оны сарайгъа кетирменинъ чареси ёкъмы?

Везир, падишанынъ суаллерине джеваб къайтарыб, шойле дей:

— Памукъ къыз денъиз ортасында яшай. Зан этем ки, къушны кетирген адам, онынъ саибини де кетирир. Эмир беринъиз, о ягъыны мен озюм беджеририм.

Падиша эмир бере, везир исе бу эмирни Матюв огъланга бильдириб, эгер учь кунь ичинде Памукъ къызны тапыб кетирмесе, башы кесиледжегини айта.

Матюв огълан не япаджагъыны бильмей къала ве кене атындан акъыл сорай.

Ат:

— Ана, озь акъылы етмесе де, сёз динълемегеннинъ алы бойле олыр, — дей. — Олды-оладжакъ, юрь, Памукъ къызнынъ сарайына кетейик, амма акъылдан чыкъарма, онда баргъан адамларнынъ эписи яныб-куйиб къала.

Ат ве Матюв огълан ёлгъа чыкъалар. Денъиз кенарына барыб еткен сонъ, ат авелене ве денъиз-дерья бойлаб, Памукъ къызнынъ сарайына догъру ёл ала. Азмы кетелер, чокъмы кетелер, аймы кетелер, йылмы кетелер, куньлерден биринде денъиз ортасында акъ бир сарай корелер.

Ат, Матюв огъланны тенбиелеб:

— Сарайнынъ эки къапусы бар, биз йылдырым тезлигинен бир къапудан кириб, экинджисинден чыкъмакъ керекмиз. Сакът ол, агъыз ачыб къалма, сарай ичинден учыб кечкенде, Памукъ къызны сачларындан къапышла.

Олар, йылдырым тезлигинен сарай ичинден учы кбечелер ве Матюв огълан Памукъ къызны алыб чыкъа. Сарай ичинде пускюрген алевден онынъ ялынъыз урбалары ве атнынъ ялылары куе.

Матюв огълан къызгъа бакъа, къыз да бу яшнынъ джесюрлигине шашыб, козьлерини онъа тиклеб къала. Бу къыз, памукъ киби, ап-акъ ве бир ютум сув киби дюльбер экен.

Падишалыкъкъа къайтыб келеяткъанда Матюв огълан къадыныны падиша тутыб алгъаныны эшите. Бу ишке пек яна. Памукъ къыз бу огъланнынъ ябыгъыны кориб:

— Санъа не олды, эфкярынъ не ичюн бозулды? — деб сорай.

Матюв огълан:

— Къадынымы падиша тутыб алгъан, онъа кедерленем,— дей.

Памукъ къыз:

— Я мени не япаджакъсынъ? — деб сорай.

Матюв огълан оны падишагъа алыб бараджагъыны айта. Памукъ къыз бу огъланнынъ сафдиллигине шашыб:

— Сен пек матюв бир яш экенсинъ де! — дей. — Мени падишагъа бергенджек, озюнъе алсанъ олмаймы?

Олар чёль ичинде токъталыб, чадыр къуралар ве бирге яшамагъа башлайлар. Везир, Матюв огълан Памукъ къызны алыб кельгенини ве чёль ичинде яшагъанларыны эшитиб, озю сюриб келе ве:

— Памукъ къызны неге чёль ичинде тутасынъ, не ичюн сарайгъа алыб бармайсынъ? — деб яйгъара къопара.

Везирнинъ суаллерине, Матюв огълан ерине, Памукъ къызнынъ озю джеваб бере:

— Падишагъа айтынъыз, о, гъайрыдан йигирми беш яшына кельсин де, сонъ мен онъа эрге чыкъарым.

Бу хаберни эшиткен падиша ачувындан ап-акъ кесиле ве джеми-джемаатны йыгъыб:

— Киши яшарткъан илядж бильмейсинъизми? — деб сорай.

Бильген адам тапылмай. Бу вакъыт везир, озюнинъ акъылданелигинен къопайыб:

— Меним киби акъыллы бир везиринъиз олгъанда, бу ахмакъларнен акъыл танышыб отургъанынъыз не? — дей.

— Зан этем ки, Памукъ къызны тапыб кетирген адам, сизге яшлыгъынъызны къайтараджакъ иляджны да та-

пыб кетирир. Эмир беринъиз, о ягъыны мен озюм беджеририм.

Падиша эмир бере, везир исе бу эмирни Матюв огълангъа бильдириб, эгер учь кунь ичинде бу иляджны тапыб кетирмесе, башы кесиледжегини айта.

Матюв огълан не япаджагъыны бильмей къала ве кене атындан акъыл сорай.

Ат:

— Ана, беляларнынъ сонъу етди,— деб къувана.— Бу кересинде мен санъа джан-гонъюльнен ярдым этерим. Бунынъ ичюн Къарадагънынъ тёпесине чыкъмакъ керек. Онда къыркъ бие бар. Бу биелерни савмакъ, ювунмакъ керек. Яшармакъ иляджы иште будыр.

Матюв огълан атына мине, йылдызларгъа котериле ве Къарадагънынъ тёпесине барыб тюше. Бакъсалар не корьсюнлер, къыркъ дане бие бир ерге топлангъан, отлана юрелер. Къыркъ биринджи бие оларнынъ башы олыб, къаравлаб тура.

Ат:

— Биелернинъ башы меним агъамдыр, о бизни якъын биле къоймаз — дей. — Сен анавы сазлыкъ янында терен бир чукъур къаз. Чукъурнынъ тюбине мен ятырым. Сен шу ерде отлаб тургъан сув сыгъырларындан къыркъ данесини сойыб, гоньлеринен меним устюми орть. Агъам меним мында олгъанымы дуяр ве мени тишлейджек олыб гоньлерни тишлер. Бу вакъыт биелернинъ эписи бизимки олыр.

Шай да япалар ве биелерни Къарадагъдан тюшириб, падишанынъ сарайына алыб баралар. Чёюндеки сют шапырыб-копюре башлагъан сонъ, Матюв огълан падишагъа:

— Падишам, чёюнге тюшюнъиз, сизни яшартаджакъ бу сютдир, — дей.

Падиша тюшеджек ола амма, джесарет эталмай, башда Матюв огъланнынъ тюшмесини эмир эте. Ат, Матюв огъланнынъ къулагъына:

— Къоркъма, тюш! — дей.

Матюв огълан артыны-огюни тюшюнмеден, озюни къайнаб тургъан сютнинъ ичине ташлай. Ат, якъын келиб, бутюн кучюнен уфюрмеге башлай. Сют сува ве Матюв огълан апакъ ве яп-яш бир йигитке чевирилиб, ич бир зарарсыз сют ичинден чыкъа. Буны корьген падиша, яшараджагъына къуваныб, аман озюни сют ичине ата. Ата амма, оджакъда

алевлениб янмакъда олгъан атеш сютни кене шапыртакопюрте ве падиша сют ичинде бурюшиб, пишиб къала.

Ат, Матюв огълангъа:

— Мин сыртыма! — дей де, оны шу ерден алыб къача. Чёль ичинден кечкенде, Памукъ къыз да аткъа мине. Пешлеринден падиша аскерлери къува. Къува амма, о атнынъ артындан ким етер?

Матюв огълан Памукъ къызны озь падишалыгъына алыб келе. Падиша бабасы козь иляджы-бир авуч топракъ беклей-беклей, эиди чокъдан ольген экен. Оледжекде тахткъа Матюв огъланнынъ чыкъарылмасыны васиет эткен.

Матюв падиша ола,
Тахткъа чыкъа,
Той-дюгюн япдыра.
Торгъай тобугъындан,
Бакъа кишенлигинден,
Пире майындан аш пишире,
Мусафирлер ашкъа шише.

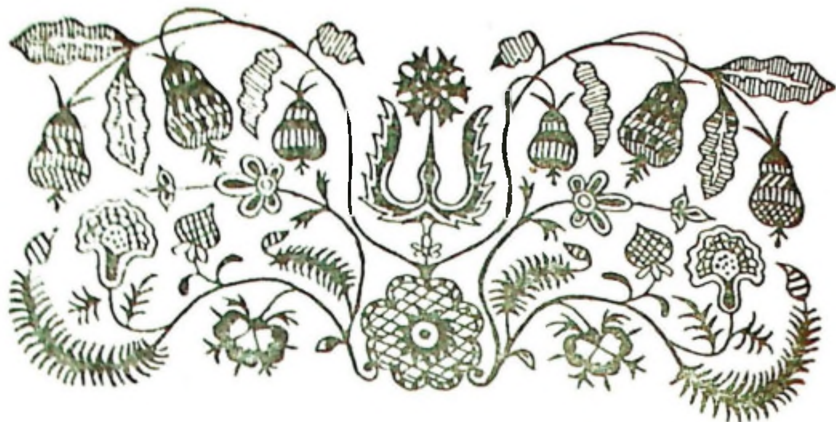

АЛТЫН БАШНЕН ХИЯР БАШ

Бир адамнынъ къарысы ве бир де къызы бар экен. Бу къыз ай десенъ айдан, кунь десенъ куньден даа дюльбер экен. Мал дегенде, тек бир бузавчыкълары бар экен.

Кель кунь, кет кунь, бу къызчыкъ баягъы бир яшларына келе. Къыз чагъына кельди дегенде, анасы хасталана. Къыз яна-куе, лякин эджельге чаре олырмы!

Къызнынъ анасы акъайыны чагъыра да, васиетини айта:

— Мен ольген сонъ къызчыгъымны эльге хор этме, бузавчыгъымызны онъа бер! — дей.

Чокъкъа бармадан къызчыкънынъ анасы оле. Бабасы, къарысынынъ васиетини тутыб, бузавны къызына бере. Лякин къыз оксюз къалгъанына яныб, геджелерини агълаб чыкъа, куньдюзлерини агълаб кечире.

Къызнынъ бабасы: — Эв къадынсыз олмаз,— деб тюшюне.— Къызым да анасыны сагъыныб агъласа керек, эвленсем бельки эфкяры чезилир.

Шай дей де, къызы олгъан тул бир апакъайгъа эвлене. Бу апакъай пек ярамаз, кинли бир къадын экен. О, эвге кельгенинен, къызнынъ урбаларыны тутыб ала, озь къызына киийсете. Огей къызнынъ шай дюльбер олгъаныны пахыллаб, оны эр кунь котеклей, хорлай, ач тута, бутюн

пис ишлерни онъа буюра. Къызчыкъ куньдюзлери бузав отлата, юнь ишлей, акъшамлары да бош турмай.

Бойледжесине эки йыл отиб кете. Куньлерден бир кунь къызчыкъ саба эрте турыб, бузавны отлатмагъа алыб кете. Кете-кете бир озенчикнинъ янына барыб токътай. Къызчыкъ ойланыб тургъанда, озь анасыны хатырлай да, инджи киби яшлар тёкиб, агъламагъа башлай. Бираздан юкълаб къала. Бузав исе, отлай-отлай, озеннинъ о бир тарафына кече. Къызчыкъ, козьлерини ачкъанынен, бузавнынъ узакълаша башлагъаныны кориб, оны къайтармакъ истей. Лякин озенден кечеяткъанда урчугъы сувгъа тюшиб кете. Огей анасындан кореджек джезасыны тюшюниб, даа зияде агъламагъа башлай.

Бу озеннинъ янында бир къартанайчыкъ яшай экен. Къартанай къызчыкънынъ агълагъаныны эшиткенинен, онынъ янына келе де:

— Неге агълайсынъ, къызчыкъ, санъа не олды? — деб сорай.

Къызчыкъ:

— Неге агъламайым,— деб джеваблана,— мен эр кунь бузав бакъа-бакъа, урчукънен юнь ишлейим. Мына бузавымы къайтарайым, деб озенден кечеджекде, урчугъым сувгъа тюшиб кетди. Акъшам эвге къайтыб баргъанда, огей анайым ким биле насыл котеклер.

Къартанай бу къызчыкъны пек аджый.

— Агълама, къызым,— дей,— мен сени бахтлы этерим. Сен отур да, меним башымны бакъ. Мен сенинъ тизлеринъ устюнде бираз юкълайым. Башымны бакъкъанда, ондан акъ сув, сонъ ешиль сув кетер. Мени уятма. Сары сув кете башлагъанда, мени уятырсынъ. Анъладынъмы, къызым?

Къызчыкъ:

— Анъладым, къартанай,— дей де, онынъ башыны бакъмагъа башлай.

Къартанай, башыны къызчыкънынъ тизлерине къойгъанынен, юкъугъа дала. Бираздан къартанайнынъ башындан акъ сув, сонъ ешиль сув кете. Къызчыкъ оны уятмай. Сонъ сары сув кетмеге башлай. Къызчыкъ:

— Къартанай, энди турынъыз, сары сув кете башлады,— дей.

Къартанай уяна да, бу сары сувнен къызчыкънынъ башыны юва.

— Сакът ол, къызым, башынъны чезме, къайда ювдынъ деселер айтма,— деб тенбнелей.

Къызчыкъ, кунь къона башлагъан бир маальде, эвлерине къайтыб келе. Огей анасы, къызнынъ къолунда урчугъы олмагъаныны корнб, ондан сораб биле отурмай, къызчыкъны котеклемеге башлай.

Геджелерден биринде, эв ичинде эписи юкъугъа далгъан бир вакъытда, огей ана уяна да, корьгенлерине шашыб къала. Къаранлыкъ эвнинъ кошеси яп-ярыкъ экен. Аман атылыб тура да, огей къызынынъ янына бара. Бакъса не корьсюн, къызнынъ сачлары алтын теллерге чевирильген.

О, джекире береб:

— Тез айт, сачларынъны къайда ве насыл бир сувда ювдынъ? — дей. Дей де, къызчыкъны кене котеклей.

Заваллы къызчыкъ, не япаджагъыны бильмегенинден, айтмагъа меджбур ола:

— Озен янында бир къартанайчыкъ яшай. Ана о меним башымы сары сувнен ювыб, явлыкънен багълады. Сачларымнынъ ялтырагъаны да шунынъ ичюн олмалы.

Бу сёзлерни эшиткен огей ана саба ачылмасыны дёрт козьнен беклей.

Саба ачылгъанынен къызыны уята да, ишнинъ аслыны онъа анълатыб бере.

— Яхшы къара, къартанайны сары сув кете башлагъанда уят,— деб тенбиелеб ала.

Огей ананынъ къызы бузавны айдаб, озен янына алыб бара ве тыпкъы анасынынъ дегени киби япа: озенден атлайджакъ олыб, урчугъыны сувгъа тюшюре де, сонъ эсалет агъламагъа башлай. Бу вакъыт къартанай пейда олыб:

— Неге агълайсынъ, къызчыкъ, санъа не олды? — деб сорай.

Къыз:

— Неге агъламайым, — деб джеваблана,— мен эр кунь бузав бакъам, сонъ урчукънен юнь ишлейим. Мына шимди бузавымы къайтарайым деб озенден кечеяткъанда, урчугъым сувгъа тюшиб кетди. Акъшам эвге къайтыб баргъанда огей анайым мени ким биле насыл котеклер.

Къартанай къызнынъ айнеджилигини анълаб:

— Сен отур да, меним башымны бакъ, — дей. — Мен сенинъ тизлеринъ устюнде бир чырым юкъу алайым. Башымны бакъкъанда ондан акъ сув, сонъ сары сув кетер. Мени уятма. Ешиль сув кете башлагъанда, уятырсынъ.

Къыз къартанайнынъ башыны бакъмагъа башлай. Акъ сув кете, сары сув кете, уятмай, ешиль сув кете башлагъанда, уята. Къартанай тура да, къызнынъ башыны ешиль сувнен юва. Къыз къувана-къувана эвлерине къайтыб келе.

Гедженинъ бир маалинде анасы уяныб, къызынынъ башыны чезе. Чезе амма, бакъса не корьсюн, къызнынъ сачлары ешиль оркенлерге чевирильген, бу оркенлерде де хиярлар осе экен. Анасы хиярларны юлкъа, лякин юлкъкъан сайын олар даа зияде осе экенлер.

Иште бу куньден сонъ шу къызнынъ ады «Хияр баш къыз» олыб къала. Онъа ич бир кимсе кулакъ асмай. Амма алтын баш къыз кунь сайын дюльберлеше.

Куньлерден бир кунь Хияр башнынъ анасы, озь къызыны янына алыб, тойгъа кетелер. Алтын баш къыз:

— Мени де алынъыз, тойгъа барыб бираз эгленейим,— дей.

Огей анасы:

— Тойда сенинъ ишинъ ёкъ, эвни къаравла, юнь ишле,— деб оны бир къач керелер тюрткючлей.

Алтын баш къызчыкъ эвде ялыныз бир озю къалыб, козьяшларыны тёкиб агълаб тургъанда, банаки къартанай келиб къала.

— Не ичюн агълайсынъ, къызчыгъым,— дей,— кене биревлер ынджытдымы?

— Огей анам мени эвде къалдырды, меним бузавчыгъымы сойды, озюнинъ Хияр баш къызыны тойгъа алыб кетди, шунынъ ичюн агълайым.

Къартанай:

— Сен, къызчыгъым, бузавнынъ кемиклерини манъа кетир, оны чукъургъа комейик,— дей.

Къызчыкъ бузавнынъ кемиклерини чыкъара, оларны азбар ичиндеки чукъургъа комелер. Сонъ, къартанай папучлерини чыкъарыб, чукъургъа бир тепме ура. Шу ара, чукъур ачылыб, онынъ ичинден къап-къара бир араб чыкъа. Къартанай арабкъа:

— Къана, арабым, бир ан ичинде къыз ичюн бир къат урба ве эки атлы файтон азыр олсын! — деб эмир эте.

Араб козьден гъайыб олгъанынен, устюнде алтын нагъышлы къафтан, алтын тизили къадифе фес, билезликлер, юзюк-

лер, сыргъалар олгъан эки атлы файтон пейда ола. Къыз кийнне, хъартанайнен файтонгъа отурыб, тойгъа кетелер. Файтон, Хияр башнен анасы кетмекде олгъан гъыджырда-вукъ маджарнынъ артындан ете, онъа тоз чанъгъытыб, кечиб кете. Той азбарына барыб киргенде, бутюн мусафирлер оларны къаршылаб алалар, алтын баш къызчыкъны келин янына отурталар.

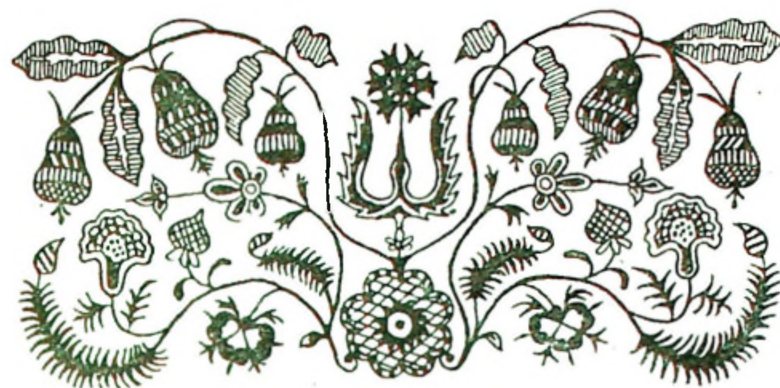

КЪОЗУКЮРПЕЧ

Эвель, эвель экенде,
Эвель заман экенде,
Девелер деллял экенде,
Сен бешикде экенде,
Мен эшикде экенде,
Къызлар торгъай экенде,
Кокюмиз бакъыр экенде,
Еримиз такъыр экенде.
Сувсыгъыр амамджы экенде,
Къаплы-къуплы бакъалар
Къанатланды учмагъа,
Дерьялаки балыкълар
Кира тута кочьмеге...
Къайната бекмез къайната,
Къызы къашын ойната.
Ойнатма, къыз, къашынъны,
Кесер бабанъ башынъны.
Сенинъ бабанъ тав башы,
Меним бабам сув башы;
Сув башынынъ атлары,
Арпа ашаб кишнешир;
Энъиш кельсе «тыр» демез,
Къыр кельсе де, «джюрь» демез.
Алтмыш бакъла арпаны
Едим демез шу атлар.
Учь къуюнынъ сувуны
Ичдим демез шу атлар...
Пердакъай — пердакъай экенде.
Пердакъай кельди джувурыб,
Чалгъы сабыны сувурыб,

Штанына бакъса — авы ёкъ,
Къавташына — къавы ёкъ.
Мына сизге бир такъмакъ,
Масалымны динълеб бакъ!

Эвель заманларнынъ биринде, еди дерья четинде, узакъ мемлекетлернинъ биринде Эдиль байнен Джайыкъ бай деген эки адам яшагъан. Куньлерден бир кунь, айны бир вакъытда, Эдиль бай къулунлы биесини, Джайыкъ бай да ботасыны джойгъан. Ёкъларыны тапмакъ ичюн экиси де койнинъ эки четинден чёльге чыккъанлар, кете-кете бир обагъа барыб еткенлер ве о ерде бири-биринен къаршылашкъанлар. Одыр-будыр акъкъында лаф этиб тургъанда, Эдиль бай:

— Мен къулунлы биемни джойдым, — дей.

Джайыкъ бай исе:

— Мен ботамны джойдым — дей.

Бираз лаф эткен сонъ, Эдиль бай:

— Къарым агъыр аякълыдыр, — дей.

Джайыкъ бай:

— Меним къарым да агъыр аякълыдыр,— деб къоша.

Байлар лаф этиб тургъан арада, атыны ельдай ельдириб, оларнынъ янына бир атлы келиб токътай.

— Эдиль байнынъ къарысы къыз тапды, — дей.

Чокъкъа бармадан экинджи бир атлы келиб ете.

— Джайыкъ байнынъ къарысы огълан тапды, — дей.

Бу байлар экисинде де гъайыблары ве келирлери бир куньде, бир вакъытда олувына пек тааджюб этелер. Балалары буюсе, оларны бири-бирине эвлендирмеге сёз беришелер, этек йыртышалар. Сонъ эвлерине къайтыб келелер, огъланнынъ адыны Къозукюрпеч, къызнынъ адыны Баянсылув къоялар.

Къозукюрпеч кучли ве дюльбер бир йигит олыб осе. Куреште, ат чапышувында, окъ атышувда бутюн акъранларыны артда къалдыра. Онынъ йигитлигини кориб, къызлар гизлиден ах чекелер, онынъдай бир йигитке тиймекни арзулайлар.

Къозукюрпеч догъгъанда башында айнен йылдыз бар экен. Бу алямет шай да къала. О, юкълагъанда, еди кунь ве еди гедже уянмай юкълай экен. Къартлар: бу аляметлер яхшылыкъкъа дегильдир, онынъ эджель аляметлеридир, дей экенлер.

Кель заман, кет заман, йигит — баба йигити олыб осе етише, Баянсылув исе дюльберлиги ве акъылданелигинен акърансыз бир къыз олыб, кемалына ете.

Къозукюрпеч ве Баянсылув севишелер, оськен сайын бири-бирине олгъан муаббетлери арта. Омюр-билля бири-бирини унутмайджакъларыны, садыкъ къаладжакъларыны ичюн ант-емин этелер.

Этелер амма, куньлерден бир кунь Къозукюрпечнинъ бабасы Джайыкъ бай, пек яман хасталаныб, тёшекке тюше ве хасталыгъынынъ учюнджи куню оле.

Джайыкъ бай ольген сонъ, Эдиль байнынъ фикири денъише башлай, «Оксюз балагъа къыз бериб онарсынъмы?» дей. Къызына башкъа бир киев тапмакъ пешине тюше, лякин къыз разы олмай, севимлисине къавушмаса, омюр-билля эвленмейджегини айта.

Эдиль бай чокъ тюшюне-ташына ве къызынынъ акъылындан Къозукюрпечни чыкъармакъ ниетинен, шу ерлерден кочиб кетмек къарарына келе. Къызыны, малыны-мулькюни алыб, кочиб кете.

Къозукюрпеч, асретликке даянамай, ёлгъа чыкъмакъ, Эдиль байнынъ турагъыны тапмакъ ве узакъдан олса да, Баянсылувны корьмек мерамына къапына.

— Анай, манъа ёллыкъ комеч пишир! — дей.

Анасы:

— Этме балам-кетме балам, — деб ялвармагъа башлай.— Олар ким биле къаерлерге къонакъ къургъандырлар, кетсенъ де, тапамазсынъ. Мал-мулькюнъни терк этме, мени ялынъыз къалдырма.

Къозукюрпеч ниетинден къайтмакъ истемей. Анасы Къозукюрпечни ёлдан вазкечдирмек ичюн, шойле дей:

Бир бойнузы кок йыртар, балам,
Экинджиси ер йыртар, балам,
Ашадан келир бир сюрю тувар,
Темир кокнен алада чубар —
Буларны кимге ташлайсынъ, балам?

Къозукюрпеч анасынынъ бу сёзлерине:

— Арамгъа кетсинлер! — деб джевабляна.

Анасы девам эте:

Чёльге чыкъса, кишнешир, балам,
Къыргъа чыкъса, тишлешир, балам,
Ашадан келир бир сюрю джылкъы,

Джылкъыларнынъ ямандыр къылыгъы —
Оларны кимге ташлайсынъ, балам?

Къозукюрпеч:
— Арамгъа кетсинлер! — деб джевабланa.
Анасы, бельки къойларыны айтсам мерамындан вазкечер, деб шойле дей:

Туякълары шалтырашыб, балам,
Къозулы къойдай манърашыб, балам,
Ашадан келир бир сюрю къоюнъ,
Чыкъыб да кетсенъ о болур оюнъ
Буны да кимге айтайым, балам?

Къозукюрпеч кене де:
— Арамгъа кетсинлер! — дей.
Анасы, бельки девелерни айтсам ёлундан вазкечер, деб шойле дей:

Туякълары джалпылдашыб, балам,
Орькечлери салпылдашыб, балам,
Саркъувдан келир бир сюрю деве;
Оларны ташлаб кетмесе, тёре!

Анасы огълундан кене де шу джевабны алгъан сонъ, бельки эмген сютини хатырлатсам, дегенинден вазкечер, деб шойле дей:

Онъ эмчегим едирдим, балам,
Ал-ешиль кольмек кийдирдим, балам;
Къайт дегенде, къайтсана, балам,
Хайырлы бир сёз айтсана, балам!

Къозукюрпеч, анасына чокъ аджынса да, севимлисинден вазкечиб олмагъанындан, шойле дей:

Онъ эмчегинъ едирдинъ, анам,
Ал-ешиль кольмек кийдирдинъ, анам,
Уле ташынъ ур ташкъа, анам,
Таш къайтса да, мен къайтмам, анам!

Бундан сонъ Къозукюрпеч ёлгъа чыкъа. Азмы кете, чокъмы кете, ёл кенарында къойларыны отлатыб тургъан бир чобангъа раст келе.
— Чобан агъа, манъа бир къой союб берамазсынъмы? — деб сорай.

Чобан онъа бир къой союб бере. Къозукюрпеч къойнынъ терисинден озюне къалпакъ тике, манълайындаки айнен йылдыз сурети корюнмесин деб, къалпагъыны козьлерине къадар басыб кие, устюндеки мусафирлик урбаларыны чобангъа чыкъарыб бере, озю де чобаннынъ эски урбаларыны кие. Бу иш биткен сонъ, Къозукюрпеч кене ёлуна девам эте. Кунь кете, ай кете, йыл кете ве ахры Эдиль байнынъ турагъыны барыб тапа. Эвнинъ босагъасы алдында багъдаш къурыб отура, Эдиль байнынъ пейда олмасыны беклей.
Эдиль бай эвинден чыкъыб, босагъасындаки адамны коре.
— Алла мусафири, бу ерлерде не ишлеб юресинъ? — деб сорай.
Къозукюрпеч де:
— Къозулы къойларынъызны бакъмагъа адам къыдыра экенсинъиз, къабул этсенъиз оларны мен бакъар эдим, — дей.
Шай этиб, Къозукюрпеч Эдиль байнынъ чобаны ола, алты ай онынъ къозулы къойларыны бакъыб юре. Амма бу алты ай ичинде Баянсылувны бир кере де раст кетиремей. Бундан сонъ оджылкъыгъа авуша, джылкъы бакъыб юре. Баянсылувны корьмеге кене сыра тюшмей. Шунынъ ичюн Къозукюрпеч «тилекке отурайымчы» дей де, тилеги беян эте:

Джайыкъ башдан еллер эссе,
Эвлер, койлер чёльде де кезсе,
Баянсылув сейрангъа чыкъыб, юзюни ача,
Къотур тай да койге къачса.

Бу тилек беян этилген сонъ, арадан бир къач куньлер кече, Къозукюрпеч:« тилегим еринe кельмеди» деб ойланыб тургъан бир вакъытда, апансыздан, ойле кучли бир ель къопа ки, балабан тереклерни тюбю-тамырынен чыкъарыб, кокке савура, орталыкъ тоз-думан ола, къаранлыкъ баса, козь-козьни корьмей.
Баянсылув бу вакъыт багъчаларында кезинмекде экен. Бир даа бакъса не корьсюн, джылкъыдаки къотур тай ель тезлигинен чапыб, багъчагъа келиб кире. Тайыны тутмакъ пешине тюшкен Къозукюрпеч де, багъчада пейда ола. Баянсылувны корьгенинен:

Алты ай бакъдым къоюнъны, бикеч,
Ич корьмедим боюнъны, бикеч,
Алты ай, он кунь дегенде, бикеч,
Корьдим, тайым кельгенде, бикеч, — дей.

Къозукюрпеч башындаки къалпагъыны чыкъара. Баянсылув онынъ манъылайындаки айнен йылдызны корьгенинен, севимлисини таный ве корюшкенлерине джангонъюльден къувана.

Баянсылув, биревлери кориб къалмасын деб, Къозукюрпечнинъ янында чокъ вакъыт къалмагъа къорккъаныдан:

— Тезден анамнен бабам узакълардаки акърабаларымызгъа мусафирликке кетеджеклер, хабер этерим, келирсинъ! — деб эвлерине къайтыб кете. Къозукюрпеч исе, къотур тайны айдаб, джылкъыгъа къайтыб келе.

Бир къач куньлерден Баянсылув Къозукюрпечке хабер этиб, эвлерине чагъырта. Асрет-асретине къавуша. Олар бири-бирине бакъыб тоймайлар. Амма, куньлер арды-сыра къушдай учыб кетелер. Эдиль байнынъ мусафирликден къайтаджакъ куню келиб къала.

Баянсылув Къозукюрпечнен савлыкълашыб:

— Бабам джылкъыдан кечиб келеджек, сергек олыб тур, сакъын озюнъи танытдырма! — деб тенбеилей.

Эм акъыкъатен, Къозукюрпеч джылкъыны отлатыб, чёль ичинде доланыб юрьген бир вакъытда, таягъына таяныб келеяткъан Эдиль байнен къарысы пейда олалар. Бу ара, гъафлетден эсиб алгъан ель, Къозукюрпечнинъ къалпагъыны урыб тюшире: буны эслеген Эдиль байнынъ къарысы эвлерине къайтыб кельгенинен:

— Эй, акъай, сен джылкъыджынынъ ким олгъаныны таныдынъмы? — деб сорай.

Эдиль бай:

— Я о кимдир, мен оны сарфламадым, — дей.

Ийлекяр къадын, сёзюнинъ ардыны узьмеден:

— Сен энди къартлыгъындан озь джылкъыджыларынъны да танымай башладынъ,— дей.—Бу яш джылкъыджы Къозукюрпечдир. Манъылайында айнен йылдыз да бар. Сен, насыл олды да, оны чобан тутдынъ?

Эдиль бай озюнинъ япкъан анъкъавлыгъына пек яман ачувланыб, Къозукюрпечни чагъыртмакъ ичюн атлы йибере.

— Джезалаб ольдюрмесем, бу мусибетден къуртуламайджагъым,— дей.

Баянсылув, бабасынынъ мерамыны анълаб, терен кедерлене. Тюшюниб турмагъа вакъыт олмагъанындан, аман джылкъыгъа озь адамыны йибере, къотур тайны алыб кельмелерини эмир эте. Ель эскенде багъчагъа келиб кирген бу къотур тай, ят кишилернинъ козюнде чиркин бир ат олыб корюльсе де, акъикъатда пек дюльбер ве ель етмез бир дюльдюль экен.

Баянсылув, джезаланаджакъ Къозукюрпеч олгъаныны бильмеген бир адам киби, бабасына шойле бир теклиф бере:

— Бабай, сизлер гъалиба биревлерини джезалаб ольдюрмек истейсинъиз. Ойле олгъанда бу адамны ольдюрмеге бутюн йигитлерни чагъырмакъ мумкюн дегильми? Баре сейир этиб къалыр эдик.

Эдиль бай къызынынъ не демек истегенини анъламакъ ичюн:

— Я бу чагъырылгъан йигитлер не япаджакълар, къызым? — деб сорай.

— Ольдюриледжек адамны джылкъыдаки анавы къотур тайгъа отуртырмыз, барсын бутюн джемаат онынъ устюнден кульсин. Сонъ онынъ пешинден атлы йигитлерни йиберирмиз. Оны къыйыр-чыйыр этиб ташларлар.

Эдиль бай:

— Яхшы, къызым, шай япайыкъ, — дей ве «Бу заваллы къыз кимнинъ ольдюриледжегини бильмесе керек», деб тюшюне.

Акъшамгъа якъын дёрт бир якъдан атлы йигитлер топланыб келе. Бай оларны аш-сувнен сыйлай. Къозукюрпеч десюриб келе. Бай онынъ Къозукюрпеч олыб-олмагъаныны яхшы этиб бильмек ичюн, ат къошусына кельген бутюн йигитлернен бир сырада, оны да йырлатыб бакъайым, дей. Эгер о йырлагъанда, йырына Баянсылув адыны къатса, ким олгъаны ачыкъ-ашкяр белли олур, деб тюшюне.

Яшлар, байнынъ алдына келиб, озь бейитлерини йырлайлар. Лякин олардан ич бириси Баянсылувнынъ адыны анъмай. Невбет Къозукюрпечке келе. О, йырыны башлагъанынен, Баянсылувнынъ дюльберлигини тасвирлеб ташлай.

Эдиль бай: «Мына, Къозукюрпеч сайыдан да бу экен!» дей, оны джезалаб-ольдюрмек ниетинен, къошуны башламаларыны эмир эте. Эмир эте амма, Эдильбай яшларны йырлатыб, сейир эткен арада, Баянсылув къошугъа кетеджек

атларнынъ эгер тапкъырларыны кесиб-кесиб ташлагъан.

Къозукюрпеч къотур тайгъа мингенинен, ель олыб еллениб учыб кете, йигитлер исе, онынъ пешинден етеджек олыб, атларына атланайым дегенде, юварланыб-тыгъырыб кетелер.

Эдиль бай бу ишни корib, ачувлана, кирмеге ер тапамай, озь атыны береджек ола. Бакъсалар, онынъ да эгер тапкъырлыгъы кесилиб ташлангъан.

Арадан чокъ вакъытлар келиб кече. Эдиль бай Къозукюрпечни не къадар аратса да, оны ич бир ерден тапамайлар.

Бу тарафда, Къозукюрпеч ве Баянсылув, бири-бириниден айры тюшиб, гедже-куньдюз асретлик чекелер. Бир кере, Къозукюрпечнинъ омузына бир торгъай келиб къона ве инсан тилинен:

— Къозукюрпеч, Къозукюрпеч, мен санъа Баянсылувдан селям кетирдим, — дей.

Къозукюрпеч, Баянсылувдан хабер алгъанына пек къувана ве къушчыкъгъа:

— Торгъайчыкъ, торгъайчыкъ, яреме барыб ет, онъа селям эт, сонъра кене къайтыб кель, Баянсылувдан хабер кер,— дей.

Торгъай учыб кете ве шу куньден сонъ эки ортада хабер ташыб юре.

Бир кунь торгъайчыкъ, Баянсылувгъа учыб келеяткъанда, къуйыб ягъгъан ягъмур астында къала ве пек ыслана. Сачакъ тюбюнде къалтыраб тургъан бир вакъытда, Эдиль байнынъ адамларындан бири оны къап-къач этиб тута да:

— Сен мында не япасынъ, не ишнен кельдинъ, санъа не керек? — деб зорламагъа башлай. Амма торгъайчыкъ сырыны ачмай, индемей тура . Эдиль байнынъ адамлары онынъ къанатларыны юлкъалар. Торгъайчыкъ кене индемей. Демир маша къыздырыб, онынъ тенини куйдире. Торгъайчыкъ бу азабларгъа къатланыб оламай ве Къозукюрпечнен Баянсылув арасында хаберджи къуш олгъаныны айта.

Бу хаберни Эдиль байгъа еткизелер. Ачувындан байнынъ агъызы-буруны копюриб къала. Торгъайчыкъдан Къозукюрпечнинъ не ерде олгъаныны бильмелерини эмир эте. Къушчыкъны кене чекишдирелер. Бундан сонъ торгъайчыкъ Къозукюрпечнинъ не ерде олгъаныны косьтермеге сёз бере. Эдиль бай къувана, энди мен ондан акъкъымы алырым, дей. Къозукюрпечнинъ башыны кесиб кетирген адамгъа къызыны береджегини беян эте.

Эдиль байнынъ бу беянатыны эшиткен аскер башларындан бири онынъ узурына барыб:

— Байым, Къозукюрпечнинъ башыны кесиб кетирмекни озь бойнума алам! — деб бильдире.

Бундан сонъ аскер башы, аскерлерини топлай ве торгъайчыкъдан:

— Айды, косьтер. Къозукюрпечнинъ турагъы не ердедир? — деб сорай.

Заваллы къушчыкъ о ердедир, бу ердедир, деб аскер башыны бир къач куньлер доландырыб юре. Аскер башы торгъайчыкънынъ айын-оюныны анълаб, пычагъыны чыкъара да, я айт, я да мына шимди башынъны кесиб атарым, дей. Заваллы къушчыкъ не япсын, Къозукюрпечнинъ турагъыны косьтермеге меджбур ола.

Къозукюрпеч адет эдингени киби, энди единджи кунь юкъламакъда экен. Аскер башы, ымпыс-тымпыс Къозукюрпечнинъ янына келе де, юкъу арасында онынъ башыны кесиб ала. Сонъ, буюк бир йигитлик япкъан адам киби форса сатыб, Къозукюрпечнинъ башыны Эдиль байгъа алыб келе. Баянсылув, яресининъ къанлы башыны корьгенинен, эси кетиб, йыкъылыб къала. Бираздан озюне келиб, бабасынынъ янына бара:

— Бабай,— дей,— Къозукюрпечни аскер башы ольдюрди, дженазесини де о къылмакъ керек,— дей.

Эдиль бай разы ола. Къозукюрпечни арабагъа салыб, аскер башы, арабаджы ве Баянсылув ёлгъа чыкъалар. Къозукюрпеч ольдюрильген ерге догъру кетеяткъанда, бир къуюгъа раст келелер. Баянсылув:

— Мен сувсадым,— дей.

Аскер башы не япаджагъыны бильмегенинден:

— Не япайыкъ, янымызгъа не къопкъа алдыкъ, не сыджым,— дей.

Баянсылув итираз эте:

— Къозукюрпеч сагъ олгъан олса, къуюгъа тюшер де, калпагъынен сув алыб чыкъар эди,— дей, аскер башынынъ зытына баса.

— Не беллейсинъ, мен Къозукюрпеч къадар оламам ёкъса, — деб белине тельбевни багълай да, къуюгъа тюше. Сонъ, тельбевни белинден чезиб, онъа сув толу къал-

пагъыны багълай. Баянсылув къалпакъны тартыб алгъан сонъ, тельбевни къую ичине ташлай ве арабаджынен бирликде ёлларына реван олалар. Къозукюрпеч ольдюрильген ерге баргъан сонъ, Баянсылув арабаджыгъа бирине янаша эки къабир къаздыра. Къабирлер азыр олгъан сонъ, къойнундан эки тилли пекисини чыкъара, пекини юрегине санчый ве шу ерде олиб къала...

Арабаджы къабирлернинъ устюни ортиб, къайтыб кете. Шай этиб, эки асрет эбедий янаша къабирлерде ятыб къалалар.

Куньлерден бир кунь Эдиль байнынъ чобаны, къойларны сувармакъ ичюн, оларны чёльден айдаб, ёл яныидаки къуюгъа алыб келе. Къуюгъа къопкъасыны йибере. Бир даа бакъса, къую ичинден насылдыр бир инсан сеслери келе башлай. Чобан бу ишке пек шашыб, аман къопкъасыны тартыб чыкъара. Тартыб чыкъара амма, къопкъанен бирге аскер башы да атылыб чыкъа. Чобан, аскер башыны корьгенинен:

— А-а, сенсинъми ит огълу ит? — дей. — Къозукюрпечнен Баянсылувнынъ башына етдинъ, озюнъ даа ольмей юресинъми? Юкъу гъафлетинде адам ольдюрмекни йигитлик сандынъмы?

Чобан, ыргъагъыны сильтей бериб, аскер башынынъ манълайына яндыра. Аскер башынынъ къафатасы патлаб, мийи Къозукюрпечнен Баянсылувнынъ къабирлери арасына сачраб тюше. Азмы, чокъмы вакъыт кече, къабирлернинъ устюнде къадифе гуллер ве чичеклер ача. Аскер башынынъ мийи тюшкен ерде де бир ит бурун осиб чыкъа. Гуль тереклери даллана, олар бири-бирине къавушмакъ ичюн ымтылалар. Лякин араларына осиб чыкъкъан ит бурун оларнынъ къавушмаларына ёл бермей.

Гуль тереклери аля бугунь далланыб, аджаиб гуллер ачыб туралар. Отькен-кечкен ёлджулар ит бурунны кесиб ташлай, бу аджаиб гуллерни къокълаб, ёлларына девам этелер.

КИЧКЕНЕ

Бир заманда бар экен, бир заманда ёкъ экен, Али байнен къалайджы Вели деген эки адам бар экен.

Али бай тыпкъы бир бий экен — ишинен де, корюнишинен де. Куньден къараргъан череси сим-сия, гурь чатыкъ къашлы, алчачыкъ бойлу, тос-томалакъ, шишман Али бай, ич бир тюрлю ялан ве айнеджиликден чекиниб отурмай, орталыкъны озь къолуна алгъан. Эр кес кунь-куиьден даа зияде фукъарелешкен, ёкъсуллашкъанда, Али бай эп зенгинлеше берген.

Къалайджы Вели исе, сырыкъ киби узун ве индже экен. О, омюринде ялынъыз бир апакъай, озю де къысыр бир апакъай, пейдалаб олгъан. Апайынынъ къысырлыгъы къалайджы Велини пек раатсызлай. Эвляд къалдырмай олиб кетеджегим гъалиба, деген фикир онынъ юкъусыны къачыра. Шунынъ озюне, эвлядсыз яшайыш — яшайышмы энди?

Апайы юкли къалсын, деб къалайджы Вели пек чокъ чарелер кориб бакъа. Лякин ич бириндеи файда корьмей. О, энди, адам сени, бундан чыкъаджакъ шей ёкъ, деб къол сильтеген бир вакъытда, онынъ эвине, садакъа истеб, бир тиленджи къадын келе. Тиленджининъ янында бири-бириндеи даа кучюк беш балачыгъы бар.

Велининъ озю бу вакъыт тюкянында къазан къалайлар экен. Онынъ озю киби, арыкъ, узунджа бойлу, ля-

кин мераметли апайы бу тиленджи къадынны кулер юзьнен, мулям къаршылай. Оны, балачыкъларынен берабер, софра башына отуртыб, башда шорба, сонъ къурабиенен сыйлай.

Эр ерде къаба муамеле корюб кельген тиленджи къадын, къалайджы Велининъ апайы тарафындан косьтерильген эйиликке теспрлене де, шойле дей:

— Санъа юрекден истегим шу: келиринъ кенъ олсын. Лякин, адамгъа эйилик истемек аз, эйиликни япмакъ да керек. Сёйле: эйилигинъе къаршы мен санъа насыл эйилик япа билирим?

Къалайджы Велининъ апайы бунъа шойле бир джеваб бере:

— Шукюрлер олсын, нефакъамыз тапылыб тура. Етишмеген бир шейимиз олса, о да шу ки, — баламыз олмай. Лякин бу ишде сен бизге ярдымджы оламазсынъ.

— Эбет, бу ишде мен сизге яхшы ярдымджы оламам.— дей тиленджи къадын ве, бир аз сусыб, шуны къоша: — Лякин эр алда элимден ярдым кельмей де турмаз!

Велининъ апайы бирден пек меракъланыб:

— Ярдым кельмей турмаз, дейсизми? О насыл ярдым? — деб сорай.

— Мына насыл ярдым,— деб тиленджи къадын джеваблана да, дорбасындан бир йымырта чыкъара ве, оны Велининъ апайына бериб, шойле дей: — Акъайынъ эвге къайткъанда, сен оны къаршылаб, босагъагъа чыкъ да, акъайынъ якъынлагъаны киби, йымыртаны онынъ сагъ омузы устюнден ерге фырлат. Истегинъ шу дакъикъасы ерине келир.

Къалайджы Вели эвине къайткъанда, апайы, тиленджи къадын айткъаны киби япа. Ерге тюшюб парлангъан йымыртанынъ ичинден ишарет пармагъы буюклигинде бир балачыкъ атылыб чыкъа.

Балачыкъ, къалайджы Велининъ авучы ичине сычраб мине де:

— Бабачыгъым, бабам! — деб багъыра.

Къалайджы Вели, Кичкененинъ бу сесини эшитиб, пек яман севине, лякин ич бир шейден хабери олмагъанындан:

— Бу насыл шей? — деб сорай.

Апайы меселени анълата. Бундан сонъ Вели даа зияде севине ве Кичкенени къучагъына баса.

Саба, ишке кетеяткъанда, къалайджы Вели озюнен бераберине Кичкенени де аладжакъ ола амма, Кичкене бунъа къаршы кете:

— Мен, баба, бу дюньягъа сенинъ барынъы-ёкунъы арам емек ичюн кельмедим. Куньдюз анам аш пишириб азырлар да, мен оны уйледе санъа алыб кетерим,— дей.

Вели севинчини ичине сыгъдырамай, ишине чыкъыб кете. Тюкяныны насыл барыб еткенини биле анъламай къала: озюни о къадар енгиль дуйгъан, чюнки инсаннынъ юреги раат олса, беден агъырлыгъыны да унута экен. Уйле маалинде Кичкене, анасына мураджаат эте:

— Бабама къатлама пиширгенсинъ, ана! Къатламаны, илле сыджакъ экенде, мен де севиб ашайым. Къалайлы къазанымызны къатламанен толдур да, устюни бир безнен орть, без устюне мени отурт да, къазаннынъ къапагъыны къапат. Къалгъаныны мен озюм япарым.

Анасы, Кичкененинъ истегини ерине кетиргени киби, къалайлы къазан бирден арекет этиб башлай — ачыкъ пенджереден сычраб чыкъа да, ёл бою тайыб кете.

Къалайджы Вели, ишини кесиб, шу ерде акъкъан озен кенарына бара, юзюни, аякъларыны ювыб, тюкяныны къайта. Бир даа бакъса не корьсюн: къонанынъ устюнде къалайлы къазан тура. Къазаннынъ къапагъыны ача. Къазаннынъ ичинде аякъ устюне тургъан Кичкенени коре ве, айретде къалыб, дей:

— Бакъ сен оны, пармакъ къадар боюнен къазан алыб кельген!

— Бу не? — деб, Кичкене хоразлана.— Сен айтсанъ, мен даа къыйын ишлер япа билирим, баба.

— Озь чекисинден юзь кере агъыр къазанны сюйреб кетире бильген бир адам, эбет де чокъ шей япар, — дей Вели ве Кичкенеден сорай: — Сен къазан къалайламагъа билесинъми?

— Ойле бир къалайлайым ки, корьсенъиз шашар къалырсыз.

— Шай олса, мынавы къазанларны къалайламагъа ярдым эт. Муштери аджеле эте, дерсинъ мен мында, иш япмакъ ерине, пире тутыб ойнайым.

— Янма, баба, раат-раат ашай бер, къазанлар шу саат къалайланырлар.

Кичкене, къазандан хасыргъа сычраб тюше де, къалайланаджакъ къазанлар тургъан кошеге чапыб кете.

Вели ашыны ашаб битиргендже къазанлар энди къалайлангъан ола. Къалайджы Вели, Кичкененинъ бу уперини корňб, шашыб къала.

— Оляп, сен Кичкене дегиль де, пельван экенсинъ, — дей Вели. — Сенде эр шей масалдакиси киби тез олыб чыкъа. Сен ер сюрмеге де билесинъми?

— Эм ойле де билем ки, дерсинъ омюрим бою ялынъыз ер сюриб кельдим.

Къалайджынынъ иши юриб башлай. Онынъ юрегинде къуванчлы бир умюд даа догъа. Меселе шунда ки, онынъ ирилей-уфакълы чокъдан-чокъ балалы бир къардашы бар. О, Али байнынъ топрагъыны киралаб сюрер экен. Дагъгъа далгъан сайын, агъач чокълашыр, дейлер. Велининъ къардашы да, фукъареликден къуртулмакъ ичюн Али байнынъ топрагъыны киралагъан сайын, даа зияде фукъарелеше. Уруна-уруна да, ахры-сонъу заваллы буспбутюн аякъдан йыкъыла. Бу алында онъа агъасы Велиден гъайры ким ярдым эте биледжекъ? Лякин Вели ер сюрмеге бильмей, амма сабан вакъытыны къачырмакъ да олмаз. Не япмалы? Тамам бойле мушкуль бир вакъытда огъур онъа Кичкенени ёлласын!

— Кичкине, — дей Вели, — ер сюрмеге бильгенинъ пек яхшы. Сенинъ бир эмдженъ бар. Али бай оны сыкъдысыкъды да, меджалсыз бир алгъа кетирди. Шимди о, ич бир шей япамай, хаста ята. Бу себебден онынъ топрагъыны сюриб бермек керек.

Кичкене севине.

— Эмджемнинъ топрагъынымы? Да, дегенде сюрер чыкъарым. Айды, ойле олса, мен кетем.

— Токътаса, къайда кетиледжегини айтайым да.

— Мен оны озюм билем.

Кичкене, буны айта да, чыкъыб кете. Эмджесининъ эвинде ялынъыз бир эшек къалгъан. Бугъаларыны, борджы къаршылыгъына, Али байнынъ эвине айдаб кеткенлер; Кичкене, эшекни сабангъа еке де, озю, сычраб, онынъ къулагъына кире ве ичериден эшекнинъ къулагъыны къытыкълаб башлай. Эшек, буны бегенсе керек, пек гъайретли чалыша. Бираздан топракъ сюрилиб бите.

Къардашынынъ иши ёлуна мингенини анълагъан Велининъ юрегинде буюк бир севинч догъа. Бундан сонъ о, Кичкенеге бир риджанен даа мураджаат этмеге джесаретлене ве шойле дей:

— Огълум, санъа бир ишим даа бар. Лякин озюм санъа ич бир эйиликк япмагъанымдан, сенинъ башынъы ёра бермекден чекинем.

Кичкене бунъа гурь давушнен джеваб бере:

— Чекинменъиз, баба. Мен сизнинъ огълунъызым. Бу себебден сизнинъ айткъанынъызны япмакъ — меним боюн борджумдыр.

Къалайджы, къуванъгъанындан, Кичкенени авучынынъ ичине ала да, оны севиб-севиб опе ве сонъ, кене хасырнынъ устюне басдырыб, шойле дей:

— Койнинъ якъынында, озен кенарында, бир аждера яшай. Онынъ къыркъ башы бар. Озенден сув алмамызны мусааде этмеки ичюн, биз онъа эр йыл бир бугъа бермеге борджлумыз. Энди невбет сенинъ эмдженъе кельди. Лякин онынъ бугъаларыны, бильгенинъ киби, Али бай тутыб алды. Эмдженъе ве кой джемаатына бир ярдым этиб оламазсынъмы экен?

Кичкене бунъа:

— Джемаат ишини япмамакъ олмаз, — деб джевабланы да, эмджесининъ эшегине миниб, къыркъ башлы аждерагъа ёллана. Аждеранынъ къатына барыб еткен сонъ, Кичкене, минген эшегини косьтериб, аждерагъа шойле дей:

— Койнинъ бу йыл сув ичюн санъа береджек эджримына бу эшекдир. Ал, тыкъын!

— Ох-ох-ох! — дей аждера. — Сув ичюн эшек алыб кельдинъми? Ёкъ, къавильде бугъа деген эдик, бугъа алыб кель!

— Бугъамыз ёкъ. Койнинъ алай бугъасы Али байгъа авушды. Лякин сен дадыны татыб бакъ: эшек эти де лезетли ола тургъан.

— Бугъа алыб кель, деб айтам!

— Мен де айтам ки, бугъамыз ёкъ. Алайыны Али бай алыб кетди.

— Айса Али байнынъ бугъасыны алыб кель.

— Али бай сенинъ достунъ да?

— Тыкъынаджагъынъ кельсе достынъ да душманынъ олыр. Ал кель!

— Онынъ бир сюрю бугъасы бар. Лякин арада энъ семизлери къара ве сары бугъалардыр. Къайсыны алыб келейим?

— Къайсы бирининъ эти чокъ олса, оны алыб кель!

Кичкене, койге къайтыб, Али байнынъ эвине кете. Онда, ашлавгъа багълы сары бугъанынъ къулагъына кириб, багъырмагъа башлай:

— Сарысынымы, къарасынымы, бай?

Буны эшиткен Али бай, янындаки адамлардан сорай:

— Кимдир о багъыргъан? — дей.

Янындакилер:

— Бильмеймиз,— деб джеваб берелер.

— Еринъизден къыбырдамасанъыз эбет де бильмезсиз. Тур, бар, биль де, къайтынъыз!

Байнынъ адамлары арангъа кете ве лякин онда кимсени тапамайлар. Сес исе эп девам эте:

— Сарысынымы, къарасынымы, бай?

Сес пек сыкъ текрарланыб башлагъан сонъ Али бай даянамай, ериндеи турыб, озю арангъа ёллана:

— Кимдир о мында богъаз йырткъан?

— Сарысынымы, къарасынымы, бай?

Бугъанынъ къулагъындан кельген бу сесден отю патлагъан Али бай, къоркъусындан бирден-бирге къычырыб йибере:

— Сарысыны, сарысыны, шайтан алсын сени!

Бу ёлнен Али байнынъ разылыгъыны алгъан Кичкене, сары бугъаны аждеранынъ мулькюне алыб келе де, шойле дей:

— Ал! Демек, койнинъ сеннен эсабы кесильди. Лякин меним санъа бир риджам бар: бугъаны сой да, ишкембесини манъа бер!

Аждера бир кередеи къыркъ богъазынен шакъылдаб куле:

— Ох-ох-ох! Ишкембесини дейсинъми? Сасыкъ къарынничеклерни дейсинъми?

Аждера бир нефесде бугъаны ашаб-ютыб йибере де:

— Буюр, сасыкъ ишкембени сен ал, — дей. Кене ахылдаб-охылдаб куле.

Кичкене, джиддий бир тавурнен:

— Юректен кульмек истесенъ, ишкембени ве эки къопкъанен бир къавал ал да, пешиме тюш,— дей.

Олар Али байнынъ эвине барыб етелер. Эписи юкъуда экен. Кичкене, аждерагъа айланыб, шойле дей:

— Сен ишкембени, къопкъаларны ве къавални алыб тавангъа чыкъ. Мен ишарет эткенимнен бу шейлернинъ эписини оданынъ ортасына эндирирсинъ.

Али байнен къадыны озьлери киби къалын, юмшакъ ве акъ чаршаф ортюли пуф тёшекде хуруллаб ятмакъда экенлер.

Кичкене, аждерагъа ишарет эте. Сонъ ёргъан тюбине сокъулыб аждера эндирген ишкембени пычакънен яра. Къарын ве ичеклердеки бутюн сасыкълыкъ тёшекке джайрай. Сонъ къавални байнынъ артына тыкъа, сув толу къопкъаларны исе, байнынъ юкъуда олгъан огъланларынынъ аркъасына багълай.

Бундан сонъ Кичкене, сандыкъ тюбюне кириб пуса ве инджеден вайылдамагъа башлай.

Байнен къадыны аман уяналар. Байнынъ къадыны яйгъара къопарыб:

— Акъай, сен не япдынъ шу, тёшекни булаштыргъансынъ да, ёкъса ичинъ кетдими? — дей.

— Эй сени масхара! — дей Али бай,— тышкъа чыкъыб етиштирмединъми, орталыкъны сасытыб къойгъансынъ да!

— Ёкъ, сен эткенсинъ, сасыкъ сенден келе.

— Ёкъ, сенден келе, тьфу санъа бешарет!

— Тюбюнъни балалар киби булаштырыб, даа мени сёгесинъми?

— Сёгмек дегиль, мына шимди санъа бир шамар да япышдырырым.

Байнынъ къадыны къоркъыб, къычырмагъа башлай:

— Эй, огъулларым, турунъыз, бу хынзыр мени ольдюреятыр.

Огъуллары уяныб, аналарына ярдымгъа бармакъ ичюн тураджакъ олалар амма, аркъаларындаки къопкъалар авдарылыб устьлерине тёкюле.

— Сен не япасынъ шу? — деб, агъасы къардашы устюне атыла. Къардашы исе:

— Я сен меним устюме не ичюн сув тёкдинъ?—деб агъасы устюне атыла. Ур-патласын къавгъа-котек башлай.

Али бай оджакъдаки атешни алевлендириб, ярыкъда меселени анъламакъ ичюн, къорларны уюлемеге башлай. Башлай амма, уфюрген сайын артындан къавал сеслери эшитиле.

— Бу да не икмет? — деб тюшюне.— Ёкъса бу ишке шайтан къарышдымы?

Бир даа уфюре. Кене чалгъы сеси эшитиле. Шайтанларны къачырмакъ ичюн дува окъуйджакъ ола, лякин къоркъусын-

дан дува сёзлерини де тапалмай. Огъуллары исе эп котеклешелер.

— Ольдюририм, богъарым! — деб къычыра бири.

— Козьлеринъни чыкъарыб алырым! — деб джекире экинджиси.

Али бай исе, оджакъ башында къадалыб къалыб, терен тюшюнджелерге дала:

— Уфюрейимми, ёкъса уфюрмейимми?

Тавандан сейир этиб тургъан аждера куле-куле байылыб къала.

Кичкене, ана шай, ана-бабасына ве койдешлерине ярдым эте-эте, яшаб башлай.

АВДЖЫ ЯШ

Койлерден биринде пек метли авджы бир яш бар экен. Мына бу авджы яш бир кунь атына мине де, авгъа кете. Авланыб кезген вакъытында орталыкъны къою туман баса. Яш, ёлуны шашырыб, башкъа бир тарафкъа чыкъыб кете. Афта кете, ай кете, эджнебий бир мемлекетке барыб ете. Бир аз ял алмакъ ичюн атыны тыршавлаб йибере. озю де бир чокъракънынъ башында ятыб къала. Азмы ята, чокъмы ята, козьлерини ачыб бакъкъанда не корсюн, атынынъ къуйругъындан къапыб, бир тильки ойнаб тура. Авджы яш, аман тюфегини котериб, тилькини атмагъа азырлана. Бичаре тильки, инсан киби сёйлениб:

— Ольдюрме мени, агъам, мен санъа керек олырым,— дей.

Авджы, тюфегини алыб, авгъа кете. Эки дане кийик урыб келе. Бакъса, не корсюн, тильки атны къаравуллаб тура. Авджы, тилькининъ хызметине ляйыкъ къыймет кесиб, кийиклернинъ бирини онъа бере, экинджисини атешке къызартыб, озю ашай.

Экинджи куню авджы кене де авгъа кете. О авланыб юргенде атнынъ янында бир ач къашкъыр пейда олыб, атны ашамагъа азырлана. Буны корьген ат къаравулы тильки:

— Достум, къашкъыр, сен не япмакъ истейсинъ шу! — дей. — Бу айван меним шорбаджымнынъ атыдыр. Шор-

баджым авгъа кеткенде, мен оньшъ атыны къаравуллаб турам. Бу хызметим ичюн о манъа эр кунь бир кийик кетире. Кель, бирликде хызмет этейик, шорбаджым сени де бош къалдырмаз.

Къашкъыр разы ола ве бирликде атны къаравуллайлар.

Авджы, бу кересинде учь кийик урыб, къайтыб келе. Бакъса, не корсюн, тилькинен къашкъыр атны къаравуллаб туралар. Авджы, тилькинен къашкъырнынъ хызметине ляйыкъ къыймет кесиб, оларгъа бирер дане кийик бере, учюнджисини атешке къызартыб, озю ашай.

Учюнджи куню айни ал текрарлана. Авджы кене авгъа кете. Лякин о, авланыб юрьгенде, атынынъ янында бир аюв пейда олыб, аткъа чапкъылмакъ истей. Буны корьген тилькинен къашкъыр, аювнынъ огюне чыкъалар да:

— Сенинъ япкъанынъ недир шу! — дейлер. — Бу айван бизим шорбаджымызнынъ атыдыр. Шорбаджымыз авгъа кеткенде, биз онынъ атыны къаравуллаб турамыз. Бу хызметимиз ичюн о, бизге эр куньбирер дане кийик бере. Кель, бирликде хызмет этейик, шорбаджымыз сени де бош этмез.

Аюв разы ола ве бирликде атны къаравуллайлар.

Авджы, бу кересинде дёрт кийик урыб, къайтыб келе. Бакъса, не корсюн, тильки, къашкъыр ве аюв атны къаравуллаб туралар. Авджы, тилькинен къашкъыр ве аювнынъ хызметине ляйыкъ къыймет кесиб, оларгъа бирер дане кийик бере, дёртюнджисини атешке къызартыб, озю ашай.

Дёртюджи куню авджы авгъа кеткенде, атынынъ янында бир арслан пейда олыб, атнынъ устюне атыла. Буны корьген тильки, къашкъыр ве аюв арсланнынъ огюне чыкъалар да:

— Сенинъ япкъанынъ недир шу! — дейлер. — Бу айван бизим шорбаджымызнынъ атыдыр. Шорбаджымыз авгъа кеткенде, биз онынъ атыны къаравуллаб турамыз. Бу хызметимиз ичюн о, бизге эр кунь бирер дане кийик бере. Кель, бирликде хызмет этейик, шорбаджымыз сени де бош этмез.

Арслан разы ола ве бирликде атны къаравуллайлар.

Авджы, бу кересинде беш кийик уруб, къайтыб келе. Бакъса, не корсюн, тильки, къашкъыр, аюв ве арслан атны къаравуллаб тура экенлер. Авджы бу йыртыджы айванлардан къоркъа башласа да, оларнынъ яхшы хызмет эткенлерини корюб, бирер дане кийик бере, бешинджисини атешке къызартыб, озю ашай.

Бешинджи куню авджы авгъа кеткенде, атнынъ устюне балабан бир къартал къоныб, оны чёкючлеб ашамакъ истей. Буны корьген тильки, къашкъыр, аюв ве арслан къарталны сёгмеге башлайлар:

— Эй сени леш ашагъан арам езит, сен не япмакъ истейсинъ шу? Сен атны ашагъандже, биз сенинъ къанатларынъны юлкъыб алырмыз, кемиклеринъни сындырыб ташлармыз, этинъни лешке чевирирмиз. Бу айван бизим шорбаджымызнынъ атыдыр. Шорбаджымыз авгъа кеткенде, биз онынь атыны къаравуллаймыз. Бу хызметимиз ичюн о, бизге эр кунъ бирер дане кийик бере. Кель, бирликде хызмет этейик, шорбаджымыз сени де бош этмез, леш ашамакъ ерине тазе эт ашарсынъ.

Къартал разы ола ве авадан атны къаравуллай.

Авджы, бу кересинде алты кийик урыб, къайтыб келе. Бакъса, не корсюн, тильки, къашкъыр, аюв, арслан ве къартал атны къаравуллаб туралар. Авджы бу йыртыджы айванларнынъ чокълашыб кеткенине шашыб къалса да, оларнынъ элял хызмет эткенлерини корюб, бирер дане кийик бере, алтынджысыны атешке къызартыб, озю ашай.

Алтынджы куню авджы авгъа кеткенде, тильки бутюн джанаварларны меджлиске топлаб, нутыкъ сёйлей:

— Урьметли джанаварлар! Авджы агъамыз бизни эр кунь кийикнен беслей. Онынъ эйилигине биз де эйиликнен джеваб бермек керекмиз. Лякин бирде-биримиз падиша сайланмаса, ниетимизден бир шей чыкъмаз. Айтынъыз, кимни падиша косьтермек истейсинъиз!

Къашкъыр, сёз алыб:

— Арсланлар даима падиша олыб кельгенлер, барсын бизим арслан огълу арслан да бизге падиша олсын,— дей.

Арслан эм къуйругъыны, эм де башыны саллаб:

— Ёкъ, менден падиша олмаз, мен пек ачувлым, барыб бир шей ола къоймасын, эпинъизни къырыб чыкъарым, — дей. — Аюв падишалар киби салмакълы бир махлюкъдыр, барсын, аюв огълу аюв бизге падиша олсын.

Аюв:

— Мен пек къолайсыз ве ахмакъ бир айванып, меним падишалыгъым беш кунь де чул тутмаз, — дей. — Эйиси къарталны сайлайыкъ, о, бутюн кунь учыб юре, дюньядаки бутюн хаберлерни ве ошеклерни эшитиб ала.

Къартал:

— Екъ, достларым, менден падиша оламаз, — дей. — Мен падиша олсам, бутюн падишалыкъ леш сасыр. Тильки падишалар киби айнеджи бир махлюкъдыр, барсын, тильки огълу тильки бизге падиша олсын.
Бутюн джанаварлар:
— Барсын, падишамыз тильки огълу тильки олсын! — деб багъыралар.
Бу теклифни чокъдан беклеб тургъан тильки:
— Яхшы, мен падиша олурым, лякин падишалыкъ этмек ичюн манъа тахт керек. Аюв, дагъгъа бар да, бир кутюк кетир, онынъ устюне чыкъыб, мен озь эмирлерими беририм.
Аюв падишадан эмир алгъанынен, табанына къувет, чапыб кете де, балабан бир кутюк юварлатыб кетире. Падиша тильки кутюкнинъ устюне чыкъыб:
— Джем олынъыз башыма! — деб эмир бере.
Джанаварлар бир ан ичинде онынъ башына джем олалар.
— Авджы агъамызнынъ бизге япкъан эйиликлери ичюн, биз дюньяда энъ дюльбер къызны тапыб, онъа келин этиб бермек керекмиз. Къана, айтынъыз бакъайым, бир де бир ерде бойле къыз бармы?
Аюв:
— Мен бостанларны кезиб юрьгенде пек дюльбер бир бостанджы къызы корьдим,— дей.— Бу къыз бизим авджы агъамызгъа ляйыкъ бир къыздыр.
Падиша онынъ теклифинен разы олмайыб:
— Сус, салпы аякъ,— дей. — Бизим авджы агъагъа бостанджы къызы кечмез.
Сёзге къашкъыр чыкъыб:
— Мен къойларнынъ этрафында доланыб, тамшаныб тургъанда одаманнынъ къызыны кориб къалдым, пек дюльбер бир къыз. Авджы агъамызгъа яхшы бир келин ола билир эди.
Падиша къашкъырнен де разы олмай:
— Сус, ач козь къашкъыр, — дей. — Бизим авджы агъагъа одаман къызы да кечмез.
Ниает сёз къарталгъа бериле. О:
— Мен авелениб учкъанда, падишанынъ гуль багъчасында падиша къызыны кориб къалдым, — дей. — Онъа дюнья дюльбери десенъ де ери бар.
Падиша тильки къарталнынъ теклифини бегениб:
— Аферин санъа, къартал, авджы агъа ичюн ляйыкъ бир келин тапдынъ, — дей. — Лякин келинни ким алыб келир?

Аюв, еринден атылыб тура да:
— Мен кетиририм! — деб багъыра. — Лякин къартал да кетсин, о, манъа ёл косьтерир.
Аювнен къартал келин кетирмеге кетелер.
Тильки, сёзюни девам этиб:
— Келинни дагъ ичине тюшюрмезсинъ, эбет, бир эв япыб азырламакъ керек. Эв япмакъны къашкъыр огълу къашкъыргъа ве арслан огълу арслангъа эмир этем. Тез олынъыз, дагъгъа кетиб, керестелик агъач кетиринъиз.
Къашкъырнен арслан кересте кетириб эв япмакъда олгъан арада, аювнен къартал падишанынъ гуль багъчасына барыб етелер. Бу вакъыт падишанынъ къызы, сарай къызларынен берабер, багъча ичинде кезинмекде экен. Аюв, падиша къызыны къап-къач эте де, артына, огюне бакъмадан, табангъа къувет бериб, къачмагъа башлай. Сарай къызлары зув-чув олыб, даркъашыб кетелер ве багъчада олыб кечкенлерни падишагъа бильдирелер. Падиша, къызыны араштырмакъ чарелерини коре башлай.
Авджы яш авдан къайтыб келе ве янъы ясалгъан бинаны корюб, тааджюбде къала. Падиша тильки, къуйругъыны бура-бура, авджы яш янына келиб теменна эте ве назик бир тильнене:
— Дюньяда энъ дюльбер падиша къызыны эвинъизге келин тюшюрдик, — деб хабер эте. — Эвге киринъиз, бахтмурадынъызгъа иришинъиз.
Эм, акъикъатен, авджы эв ичине кирсе, не корсюн, дюльберлиги айнынъ он дёрдине бенъзеген бир къыз, башыны асыб, сачларыны салындырыб, эв ортасында отура. Къыз, авджы яшны корьгенинен, аякъкъа туруб, онъа сарыла да:
— Агъам, мени бу джанаварлардан къуртар, — деб агъламагъа башлай.
Авджы яш озюнинъ къаравулларына джанавар дегенлерине пек яман джаны агъырса да, индемей, падиша къызыны тынчландырыб:
— Къоркъманъыз, олар сиз бильген джанаварлардан дегилдир, — дей ве оларнынъ мында насыл топлангъанларыны айтыб бере.
Олар гедженинъ кеч мааллерине къадар лакъырды этиб отуралар, бири-бирини севелер ве омюр-билля бирликде яшамагъа ант этелер. Ант этелер амма, саба танъ атайым деб тургъан бир вакъытда, къартал учыб келе де, инсанлар падишасынынъ аскер топлагъаныны, къызыны араштырыб

тапмакъ ичюн дагъларгъа чыкъмагъа тедарик корьгенини бильдире. Буны эшиткен падиша тильки:

— Арслан огълу арслан, аюв огълу аюв, къашкъыр огълу къашкъыр, къартал асылы къартал!Эпинъиз джем олунъыз башыма! — деб эмир бере.

Джанаварлар, телюке чыкъкъаныны анълаб, аман топланыб келе ве тилькининъ чевресини къоралаб алалар. Падиша тильки, къуйругъыны бургъалаб, сёзге башлай:

—Урьметли миннетдашлар. Бизим севимли авджы агъамыз ве авджы агъамызнынъ севимли къарысы телюке астындалар. Езит огълу езит падиша, аскерлерини топлаб, бизге уджюмге азырланмакъда. Бизлер, ондан эвель давраныб, онынъ аскерлерини дарма-дагъын этмек керекмиз. Арслан огълу арслан, санъа он секизден къыркъ беш яшына къадар арсланлардан къыркъ бинъ аскер топламанъны эмир этем. Ярын саба къушлукъда Джантыкъ къырны бегит.

Арслан, къуйругъыны тиклеб, теменна эте де, эмирни беджермек ичюн ёлуна реван ола.

Падиша тильки, аювгъа ышмар этиб:

— Аюв огълу аюв,— дей,— санъа он секизден къыркъ яшына къадар аювлардан къыркъ бинъ аскер топламанъны эмир этем. Ярын саба танъ атмаздан Кермен тёпени бегит!

Аюв, берильген эмирни беджермеге даима азыр олгъаныны бильдириб, бир къач керелер улуй да, арсланнынъ пешинден ёлуна реван ола.

Бундан сонъ падиша тильки, къашкъыргъа къараб:

— Къашкъыр огълу къашкъыр, — дей,—санъа он секиз яшындан къыркъ яшына къадар къашкъырлардан къыркъ бинъ аскер топламанъны эмир этем. Ярын саба кунь догъгъанынен Къурбан къую дересини бегит!

Къашкъыр, душманны къыйыр-чыйыр этеджегинь бильдириб, тишлерини гъыджырдата да, ёлуна реван ола.

Ниает, падиша тильки, къарталгъа хытаб этиб:

— Къартал асылы къартал,—дей,—санъа да къарталлардан къыркъ бинъ аскер топламанъны эмир этем. Сен кок юзнден уджюм этерсинъ.

Къартал, авелениб учыб кеткенден сонъра, падиша тильки де топланаджакъ бутюн аскерлернинъ башы оларакъ, ёлуна реван ола.

Авджы яш саба турыб бакъса, джанаварлардан ич бирини корьмейиб, шашыб къала. «Энди мени ташлаб кетселер керек» деб тюшюне де, «Бу айнеджи тилькининъ иши олмалыдыр» деб онъа ачувлана. Тильки исе, бу ара озюнинъ сой-акърабалары арасындан къыркъ бинъ дженкявер тильки топлаб, гедже къаранлыгъында гизлиден душманнынъ атлы аскерлери арасына сокъулыб, бутюн эгер такъымларыны кемириб ташлай.

Саба ачыла. Душман аскерлери атланмагъа, атларыны арабаларгъа екмеге азырланалар. Азырланалар амма, бакъсалар не корсюнлер, бутюн къайышлар кемирилиб ташлангъан. Бу арада кок юзюни къара булут киби къарталлар къаплаб ала ве душман аскерлери башына бурчакъ киби таш ягъдыралар. Орталыкъны тоз-думангъа богъыб, Джантыкъ къырындан арслан болюклери келиб етелер ве, айкъара къопарыб, душман устюне атылалар. Улувларынен ер-кокни инълетиб, Кермен тёпеден аюв болюклери тюшиб, оглерине раст кельген эр шейни басыб-эзиб кетелер. Ниает, Къурбан-къую дересинден къашкъыр болюклери пейда олыб, душман атлары пешинден къувмагъа башлайлар.

Шай этиб, падиша тильки тахтны тутыб ала. Бу джанаварларны корьген инсан падишасы, къоркъусындан юреги патлай да, слиб къала. Бундан сонъ падиша тильки, арслан огълу арслан, аюв огълу аюв, къашкъыр огълу къашкъыр ве къартал асылы къартал дос-догъру авджы яшкъа баралар.

— Авджы агъамыз, дженкни енъишнен битирдик, энди падишалыкъны къабул эт! — дейлер.

Шу куньден сонъ авджы яш падиша ола, къыркъ кунь, къыркъ гедже той-дюгюн ясаб, падиша къызына эвлене ве падишалыкъдаки бутюн халкъны топлаб, эписини сыйлай. Озюнинъ къаравуллары олгъан джанаварларны да унутмай. Тойдан сонъ бутюн джанаварларны ерли-ерлерине къайтарыб йибере. Падиша янында тек бир тильки къ ала. Онынъ япкъан буюк хызметлерини козьге алыб, онъа сарайда баш везир унваныны берелер. Бойлеликнен, тильки баш везир олыб, элинден кельгени къадар авджы яшкъа падишалыкъны идаре этмеге ярдым бере.

БЕШ АДЖИГЕ БИР ТИЛЬКИ

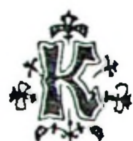

Куньлерден кунь хораз, тавукъ, мисир, папий, къаз, муслимлер джемааты тешкиль этиб, аджиликке ёлгъа чыкъалар. Кунь кетелер, ай кетелер, ёл устюнде, тал тюбюнде яткъан бир тилькининъ устюне барыб чыкъалар. Тильки, атылыб тура да, аджилерни селямлай:

— Мусульман олгъанынъыз юрюшинъизден, турушынъыздан, къияфетинъизден корюле. Селяммалейкум! Не якъкъа я огъурлар? — дей.

— Аджиликке!

— А, барекялла, барекялла, чокъ яхшы эткенсиз,— дей тильки ве, бирден сыланыб кеткен дудакъларыны гульгули, сиври тилинен ялай-ялай девам эте: — Саваблы иш ёлуна чыкъкъансыз. Барекялла. Мен озюм де сизнен берабер кетер эдим амма, бу йыл, аллагъа шукурь, экинлерим пек онъ олды. О къадар чокъ богъдай, арпа, тары, мысыр богъдай ордым ки, армандан чыкъкъан захирени къайда къойыб сакълайджагъымны да бильмейим. Орлар, килерлер, аранлар — эр ер ашлыкъкъа толды. Мысыр багъдай данеси беллейсинъ, къолунъа алсанъ — тары олыб чыкъа. О къадар ирилер! Вай, мен не япам шу, лафымнынъ асла не кереги бар? Юр, озюнъиз коръ де шашынъыз! Азыр, мусафирлерим олырсыз! Танъры ёлджуларысыз! Эвим узакъда дегиль. Анавы къырнынъ устюнде отарчыкъ бар да, шунынъ озю. Юрюнъиз! Мен де озюмнинъ мусульманлыкъ борджумны одейим. Ёллукъ одыр-будыр алыб чыкъарсыз.

Мысыр богъдай киби ири тары данелерини козь оглерине кетириб, козьлери айлангъанындан, аджилер, озьлерини туталмай, тилькининъ отарына ёлланалар. Энъ огде, семиз кевдесини о ян бу ян салландырыб,нефисхор, ач козь папий кете, энъ артда, шекли-шекли алдына-артына бакъыныб. къопай-къопай, кибирли хораз адымлай.

Отаргъа барыб еткен сонъ, тильки чапыб эвининъ къапусыны ача да, мусафирлерни ичери чагъыра. Эр кес кире; кирмеген тек бир хораз ола. О, аякъ ёлгъа барыб келеджегини айтыб, тышарыда къала.

Аджилер ичери кирген сонъ, тильки капуны ичериден мандаллай да, сесини сертейте бериб, аджилерден сорай:

— Энди айтынъыз, бакъайым, къайда кетеята эдинъиз я? — дей.

Аджилер, абдырай тюшиб, бири-бирине бакъышалар:

— Я айтдыкъ да... Меккеге аджиликке кетемиз, дедик да...

— Ёлгъа кягъыд алыб чыкъдынъызмы?

— О насыл кягъыд? Бизге кягъыднынъ не кереги бар?

— Айван олманъыз, акъылсыз олманъыз. Кягъыд сизге джанынъызны сакъламакъ ичюн керек. Чюнки ёлгъа кягъыдсыз чыкъкъанларны бизим мемлекетимизде олюмнен джезалайлар. Сизнинъ кягъыдынъыз ёкъ экен. Бу себебден шу саат бирлей-бирлей меним къатыма келиб башланъыз. мен сизни джезалайджагъым. Къана!

Тильки, кягъыдсыз аджилерни бирлей-бирлей богъыб ташлай. Ялынъыз бир хораз онынъ панджасына тюшмей къала. Чюнки тильки эвине кирген сонъ хораз, аякъ ёлгъа бармай да, бакъайым, бунынъ сонъу не олыр экен деб, учыб терек тёпесине чыкъа. Бутюн гедже терек тёпесинде отура. Саба исе, танъ агъарыб башлагъанда, къанатларыны лап-луп урыб, отмеге башлай: ки — ки — ре — ку — у — у!..

Хоразнынъ отюшини эшитиб, тильки оны унуткъаныны хатырлай ве атылыб тышарыгъа чыкъа:

— Саба шерифлер, селяммалейкум! — дей, озю йылым-йылым терекнинъ тёпесине бакъа.

— Алейкумселям! — дей хораз.

— Намаз вакъыты олгъан энди. Айды, ашагъы эн де. намазымызны берабер къылайыкъ,— деб теклиф эте тильки.

Хораз, бунъа шойле бир джеваб бере:

— Эки адамдан джемаат олмаз, тильки эмдже! Бунынъ ичюн энъ аздан учь адам олмасы фарз: бири имам, бири мазин, бири де — джемаат. Сен бир аз сабыр эт. Юкъарыдан яхшы корюне: ана, къыр устюнден, бир авджы келеята. Янында балабан бир копеги де бар. Ана шу авджы келиб етишсин де, намазымызны учевлешиб къылармыз.

— Авджы дейсинъми? Копегиненми? Вай, абдестим бозулгъаныны унута къалгъаным. Барыб, шуны тазертиб къайтайым да!

Тильки, буны айта да, сыпдырылыб къачыб кете. Бу саеде ольмей къалгъан аджи хораз, ёлдашларына тилькининъ нелер япкъаныны вилляет-виляетден айтыб юре.

ЭЙЛИККЕ КЕМЛИК ЯПМА

Яз куньлерининъ биринде яш бир чобан къойларыны отлатыб, дагъ этегине котерилеяткъанда, дагъ ичинде янгъын чыкъкъаныны кориб къала. Якъын барыб бакъса, не корсюн, атеш ичинде балабан бир шей чапалана ве бала киби агълай. Чобан, чокъ тюшюниб турмадан, аман тулубына бир ип багълай да, оны атеш ичине ата. Джан аляметинен чапалангъан шей тулуб ичине киргеинен, чобан оны тартыб чыкъара. Чыкъара амма, бу инсан дегиль де, ялынлары отда куйген буюк бир аждера йыланы экен.

Аждера тулубдан чыкъкъаны киби, козьлерини акъайтыб, чобангъа бакъыб къала. Чобан:

— Къана айт бакъайым, сени олюмден къуртаргъаным ичюн манъа не береджексинъ? — дей.

Аждера йыртыджы козьлерини даа зияде акъайтыб:

— Мени къуртаргъанынъ ичюн сени ашайджагъым, — дей.

Чобан шашыб къала:

— Я барыб да ярдымгъа кельмеген олсам, сен атешде куйиб, кебаб оладжакъ эдинъ де?

— Меним не оладжагъым сенинъ ишинъ дегиль. Мен хастам. Хастагъа эр вакъыт лезетли аш керек ола. Мен сени ашайджагъым.

Олар талашыб тургъан арада, янларына бир тильки келиб токътай.

— Сормасы айыб олмасын, не иддалашыб отурасынъыз? — дей.

Чобан:

— Мен тулубымны якъыб, бу джинасир аждераны атешден чыкъардым. Заметимни насыл одейджексинъ, деб сорагъанда, манъа, сени ашайджагъым, дей. Ана давамыз да шунынъ устюнде.

Тильки меселени бир кереден анълай, лякин энкъасдан абазалыкъкъа урыб:

— Эй, чобан, сен чокъ къопай бир адам экенсинъ де, балабан бир аждера сенинъ тулубынъа сыгъармы энди! — дей.

Аждера ишнинъ аслына бармай:

— Сыгъдым, сыгъдым, валлаи-билляи сыгъдым, — деб багъыра.

Тильки:

— Бойле кучючик бир тулубкъа сыгъаджагъынъа меним асла инанаджагъым кельмей,— деб текрарлай.— Къана, тулубкъа бир кере даа кир де, козюмнен кориб, эмин олайымчы.

Аждера тулубкъа кире, лякин башыны тышда къалдыра.

Тильки, коресинъми, сыгъмай экенсинъ де, — дей. — Кевденъ кирди, башынъ исе тышда къалды.

— Мына, башым да сыгъа, — деб ахмакъ аждера башыны да тулубкъа сокъа.

Чобан, бундан файдаланыб, тулубнынъ агъызыны къави этиб багълай да, йыланны ялынлагъан атешнинъ ичине котериб ата.

— Эйликке къаршы кемлик эткеннинъ талии будыр,— деб къойларына къайтыб кете.

АКЪЫЛЛЫ КИРПИНЕН АЙНЕДЖИ ТИЛЬКИ

аманлардан биринде акъыллы кирпинен айнеджи бир тильки бар экен. Бу эки достнынъ кечинмелери Косе акъайнынъ тавукълары экен. Олар геджелери Косенинъ кумесине далыб, тавукъларыны хырсызлай экенлер.

Кирпинен тилькининъ хырсызлыгъы сонъсонъунда Косенинъ джаныны якъа, ве о, хырсызларны дубарагъа огъратмакъ къарарына келе. Кумеснинъ огюне терен бир чукъур къаза да, устюни тобаннен орьте.

Ана, къаранлыкъ геджелерден биринде кирпинен тильки, тавукъ эти ашайджакъларына тамшаныб, силекийлерини акъыза-акъыза, кумеске якълашалар. Этрафда кимсе олмагъанына къани олыб, кумеснинъ къапусына келелер. Келелер амма, къапуны ачайым дегенде, эки дост чукъургъа юварланыб кетелер.

Достлар, башларыны асыб, чокъ вакъытлар тюшюниб отуралар. Ахыр-сонъу сукюнетни кирпи бозыб:

— Эй, меним джандан севимли достум тильки, — деб башлай. — Косенинъ кескин пычагъы богъазымызгъа сапланаятыр. Бир чарелер корьмек керек. Ана, дейим де, сен мени агъызынъа алыб, чукъурдан тёпеге котериб атсанъ, сонъ мен де бир инчик тапыб сени чекиб алсам, яхшы олмазмы экен?

Тильки акъыллы достунынъ теклифине разы ола ве тикенли достуны, агъызыны яра этсе де, тёпеге котериб ата. Кирпи сербестликке чыкъкъанынен:

— Сагъ ол, достум, савлыкънен къал! — деб, бир баш олыб, чыкъыб кете.

Тильки, неге огърагъаныны бильмей, чукъур ичинде шашыб къала.

Саба да якъынлаша башлай. Ана, тезден Косе акъай пейда олыр ве тилькининъ богъазына кескин пычагъыны чекиб, сонъ терисини сыдырыб алыр.

Энди не япмалы?

Белли я, тильки айнеджиликин бир вакъыт базардан сатыб алмай, онынъ ичи-багъры айнеджиликнен толу.

— Токъта, шу Косени бир алдатайым амма, омюр-билля мени унутмасын, — дей де, агъызыны кемшетиб, беденини солукъдырыб, ольген бир айван киби, чалкъа тюшюб ята.

Чокъ кечмеден, танъ ата, ве кумес огюнде Косе акъай пейда ола. Бакъса не корсюн, чукъурнынъ ичинде олю бир тильки ята. Косе къуваныб:

— А-а, къапкъангъа тюшдиинъми, айнеджи, ебердинъми, хынзыр, чокъ тавугъымнынъ башына чыкъдынъ, энди баре акъкъынъдан келейимчи, — дей. — Теринъ де пек яхшы экен, чокъдан чекмениме якъалыкъ къыдыра эдим.

Косе, бу сёзлерни айтыб, тилькини чукъурдан тартыб чыкъара да, бир кенаргъа котериб ата.

Тильки исе, чукъурдан чыкъкъаны киби, козьлерини джылпылдата бериб:

— Сагъ ол, Косе акъай, амма терими бир даа тюшкенде алырсынъ, — деб зувыб кете.

Бу белядан сонъ тильки чокъ куньлер дагълар ичинде доланыб юре. Куньлерден бир кунь, эльдирекден, кирпиге раст келе. Ачувланыб:

— Сенинъ достлугъынъ бойлеми? — деб дарыла.

Кирпи, джаны агъыргъандан олыб:

— Алла-алла, достум, худжур бир айван экенсинъ де, меним санъа не ярдымым тие билир эди? — дей.

Тильки даа зияде ачувланыб:

— Сендайын достум олгъандже, ич де олмагъаны даа яхшы! — деб кирпини ташлаб кете.

Кирпи онынъ артындан къараб:

— Сен олмагъан олсанъ, мен де чукъургъа барыб тюшмез эдим, — дей.

Тильки, кирпиден айрылгъан сонъ, чокъ вакъытлар доланыб, аш къыдырыб юре, лякин бир шей тапамай. Не яп-

сын, кене де айнеджиликке баш урмагъа къарар бере. Гизлениб, ёл кенарларындан юре башлай. Бир даа бакъса не корсюн, денъиз бетден ёл бойлаб бир араба балыкъ кетирмектелер.

Тильки:

— Балыкъ эти де, тавукъ этинден яман дегильдир, — дей де, арабанынъ алдына чыкъыб, агъыз-бурнуны копюртиб, ольген бир айван киби, ёлнынъ ортасында чалкъа ята. Арабаджы, оны корьгенинен, тюшиб ала да, балыкъларнынъ устюне ата. Айнеджи тилькининъ беклегени де бу экен. Араба кетмекде ола, о исе бирер-бирер балыкъларны ёл бою чыбырта бере. Сонъ, арабадан сыпдырылыб тюше де, кейф чатыб балыкъларны ашамагъа башлай.

Бу арада шу ерден кечеяткъан къашкъыр, тилькиге якълаша:

— Достум, манъа да бир балыкъ берчи! — деб ялвара.

Тильки бере. Къашкъыр балыкъны бегениб:

— Достум, бир балыкъ даа берчи! — дей.

Тильки:

— Бар, озюнъ тут да, аша, — деб къашкъырнынъ риджасыны ред эте.

— Я балыкъны насыл туталар?

Тильки бу къоркъунчлы достундан къуртулмакъ ниетинен, онъа балыкъ тутмакъны огрете.

— Озен ялысына бар, бузны теш де, къуйругъынъны сувгъа батыр. Балыкълар къуйругъынъа сарылырлар, ана шу вакъыт къуйругъынъы чекер де алырсынъ.

Ахмакъ къашкъыр ойле де япа. Къуйругъыны сувгъа йиберген сонъ тильки ондан:

— Сонъ, насыл, бир шейлер дуюлмаймы, балыкълар сарыла башламадымы? — деб сорай.

Балыкъ ашамагъа тамшаныб тургъан къашкъыр:

— Ёкъ, даа ич бир шей дуймайым, — дей.

Бираздан сонъ тильки кене де суалини текрарлай. Къашкъыр къуваныб:

— Бир шейлер чымырдай, гъалиба балыкълар топлана башлады, — дей.

Тильки:

— Сен, къашкъыр акъай, къуйругъынъны бираз даа терендже йибер, балыкъ чокъча сарылыр, — деб огютлей.

Къашкъыр шай да япа. Япа амма:

— Уф! — деб сувукъдан дирильдеб башлай. — Тильки акъай, энди яхшы чымырдаб башлады, балыкъларны тартыб чыкъарсам олмазмы? — деб сорай.

— Ашыкъманъыз, сабыр этинъиз, эки кере къуйрукъ батыргъанджек, балыкъларнынъ эписини бирден тартыб чыкъарынъыз.

Къашкъырнынъ къуйругъы сув ичинде бузлаб-къатыб къалгъан сонъ, тильки энкъасдан этрафына бакъа да, яйгъара къопарыб:

— Вай, къашкъыр акъай, копеклерини артына такъыб авджы келеятыр да, — деб багъыра. — Тез олунъыз, къачыб кетейик, джанымызны къуртарайыкъ.

Тилькини тапсанъ ал, зувыб кете, ахмакъ къашкъыр исе не япаджагъыны бильмей, шашыб къала. Къуйругъыны сувдан чыкъармакъ ичюн не къадар тырышса да, чаре олмай — къуйругъы бузлаб къалгъан. Бу арада онынъ къулагъына копек авулдагъан киби бир сеслер эшитиле. О, джан аляметинен, кучениб, чабдырыла. Чабдырыла амма, къуйругъы буз ичинде узюле де къала. Къуйрукъ аджысына даянамагъан къашкъыр, сёгюнмеге башлай:

— Эй сени, айнеджи тильки, манъа япаджагъынъ бу эдими? Токъта сен, мен сени къолгъа тюшюририм, о вакъыт эсаблашырмыз,— дей ве тилькини арамагъа кете. Азмы арай, чокъмы арай, эр алда куньлерден биринде тилькини дагъ ичиндеки голь янында якъалай.

— Тутулдынъмы, хынзыр! — деб тишлерини къайрай. — Япаджагъынъ мени къуйрукъсыз къалдырмакъ эдими?

Тильки, гюнасы олмагъан бир адам киби:

— Алла-алла, къашкъыр акъай, къуйругъынънынъ не къадар балыкъ котереджегини бильмегенинъ меним къабаатыммы? Чокъ нефисхор олмагъай эдинъ де,— дей.

Къашкъыр, кесен-кес этиб:

— Сен мени эсалет алдадынъ — дей. — Мен сеннен эсаблашмакъ истейим. Мен сени ашамакъ истейим.

Тильки шашыб къала. Эткенлерине пешман ола, лякин энди не япсын! Э, тилькининъ айнеджиликден башкъа даа неси бар да, бу къоркъунч джанавардан къуртула бильсин?

— Меним этимден сен ич бир леззет алмазсынъ, эм де тоймазсынъ. Сен, эйиси анавы байнынъ багъчасы ичинде отлаб тургъан къойны аша. Коресинъми, къуйругъы салыныб, тап ерге тюшкен.

Багъчада яткъан къой дегиль де, балабан бир копек экен. Лякин къашкъыр буны сарафламай ве догъру копекнинъ устюне бара. Копек исе къашкъыргъа аман биле бермей, оны богъыб ташлай.

Бойледжесине тильки къашкъырдан да къуртула.

Арадан яз кече, кузь кече, сувукъ къыш келиб къала. Бир озю кезиб юрмекден безиб усангъан тильки, кирпи достуны араб булмакъ ичюн ёлгъа чыкъа. Кунь кете, гедже кете, экинджи куню уйле маалеринде кирпини озен янында, терек тюбюнде коре. Селямлаша-опюшелер, башларына келиб кечкенлерни айтышалар. Олар лаф этиб тургъан арада, агъызында бир топач ягъ олгъан бир къаргъа терек пытагъына келиб къона. Къаргъа ягъны ашамагъа азырлангъанда, тилькинен кирпини кориб къала да, къоркъусындан агъызындаки ягъ ерге тюшиб кете. Экиси де — кирпи де, тильки де ягъгъа атылалар.

Тильки:

— Ягъ менимдир! — дей.

Кирпи:

— Ёкъ, ягъ менимдир! — дей.

Эки дост давалашмагъа башлайлар. Даванынъ сонъу олмайджагъыны анълагъан кирпи:

— Бойле олмаз, достум,— дей,— меселени акъчасына чезмек керек. Эр ерде буюклерге урьмет олгъаны ичюн, ягъны да буюгимиз ашамакъ керек. Айт, бакъайым, сен къач яшындасынъ?

Тильки:

— Ёкъ, башда сен айт, сонъ мен айтырым,— дей.

Кирпи:

— Сен буюкче корюлесинъ, санъа урьмет этиб, биринджи айтманъны риджа этем,— дей.

Тильки озюни акъикъатен кирпиден буюк беллеб:

— Эй, достум,— дей,— мен аз заманнынъ къарты дегилим. Мен ер такъыр, кок бакъыр олгъанда догъгъан эдим.

Кирпи, бу сёзлерни эшиткенинен, козьлеринден инджи киби яшлар тёкиб агъламагъа башлай.

Тильки апансыздан пейда олгъан бу козь яшларына шашыб:

— Не олды, достум, неге агълайсынъ? — деб сорай.

Кирпи, даа зияде окюриб:

— Сен сорама да, мен айтмайым, достчыгъым, — дей.— Сен озюнънинъ догъгъан йылынъны айткъанда, меним

акъылыма кучюк огълум тюшди де, агълаб йиббердим. Меним огълум да тамам шу йылы, ер такъыр, кок бакъыр олгъанда догъгъан эди. Амма, заваллычыкъ, чокъ яшамады, ольди де кетти. Алла рамет эйлесин демектен башкъа не чаре бар.

Кирпи, «Алла рамет эйлесин» дегенинен, ягъ топачыны агъызына кетире де, кейф чатып, ашамагъа башлай.

КЪАШКЪЫРНЫНЪ АНТЫ

уньлерден бир кунь кой этрафында бир къашкъыр пейда олгъан. Бу къашкъыр койден узакълашкъан айванларгъа аман бермей экен: къой, сыгъыр, эчки — не раст кетирсе, богъа, парчалай ве ашай экен.

Азмы кече, чокъмы кече, къашкъыр хасталана да, бир къобанынъ ичинде джайылыб къала.

«Хасталыгъымнынъ себеби, башкъа айванларны ынджыткъанымдыр!, — деб тюшюне. — Ант этем, бу хасталыкъдан аман-эсен къуртулсам, энди ич бир айвангъа панджа тийсетмем», — дей.

Бир къач куньлерден сонъ, къашкъырнынъ хасталыгъы савушыб, къобадан чыкъа, хасталыгъы заманында озюне берген антыны хатырлай.

— Барайым, бутюн айванларгъа антымы бильдирейим, — дей. — Энди менден къоркъмасынлар, мен де олар киби масум ве муляйим бир айваным.

Мераметсиз юрегининъ йымшаб кеткенине озю биле тааджюбленив, чёльге чыкъа. Алан ичинде отлаб тургъан бир аткъа раст келе. Ат ондан къоркъыб, къачмагъа ымтылгъанда, къашкъыр онынъ огюне чыкъа да:

— Къоркъма, достум, мен ант этдим, бугуньден сонъ сизге токъунмайджам, — дей.

Атнынъ бунъа чокъ инанаджагъы кельмей, лякин къашкъыр адамджасына муляйим-муляйим савлыкълаша да,

озь ёлуна кете. Ёлда эки къочкъаргъа, бузавгъа ве тавшангъа раст келе. Олардан эр бирининъ янында токъталыб:

— Къоркъманъыз, ич биринъизге токъунмам, — дей, — меним адым къашкъыр олса да, мен энди йыртыджы дегилим, — дей.

Къашкъыр озюнинъ юрек сырларыны айтыб чыкъкъан сонъ, къобасына къайтыб кельмеге къарар бере. Ана о, ачлыкъдан ве хасталыкъдан кучь ве такъатдан тюшкен бир алда, эвине догъру ла. Азмы кете, чокъмы кете, ачлыкъдан къурсагъы гъырылдамагъа башлагъаныны дуя. Ёл ортасында токътала да, терен тюшюнджелерге дала:

— Бабам, дедем, бутюн сой-акърабам, этнен кечинген,—дей,— башкъаларыны богъмакъ, парчаламакъ ве ашамакъ суялемизде адет олыб кельген. Шай олгъанда эльдиректен меним мераметли олмам аслы кимге керек я? — дей. Дей де, аркъасына айланыб, аткъа догъру ёл ала.

Ат кене эвельки еринде отламакъда экен. О, къашкъырны корьгеннен, меселенинъ аслыны анълай, лякин къоркъусыны бильдирмеден, айнеджиликке ура.

Атнынъ янына келиб еткен къашкъыр:

— Мен сени ашамакъ истейим, — дей.

Ат, башыны тёбен алыб:

— Э, не япайым, ашасанъ-ашайсынъ даа, — дей. — Лякин ольмезден алдын санъа буюк бир риджам бар: меним арт аягъыма мых кирген эди, о мени пек раатсыз эте. Башда оны чыкъар да, сонъ не япсанъ япарсынъ.

Къашкъыр, разы олыб, атнынъ арт аякъларына якълаша. Ат исе бутюн кучюнен арт аягъыны къашкъырнынъ башына индыра. Ахмакъ къашкъыр юварланыб кете ве эсини джоя. Эссизликде азмы ята, чокъмы ята, насыл да олса, козьлерини ачыб къарагъанда, энди атны тапсанъ ал. Къашкъыр зар-зорнен аякъкъа къалкъыб, тентир-ментир юриб, кене де къысмет арамагъа кете. Тюртюшиб отургъан эки къочкъаргъа раст келе.

— Мен сизни ашамакъ истейим, — дей.

Къочкъарлардан бири:

— Э, не япайыкъ, ашасанъ-ашайсынъ да,— дей.— Лякин башда бизим арамыздаки даваны чез: мына бу ер бабамыздан бизге къалгъан асабалыкъдыр. Биз бу ерни болюшмек ичюн чекишемиз. Санъа риджа этемиз, арамызгъа кир де, бизни барышдыр.

Къашкъыр, разы олыб, тюртюшмекде олгъан къочкъарларнынъ ортасына кире. Къочкъарлар исе, бундан файдаланыб, экиси эки тарафдан озьлерининъ сиври бойнузларынен ахмакъ къашкъырны тюрткичлей бериб, эсини алалар. Эссизликде азмы ята-чокъмы ята, насыл да олса, козьлерини ачыб къарагъанда, энди къочкъарларны тапсанъ ал. Къашкъыр зорнен аякъкъа турыб, саллана-саллана къысмет арамагъа кете. Зар-зорнен бузавнынъ янына барыб ете.

— Мен сени ашамакъ истейим, — дей.

Бузав:

— Э, не япайым, ашасанъ-ашайсынъ да, — дей.— Лякин санъа риджам бар: бойнузым янындаки яраны къопарыб ташла да, ич олмадым ольмезден алдын бир къач дакъкъалар онынъ агърысындан къуртулайым.

Къашкъыр разы олыб, бузавнынъ бойнузлары устюне башыны узата. Бузав исе, бутюн кучюни топлаб, бойнузларынен къашкъырны къакъыштырыб йибере ве къачыб кете.

Юварланыб-джайылыб къалгъан къашкъыр тап акъшам устю, кунеш батайым деб тургъан бир вакъытда эсини топлай. Энди о ашдан да вазкече, тек бир джаныны къуртарыб, къобасына барыб етмекни арзулай. Арзулай амма, бир даа бакъса не корсюн, бир сюрю чобан копеги урюб-авулдаб, онъа къаршы келелер. Къашкъыргъа ине делиги де бинъ алтын олыб корюле. О дос-догъру тавшангъа чапыб бара,

— Тавшанчыкъ, тавшанчыкъ, джаным-козюм тавшанчыкъ, ач къапунъны, ал мени юванъа, — дей. — Ант этем, сени богъмам, парчаламам, — дей. — Копеклер келе, мени бу йыртыджылардан къуртар, сени омюр-билля унутмам.

Къоркъусындан къалтыраб калгъан тавшан, къапусыны даа зияде беките де:

— Къоркъдынъмы, къашкъыр агъа? — деб эриштире — Сенинъ панджанъа тюшкенде биз де шай къоркъа эдик. Ана, сонъки пешман — башкъа душман, дегенлери бу экен.

Бу арада келиб еткен чобан копеклери къашкъырны къыйыр-чыйыр этиб ташлайлар.

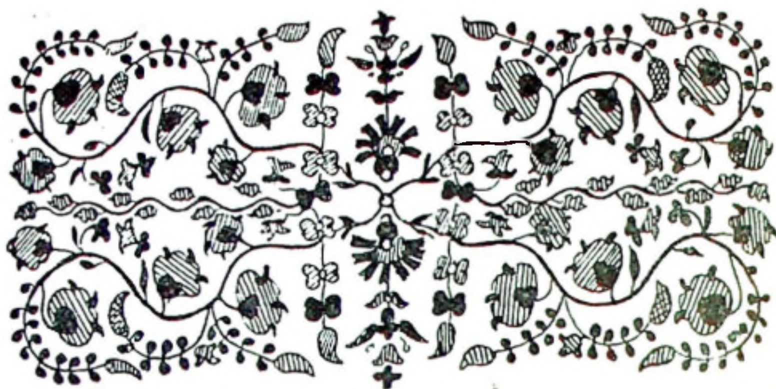

БУЗАВДЖЫ БАЛА

Яш чагъында ана-бабасындан оксюз къалгъан бир бала озюни кечиндирмек ичюн бир байгъа бузавджы олыб ыргъат юре. Юре амма, даа пек яш олгъанындан, бузавларны башарамай, отавгъа алыб чыкъкъанда олар дарма-дагъын олыб кетелер. Бала, бузавларнынъ пешинден чапкъалаб, абыныб-сюрюниб агъыз-бурунуны къан-яра эте. Ахыр-сонъу, не япаджагъыны бильмей, отурыб ункюр-ункюр агълай.

Бузавджы бала агъламакъда олгъан арада ёлда бир адам пейда ола. Бу адам:

— Огълум, санъа не олды, не агълайсынъ? — деб сорай.

Бала:

— Бузавларны башарамайым, къачыб кетелер, онынъ ичюн агълайым,— дей.— Энди бу эвден де айдаб йиберселер, къайда барыб сыгъынырым!

Ёлджу, баланынъ къара талиине языкъсыныб, шойле дей:

— Огълум, бузавларны топламакъ истегенде «зип» деб багъыр, джайратыб йибереджекде «пип» дерсинъ: эндиден сонъ бузавларнынъ пешинден чапкъалаб юрмек керек олмаз.

Ёлджу ёлуна кете, бала исе бу ёлджунынъ айткъанларыны денъеб бакъмакъ ичюн «зип» деб багъыра. Агъызыны япыб етишдиргенджек, бузавлар топланыб келе де, бири-бирине япышыб-бекишиб къалалар. Сонъ «пип» деб багъыра. Бузавлар, бир ан ичинде дагъылыб-даркъашыб кетелер.

Бала къувана ве, энди къолайыны тапдым, деб бузавларны бири-бирине япышдырыб къоя да, озю озен ялысына барыб раатлана.

Шу куньден сонъ баланынъ бузавджылыгъы пек раат кече. Кече амма, бутюн кунь от корьмеден, сув корьмеден бири-бирине япышыб къалгъан бузавлар арыкълайлар, тек бир кемиклери чыкъыб къала. Буны корьген бай:

— Олян, сен бузавларны къобада къапатыб тутасынъмы не мараз, олар ачлыкъдан олеятырлар да! — деб дарыла.

Бузавджы бала индемей, бай исе балагъа эр кунь бере тургъан бир коше отмекни даа зияде азайта, акъшамлары да ялынъыз бир тюй шорбасынен сыйлай. Куньлернен ачлыкъ азабы чеккен баланынъ юреги кин ве ачувнен тола. «Токъта сен, байым, бир онъайтыны кетириб, мен сенинъ озюнъи де ач тутарым, о вакъыт ачлыкъ не олгъаныны анъларсынъ», деб тюшюне.

Куньлерден бир кунь байнынъ къадыны бузавджы баланынъ огюне кене де бир чанакъ тюй шорбасы сюре, озьлери исе чёюнде къызартылгъан чибереклернинъ къулагъындан тутыб, тазе къатыкъкъа булгъалаб, кейф чатыб ашайлар ве артындан бирер чанакъ да къошаф ичелер. Бундан сонъ экиси да тёшекке кириб, юкъугъа далалар. Бала пенджереге келиб, «зип» деб багъыра: бай ве къадыны, балавуздай, бири-бирине япышыб къалалар.

Эртеси кунь сабасы бай, козьлерини ачыб, тёшекден тураджакъ ола, амма турамай.

— Эй, къары, мени шу къадар къучакълаб туткъанынъ не я, ёкъса яшлыгъымызны хатырладынъмы? — дей.

Къадыны исе, къоджасына ачувланыб:

— Попаз, къолларынъны ал, белимни сындыраятырсынъ, — дей.

Олар чокъ чекише-тырышалар амма, бири-бириндеи айрыламайлар. Не япсынлар, акъылларыны чылдыргъан адамлар киби, яйкъара къопарыб багъыралар, бузавджы баланы чагъыралар. Бузавджы бала исе, эшитмегенден олыб, бузавларны айдаб-алыб кете.

Бай ве къадыны акъшамгъа къадар тёшек ичинде къалалар. Акъшам, къаш къаранлыгъы тюшеяткъан бир вакъытда, азбаргъа келиб кирген бузавларнынъ мунъревини

эшитиб, кене багъырмагъа, бузавджы баланы ярдымгъа чагъырмагъа башлайлар. Бала индемей ятыб юкълай да, эртеси куню танъ атмаздан бузавларны айдаб кете.

Учюнджи куню акъшамы, бай ве къадыны ачлыкъдан текмиль зерикиб къалгъан сонъ, бузавджы бала «ал-хатыр» сорамакъ ичюн эвге кире.

— Байым, хасталандынъызмы не мараз!— деб таадджюб ленгенден ола. — Вай, вай, енгепчем де тёшекде экен де! Алла савлыкълар берсин.

Бай, ачлыкъдан тельмирген бир алда, зорнен дудакъларыны ойнатыб.

— Отьмек... бираз отьмек бер! — дей.

— Берир эдим амма, байым, енгепчем бу куньлери хамур басмады,отьмек пиширмеди. Мен сизлерни эйнси тюй шорбасынен сыйлайым.

Бузавджы бала, бир авуч тюйни сувгъа къарышдырыб, тузсыз, майсыз къайнатыб ала. Сонъ, къолуна къашыкъ алыб, «хасталарны» ашата. Бай, тюй шорбасыны буюк бир иштианен ичиб, даа да бер, деб ялвара.

— Ёкъ, байым, олмаз, сиз хастасынъыз, чокъ ашасанъыз емлерсинъиз, — дей бузавджы бала. — Тёшекдеки бу алынъызнен емлеб къалсанъыз, аджетинъизни насыл битирирсинъиз? Ёкъ, ёкъ, ялварманъыз, бермем.

Бай ве къадыны, озь вазиетлерине аджыныб, окюр-окюр агълайлар. Бузавджы бала оларнынъ гонъюллерини алыб:

— Вай, вай, байым, бала киби юфкъа гонъюлли экенсинъиз, — дей. — Мен исе сизни акъай бир киши беллей эдим. Айды, агъламанъыз, эр дердининъ бир дерманы ола дегенлери киби, бельки сизге де бир чаре тапылыр. Сиз шайтан серпиндисине огърасанъыз керек. Моллакъайны чагъырайыммы?

Бай озюнинъ кулюнчли бу алынен мыскъылджы моллакъайгъа корюльмекден сакъына, лякин башкъа череси олмагъанындан, молланынъ чагъырылмасына разылыкъ бере.

Бузавджы бала чал биеге атлана да, къомшу койге кете. Моллагъа шорбаджысынынъ шайтан серпиндисине огърагъаныны ве къадынынен къучакълашыб къалгъаныны айта. Молла, къурсагъыны тутыб, кульгиден къысылыб-къысылыб къала. «Къучакълашкъанлар дейсинъми? Ха-ха-ха!» — деб къакъылдаб куле.

Бузавджы бала: «Моллакъам да кульмеге уста экен! — деб тюшюне. — Айды, сени де бош этмем».

Молла, баланен бирге, биеге миниб ёлгъа чыкъа; Уйле мааллери келиб къала. Молла, уйле намазыны къылмакъ ичюн, атдан тюше де, ёл кенарында намазлыгъыны джая. Шу ерде эски бир къопкъа бар экен. Ана молла намаз къылыб, седждеге кетейим дегенде, бузавджы бала «зип» демесинми! — къопкъа молланынъ башына кече де къала. Молла, къопкъаны чыкъармакъ ичюн чокъ чакише амма, бир шей файда бермей.

Молла:

— Анавы шайтаннынъ серпиндисине мен де огърадым гъалиба, — деб къоркъа башлай.— Энди не япарым, джемаат козюне насыл корюнирим? Къардашым, бельки сен бир чаре тапарсынъ?

Бузавджы бала джиддий бир тавурнен:

— Моллакъам, биенинъ козьлеринден опинъиз, о вакъыт башынъызгъа салыныб къалгъан къопкъа да тюшиб кетер, — дей.

Молла не япсын, сарыкъ устюндеки къопкъанен койге барсынмы?

Молла, биенинъ козьлеринден опмек ичюн дудакъларыны джайдырыб, башыны биенинъ башына кетире.Бу ара бузавджы бала кене «зип» демесинми! — молланынъ башы биенинъ башына япыша къала.

— Эй, моллакъам, — дей бузавджы бала, — энди шу къадар татлы опюш олурмы? Бие сизни пек бегенди, йибермек истемей, опюп турсын, — дей.

Бузавджы бала биенен молланы айдаб, койге келиб кире. Дёрт козьнен молланынъ кельмесини беклеб тургъан къадын-къоджа:

— Моллакъам не ичюн эвге кирмей? — деб шашалар. Худжур суаль: биенен эвге кирилирми?

Бузавджы бала оларны — биени ве молланы — арангъа багълаб ташлай.

Байнен молланынъ бойле худжур бир хасталыкъкъа огърагъанларыны эшиткен якъын кой мырзалары, аман байнынъ эвине чапыб келелер. Бакъсалар не корсюнлер, бай къадынынен къучакълашыб ята, молла исе сарыкъ устюнден къопкъа кийиб, биенен опюшмекде.

Мырзалар къурсакъларына япышыб, кульгиден къатыб-къатыб къалалар, ерге юварланыб къакъылдайлар, ахылдайлар, охылдайлар...

Бузавджы бала бир четде турыб, «булар да кульмеге

уста экенлер», деб тюшюне. «Токътанъыз, мырзалар, бираз сабыр этинъиз, сиз де пайынъызны алырсынъыз».

Мырзалар байнен молланы мыскъыллаб, кулькиге тойгъан сонъ, бир дуа окъуйыкъ, бельки файдасы олур, дейлер. Ана мырзалар зикир окъуб седждеге кетеяткъанда, бузавджы бала кене де «зип» демесинми! — мырзалар дёрт букюльген аркъаларыны къамбырайтыб тургъан бир алда къатыб къалалар.

Байнынъ, молланынъ ве мырзаларнынъ чарпынгъанларыны бутюн койлерде эшитиб къалалар. Яшы-къарты, баласы-чагъасы, бутюн джемаат байнынъ азбарына топлана. Пенджереден къарайлар — байнен къадыны къучакълашыб ятмакъда; арангъа кирелер—моллакъай дудакъларыны джайдырыб биени опьмекде, башына да къопкъа кечирген; Киббар мырзалар исе, букюлиб, аркъаларыны къамбырайтыб къалгъанлар, дерсинъ сыртларына юк алмакъ истейлер.

Койлюлернинъ мыскъылы ве кулькиси акъшамгъа къадар девам эте. Джемаат кереги киби кулиб тойгъан сонъ, бузавджы бала «пип» деб багъыра. Багъыргъаны киби, бай ве къадыны тёшекден атылыб тура, молла биеден къуртула, мырзалар да беллерини догърултыб, эсенликнен нефес алалар.

Ана, бузавджы бала масалы да бунынънен бите.

КЪЫРМЫСКЪА ВЕ ЧЕГЕРТКИ

Бир заманда бар экен, бир заманда ёкъ экен, пек муаббет яшагъан бир къырмыскъанен бир чегертки бар экен. Авасы пек сыджакъ олгъанындан, дерьягъа тюшиб ювунмакъ истегенлер. Олар экиси де дерьягъа тюшелер. Тюшелер амма, бу арада фуртуна котериле, къырмыскъа сув ичинде гъайыб олыб кете. Секириб ялыгъа чыкъкъан чегертки шашыб къала.

— Достум, къырмыскъа, сен къайдасынъ, сес бер! — деб яйгъара къопара.

Къырмыскъа чапалана-чапалана сувнынъ устюне чыкъа ве достунынъ сесини эшитиб:

— Достум, чегертки, мен мындам, ярдым эт, — деб багъыра.— Бар, достум, домуздан бир къыл алыб кель де, онъа асылыб, ялыгъа чыкъайым.

Чегертки, джан достуны олюмден къуртармакъ ашкъына, домузгъа учыб кете. Домузны чамур ичинден тапа.

Чегертки:

— Джаным домуз, козюм домуз, бир къылчыкъ берчи, домуз, богъулаяткъан къырмыскъаны къуртарайым, — дей.

Домуз, кейфини бозмайыб:

— Фындыкъ кетир-къыл алырсынъ,— дей.

Чегертки уча-уча, бир фындыкъ терегине барыб ете;

— Джаным терек, козюм терек, бир фындычыкъ берчи, терек, — дей.
Терек, пытакъларыны салландыра бериб:
— Фындыкъ санъа не керек? — деб сорай.
— Фындыкъны домузгъа береджем, домуз да манъа бир къылчыкъ береджек, къылчыкънен мен богъулаяткъан къырмыскъаны къуртараджам.
Терек:
— Бар, къаргъагъа айт, меним фындыкъларымны ашамасын, о вакъыт фындыкъ алырсынъ,— дей.
Чегертки уча-уча, къаргъагъа барыб ете.
— Джаным къаргъа, козюм къаргъа, фындыкъларгъа токъунма, къаргъа,— дей.
Къаргъа уфачыкъ чегерткининъ худжур риджасына шашыб:
— Ничюн? — деб сорай.
— Сен фындыкъларгъа токъунмасанъ, терек манъа бир фындычыкъ береджек, фындыкъны мен домузгъа береджем, домуз да манъа бир къылчыкъ береджек, къылчыкънен мен богъулаяткъан къырмыскъаны къуртараджам.
Къаргъа:
— Бар, тавукъкъа айт, манъа бир чипчечик берсин, о вакъыт мен де фындыкъларгъа токъунмам, — дей.
Чегертки уча-уча, тавукъкъа барыб ете:
— Джаным тавукъ, козюм тавукъ, бир чипчечик берчи, тавукъ, — дей.
Тавукъ тааджюбleниб:
— Сен оны не япаджакъсынъ? — деб сорй.
— Чипчени мен къаргъагъа береджем, къаргъа фындыкъларгъа токъунмайджакъ, терек манъа бу эйлик ичюн бир фындычыкъ береджек, фындыкъны мен домузгъа береджем, домуз манъа бир къылчыкъ береджек, къылчыкънен мен богъулаяткъан къырмыскъаны къуртараджам.
Тавукъ:
— Мен ачым, манъа бираз ем кетир де, сонъ чипчени алырсынъ, — дей.
Чегертки уча-уча, уругъа барыб ете.
— Джаным уру, козюм уру, бир авуч арпа берчи, уру,— дей.
Уру:
— Арпа санъа неге керек? — деб сорай.
— Арпаны мен тавукъкъа береджем, тавукъ манъа чипче береджек, чипчени мен къаргъагъа береджем, къаргъа фындыкъларгъа токъунмайджакъ, терек манъа бу эйлик ичюн бир фындычыкъ береджек, фындыкъны мен домузгъа береджем, домуз да манъа бир къылчыкъ береджек, къылчыкънен мен богъулаяткъан къырмыскъаны къуртараджам.
Уру:
— Бар, сычангъа айт, меним ашлыкъларыма токъунмасын, о вакъыт мен де санъа арпа беририм, — дей.
Чегертки уча-уча, сычангъа барыб ете.
— Джаным сычан, козюм сычан, урудаки ашлыкъларгъа токъунма, сычан,— дей.
Сычан, шашкъын-шашкъын чегерткиге къараб:
— Ничюн? — деб сорай.
— Сен ашлыкъларгъа токъунмасанъ, уру манъа бир авуч арпа береджек, арпаны мен тавукъкъа береджем, тавукъ манъа чипче береджек, чипчени мен къаргъагъа береджем, къаргъа фындыкъларгъа токъунмайджакъ, терек манъа бу эйлик ичюн бир фындычыкъ береджек, фындыкъны мен домузгъа береджем, домуз да манъа бир къылчыкъ береджек, къылчыкънен мен богъулаяткъан къырмыскъаны къуртараджам.
Сычан:
— Бар, мышыкъкъа айт, манъа токъунмасын, о вакъыт мен де урунынъ ашлыкъларыны ашамам, — дей.
Чегертки уча-уча, мышыкъкъа барыб ете.
— Джаным мышыкъ, козюм мышыкъ, сычангъа токъунма, мышыкъ, — дей.
Мышыкъ, сычан адыны эшиткенинен, козьлерини парылдата да:
— Ничюн токъунмайым? — деб сорай.
— Сен сычангъа токъунмасанъ, сычан урунынъ ашлыкъларыны ашамайджакъ, уру манъа бир авуч арпа береджек, арпаны мен тавукъкъа береджем, тавукъ манъа чипче береджек, чипчени мен къаргъагъа береджем, къаргъа фындыкъларгъа токъунмайджакъ, терек манъа бу эйлик ичюн бир фындычыкъ береджек, фындыкъны мен домузгъа береджем, домуз да манъа бир къылчыкъ береджек, къылчыкънен мен богъулаяткъан къырмыскъаны къуртараджам.
Мышыкъ:
— Бар, сыгъыргъа айт, манъа сют берсин, о вакъыт мен де сычангъа токъунмам, — дей.
Чегертки уча-уча, сыгъыргъа барыб ете.

— Джаным сыгъыр, козюм сыгъыр, бираз сют берчи, сыгъыр, — дей.

Сыгъыр мунъренe — мунъренe:

— Сен сютни не япаджакъсынъ? — деб сорай.

— Сютни мен мышыкъкъа береджем, мышыкъ сычангъа токъунмайджакъ, сычан урунынъ ашлыкъларыны ашамайджакъ, уру манъа бир авуч арпа береджек, арпаны мен тавукъкъа береджем, тавукъ манъа чипче береджек, чипчени мен къаргъагъа береджем, къаргъа фындыкъларгъа токъунмайджакъ, терек манъа бу эйлик ичюн бир фындыкъ береджек, фындыкъны мен домузгъа береджем, домуз да манъа бир къылчыкъ береджек, къылчыкънен мен богъулаяткъан къырмыскъаны къуртараджам.

Сыгъыр:

— Бар, тогъайгъа айт, манъа бир парча пичен берсин, о вакъыт мен де мышыкъкъа сют беририм, — дей.

Чегертки уча-уча, тогъайгъа барыб ете.

— Джаным тогъай, козюм тогъай, манъа бир парча пичен бер, — дей.

Тогъай:

— Я сен пиченни не япаджакъсынъ? — деб сорай.

— Пиченни мен сыгъыргъа береджем, сыгъыр мышыкъкъа сют береджек, мышыкъ сычангъа токъунмайджакъ, сычан урунынъ ашлыкъларыны ашамайджакъ, уру манъа бир авуч арпа береджек, арпаны мен тавукъкъа береджем, тавукъ манъа чипче береджек, чипчени мен къаргъагъа береджем, къаргъа фындыкъларгъа токъунмайджакъ, терек манъа бу эйлик ичюн бир фындыкъ береджек, фындыкъны мен домузгъа береджем, домуз да манъа бир къылчыкъ береджек, къылчыкънен мен богъулаяткъан къырмыскъаны къуртараджам.

Тогъай:

— Бар, булутларгъа айт, манъа сув берсинлер, о вакъыт мен де сыгъыргъа пичен беририм, — дей.

Чегертки уча-уча, булутларгъа барыб ете.

— Джаным булутлар, козюм булутлар, бираз сув берчинъиз, булутлар, — дей.

Булутлар:

— Я сен сувны не япаджакъсынъ? — деб сорайлар.

— Сувны мен тогъайгъа береджем, тогъай сыгъыргъа пичен береджек, сыгъыр мышыкъкъа сют береджек, мышыкъ сычангъа токъунмайджакъ, сычан урунынъ ашлыкъларыны ашамайджакъ, уру манъа бир авуч арпа береджек, арпаны мен тавукъкъа береджем, тавукъ манъа чипче береджек, чипчени мен къаргъагъа береджем, къаргъа фындыкъларгъа токъунмайджакъ, терек манъа бир фындыкъ береджек, фындыкъны мен домузгъа береджем, домуз да манъа бу эйлигим ичюн бир къылчыкъ береджек, къылчыкънен мен богъулаяткъан къырмыскъаны къуртараджам.

Бу сёзлерни айткъанда чегерткининъ козьлеринден тамчы-тамчы яшлар акъмагъа башлай. Булутлар чегерткини ве онынъ досту къырмыскъаны пек аджыйлар. Шунынъ ичюн олар чегерткиге ягъмур берелер. Чегертки ягъмурны тогъайгъа бере, тогъайнынъ берген пиченини сыгъыргъа бере, сыгъырнынъ сютини мышыкъкъа бере, мышыкъ сычангъа токъунмай, сычан да урунынъ ашлыгъыны ашамай, уру бир авуч арпа бере, арпаны чегертки тавукъкъа бере, тавукъ бир чипче бере, чипчени чегертки къаргъагъа бере, къаргъа фындыкъларгъа токъунмай, эйлик ичюн терек де чегерткиге фындыкъ бере, фындыкъны чегертки домузгъа бере, домуз да бир къылчыкъ бере. Чегертки, къылчыкъны омузларына ура да, досту къырмыскъагъа ярдымгъа ашыкъа. Ялыгъа баргъанда къылны узата, къырмыскъа да бу къылгъа асылыб, ялыгъа ялдаб чыкъа.

МУНДЕРИДЖЕ

Кремль йылдызлары 3
Ор топрагъы 6
джанлы озень 9
Орьме юзюк 12
Хан ве йылан 15

II

Джигерджи къарт ✓ 18
Рессам 23
Къул огълан я да йигит кишиге етмиш унер де етмез . . . 30
Эллял сют 41
Арсланнынъ алидженаблыгъы 46
Башдан аткъарылгъан къуда 49
Туварчынынъ акъыллы къызы 52
Алим эшек 56

III

Таз баш косе ве акъыллы Дели хая, ... 58
Дегирменджи моллакъай 71
Къолайсыз адам 75
Зораки йигитлик 79
Кель огъланнынъ айын-ойынлары 85
Дубаранынъ дубарасы 95
Бир факъыр ве хан 99
Учь къызнынъ къурназлыгъы 101
Бельгисиз туджджар 104
Оладжакъны олмаздан эвель билиджи я да гъайыбдан хабер бериджи 108

Елджылар 113
Къозлагъан къазан 115
Акъыллы къыз 118
Косе давасы 122
Мырзанен ногъай 126

IV

Учь тылсым 129
Лукъман эким 139
Агълагъан нар ве кульген айва 143
Бешсалкъым бей 155
Буюк-ламбат масалы 160
Аюв къулакъ огълан 178
Тылсымлы таз огълан 190
Памукъ къыз ве матюв огълан. 197
Алтын башнен хияр баш 206
Къозукюрпеч 211

V

Кичкене 221
Авджы яш 229
Беш аджиге бир тильки 236
Эйиликке кемлик япма 239
Акъыллы кирпинен айнеджи тильки 241
Къашкъырнынъ анты 247
Бузавджы бала 250
Къырмыскъа ве чегертки 255

ТАТАРСКИЕ НАРОДНЫЕ СКАЗКИ

Гослитиздат УзССР—1959—Ташкент

Редактор *Ю. Болат*
Рессам *К. Э. Эминов*
Рессам редактор *Г. Бедарев*
Техникий редактор *П. Уманский*

* * *

Басмаханеге берильди 13/V 1959 с. Басышгъа рухсет этильди 12|IX 1959 с. Формат 84×108[1]/[32]. Басма л. 8,25 Шартлы басма л. 13,53 Нешр. л. 13.93 Тиражы 15000. Р 09416. Узбекистан ССР Девлет нефис эдебият нешрияты. Ташкент, Навоий сокъагъы, 30. Шартнаме 173—58.

* * *

УзССР Меденнет министрлиги Узглавиздатнынъ 2 басмахацеси, Янгийул. 1959. сымарыш. Фияты 6 р. 20 к. Зак. № 1033.